

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav světových dějin

Historické vědy – obecné dějiny

Pavel Szobi

**K ekonomickému a politickému vývoji
Německé demokratické republiky
v sedmdesátých letech 20. století**

**To the Economic and Political
Development of the German Democratic
Republic in the 1970s**

Disertační práce

vedoucí práce - Doc. PhDr. František Stellner, Ph.D.

2013

„Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.“

Poděkování

Děkuji svému mentorovi a příteli doc. PhDr. Františkovi Stellnerovi, Ph.D., za vedení této práce, za jeho metodologické rady, cenné připomínky, jakož i neúnavnou podporu a motivaci při studiu.

Abstrakt

Práce se zabývá ekonomickým vývojem Německé demokratické republiky v sedmdesátých letech 20. století. Charakterizuje základní prvky reálného socialismu a realizaci hlavní strategie SED ve sledovaném období, tzv. Jednoty hospodářské a sociální politiky. Posuzuje její jednotlivé aspekty a vliv na politickou stabilitu režimu. Na základě zhodnocení energetické politiky, zahraničního zadlužení a s tím souvisejícího nedostatku devizových prostředků analyzuje dopad na národní hospodářství. Hlavní příčinu zásadní krize režimu autor neshledává v ekonomických neúspěších, nýbrž v diktatuře jako takové. Omezování lidských a občanských práv společně s porovnáváním životní úrovně se Spolkovou republikou Německo vedly ke zvýšení výdajů na sociální politiku a rozsáhlém subvencování tzv. konzumního socialismu. To umožnilo NDR dočasně politicky stabilizovat, zároveň však zvýrazňovalo základní nedostatky centrálního plánování a oslabovalo ekonomiku. Moderní konzumní společnost nevznikla a docházelo k nedostatkům v zásobování obyvatelstva, což práce dokumentuje na příkladě tzv. kávové krize. Autor dochází k závěru, že tyto příznaky předznamenávaly období stagnace v osmdesátých letech, v konečném důsledku však stabilita a samotná existence režimu závisela na Sovětském svazu a jeho zájmu NDR podporovat.

Abstract

The thesis deals with the economic development of the German Democratic Republic in the 1970s. It characterizes the basic elements of real socialism and implementation of the main SED strategy for the studied period – the so called Unity of Economic and Social Policy. It evaluates single aspects and the impact on the political stability of the regime. The thesis determines effects of energetic policy, external debt and lack of foreign currency on the national economy. The author does not consider the economic failures, but the dictatorship itself to be the main reason for the regime decay. Restriction of human and civil rights, together with comparing the standard of living with the Federal Republic of Germany led to the rise of social policy expenses and an extensive subvention of the so called consumer socialism. These courses of action

enabled to stabilize the GDR temporarily; however, it also made the main defects of central planning more visible. Not only a modern consumer society failed to form, but even supplying population with random goods remained an issue which is well documented in the thesis on the example of the so called coffee crisis. The author comes to the conclusion that these signs were an augur of the stagnation period in the 1980s, but, after all, the stability and existence of the regime came and went with the Soviet Union and its interest to support the GDR.

Klíčová slova: Německá demokratická republika, reálný socialismus, hospodářská politika, pečovatelská diktatura, konzumní společnost

Key words: German Democratic Republic, real socialism, economic policy, welfare care dictatorship

Obsah

1. Úvod.....	1
2. Reálný socialismus v NDR	14
3.1 Energeticky soběstačná NDR	29
3.1.1 Orientace energetiky na hnědé uhlí	33
3.1.2 Jaderná energetika.....	38
3.2 Zánik soukromého sektoru.....	42
3.3 Devizové prostředky a nové technologie.....	53
3.3.1 Zahraniční obchod NDR a zvláštní role oddělení KoKo pro získávání devizových prostředků.....	53
3.3.2 Devizové zisky prostřednictvím technologické modernizace	61
3.3.3 Německo-německé rodinné návštěvy jako zdroj devizových příjmů	73
3.3.4 Půjčka Franze Josefa Strauße a zhoršení devizové situace v osmdesátých letech 20. století	78
4. Fenomén „pečovatelské diktatury“	83
4.1 Předimenzovanost sociální politiky	83
4.1.1 Ženy a fenomén plné zaměstnanosti	88
4.1.2 Problém bytové politiky.....	92
4.1.3 Platy a důchody jako prostředek k dosažení sociální rovnosti	96
4.1.4 Rostoucí výdaje na zdravotnictví.....	101
4.2 Konzumní socialismus	108
4.2.1 Svět Intershopů	114
4.2.2 Povolená výroba	118
4.2.3 Občané NDR v obchodech Intershop	123
4.2.4 Občané NDR a devizové prostředky	128
4.2.5 Význam obchodů Exquisit a Delikat	133
4.2.6 Kávová krize	141
4.2.7 Problémy v zásobování	155
4.2.8 Vývoj vybavenosti domácností.....	160
4.2.9 Berlín jako výstavní skříň socialismu	165
5. Závěr	175
Seznam tabulek	181
Seznam použitých pramenů a odborné literatury	183

1. Úvod

Politické a hospodářské dějiny Německé demokratické republiky tvoří důležitou součást dnešní německé historiografie, přestože převážná část zahraničních historiků věnuje v rámci studia německých dějin 20. století největší pozornost nacistickému období. Německou historiografii lze však charakterizovat slovy britského historika Timothy Gartona Ashe: „Žádná demokracie v moderní historii neudělala tolik pro to, aby odhalila chod předcházející diktatury, jako nové Německo.“¹

Hlavním cílem této práce je zjistit, do jaké míry byla politická stabilita NDR závislá na ekonomickém vývoji, sociální politice a zahraničním obchodě. Domnívám se, že sedmdesátá léta byla rozhodujícím obdobím ve vývoji diktatury Socialistické sjednocené strany Německa – *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED). Vycházím z předpokladu, že na začátku dekády existovaly ideální podmínky na strukturální změny ve fungování hospodářského mechanismu, které by režim posílily zevnitř a zlepšily by jeho postavení v mezinárodních vztazích a zahraničním obchodě. Vedení Ericha Honeckera mělo plnou podporu Sovětského svazu, NDR byla mezinárodním právem uznána za samostatný stát a byla přijata do OSN, zlepšovaly se vztahy se sousední Spolkovou republikou Německo. Po hospodářské stránce bylo důležité, že po experimentech v šedesátých letech se na začátku nové dekády konsolidovala východoněmecká infrastruktura, palivo-energetická základna, zlepšily se dodavatelsko-odběratelské vztahy a zásobování obyvatelstva. Podle známého německého sociologa Rolfa Reißiga byla dokonce NDR „dlouho na Západě i na Východě, většinou také u jejích velkých kritiků, považována za relativně stabilní a v určitých mezích dokonce schopna dalšího rozvoje“.² Proč nebylo těchto ideálních podmínek využito k reformám a hospodářským stimulům, nýbrž došlo k zakonzervování sovětského ekonomického modelu? Proč se místo investic do strukturálních změn zvýšily zejména neinvestiční výdaje ve formě sociální politiky? Nemám přitom na mysli rozsáhlé hospodářské reformy, které by měnily podstatu

¹ GARTON ASH, Timothy, Svazek. Osobní příběh, Praha 1998, s. 19-20.

² REIBIG, Rolf, Transformationsprozeß Ostdeutschlands: empirische Wahrnehmungen und theoretische Erklärungen, Berlin 1993, s. 49.

plánované ekonomiky, nýbrž menší průběžné zásahy ve formě „intenzifikace“, „zdokonalení“ či „souboru opatření“ s motivačními podněty a snahou o zvýšení hospodářského růstu, jak tomu bylo například v sousedním Československu.³

Americký ekonom Paul A. Samuelson ve svém stěžejním díle *Ekonomie* konstatoval: “Přestože socialistické ekonomiky Sovětského svazu a východní Evropy po mnoho let rychle rostly, v sedmdesátých a osmdesátých letech začaly stagnovat. Když se jejich růst zpomalil (...), ztratil sovětský model pro jiné země svou přitažlivost.”⁴ Pro druhou polovinu sedmdesátých let v práci ověřím hypotézu, že ekonomický vývoj byl utlumen několika faktory: sociální politikou, ve které hrála důležitou roli podpora rodin s dětmi a důchodová politika; přehřátým pracovním trhem, který se vyznačoval přezaměstnaností v nekvalifikovaných pracovních oborech a naopak chybějícími pracovníky ve vysoce kvalifikovaných inženýrských, lékařských a dalších oborech; zvyšujícím se náskokem západoevropských států, především SRN, v nových technologiích a know-how, což souviselo s embargem na dovoz nových technologií; snižováním energetické náročnosti výrobků v kapitalistických státech při udržování vysoké kvality, a v dlouhodobém hledisku snižování i jejich ceny; bytovou politikou, která byla prováděna díky vysokým investicím do panelové výstavby s nízkou návratností v souvislosti s regulovanými nájmy; odstraněním soukromých podniků, tzv. výrobců tisíce a jedné věci, což nedokázaly státní kombináty dostatečně saturovat; zhoršující se bilancí zahraničního obchodu a tím klesajícími rezervami zahraničních konvertibilních měn. Za důležitý faktor považuji v neposlední řadě také zvyšující se náklady státu na umělé zvyšování životní úrovně v nepřímé závislosti na vzestupu národního důchodu ve snaze o vytvoření konzumní společnosti.

Pro vývoj východoněmecké společnosti a ekonomiky v sedmdesátých letech s pokračujícími důsledky v další dekádě míním potvrdit hlavní hypotézu, že stav centrálně plánovaného hospodářství nebyl ústředním důvodem pro hrozící bankrot země v osmdesátých letech. Předpokládám, že příčinou úpadku v osmdesátých letech nebylo centrální plánování jako takové, nýbrž populistické zásahy politického vedení, ještě více

³ K československým průběžným dílčím změnám v plánované ekonomice srov. PULLMAN, Michal, Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu, Praha 2011, s. 56.

⁴ SAMUELSON, Paul A., NORDHAUS, William D., *Ekonomie*, Praha 1991, s. 842.

znemožnily ekonomice fungovat. Existující ekonomický systém byl strnulý, nedokázal adekvátně reagovat na potřeby obyvatelstva či změny na trhu, a nemohl být základem intenzivního ekonomického růstu. Přesto se však v rámci východního bloku jednalo o fungující hospodářství s poměrně dobrým stupněm efektivity. Aplikuji přitom na NDR myšlenku, kterou vyslovil britsko-český historik Ernest Gellner o SSSR: „Kdyby byl Sovětský svaz ostrovem pro sebe sama a vnější svět by neexistoval nebo mohl být izolován, pak by s největší pravděpodobností systém vzdálený jakékoli potřebě reorganizace či rekonstrukce radostně slavil svůj vlastní triumf.“⁵ Oním vnějším světem byla v případě NDR Spolková republika, se kterou se východoněmecké hospodářství nemohlo srovnávat.

Právě rozsah německo-německých vztahů považuji za velmi důležitý charakteristický rys vývoje NDR, který jí výrazně odlišuje od zbytku východního bloku, a to v mezinárodně politické i ekonomické rovině. Celní výhody, příznivé úvěry a výhodné smlouvy o pronájmu, poštovním oběhu, cestování mezi oběma státy apod. v žádném případě nelze považovat za standardní vztahy mezi dvěma suverénními státy, ještě k tomu z dvou ideologicky zneprátených táborů.⁶

Práce má dokázat, že jednotlivé kroky spolkové vlády a soukromých západoněmeckých společností výrazně přispěly ke zlepšení ekonomické situace a k politické stabilizaci komunistického režimu v NDR. Kořeny nového kurzu vidím ve Východní politice - *Ostpolitik* Willyho Brandta a jejím pokračování v sociálnědemokraticko-liberální vládě Helmuta Schmidta. Její koncepce od šedesátých let přešla v sedmdesátých letech k modelu, který už nebyl pouhou výměnou zboží, nýbrž hospodářskou kooperací, pro SRN výrazně nevýhodnou. V tomto smyslu se domnívám, že pro Spolkovou republiku byly hospodářské vztahy s NDR i přes uznání východní části Německa jako samostatného státu spíše hospodářskou pomocí než spoluprací. Zároveň byl tento vztah vstřícně vnímán okolními státy, což přesně ve svých vzpomínkách vyjádřil Gerhard Beil, poslední ministr pro zahraniční ekonomické

⁵ GELLNER, Ernest, Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové, Brno 1997, s. 134-135.

⁶ Zajímavý pohled na tyto zvláštní vztahy skýtá osobní rovina - Erich Honecker, sám narozen u francouzských hranic, se stěží mohl cítit více doma v Sasku, než v rodném Sársku. Rovněž pro spolkového kancléře Schmidta byla krajina severní NDR blízká, připomínající domov více než například hornaté Bavorsko. Srov. BRUNNER Detlev, „...eine große Herzlichkeit?“ Helmut Schmidt und Erich Honecker im Dezember 1981, in: Deutschland Archiv 44, 2011, 4, s. 516.

vztahy, když napsal: „Spoutaný v německo-německém bratrském boji, byl hospodářský obr SRN svázaný jako Gulliver trpaslíky. Kdyby této NDR nebylo, mohl by být konkurent rozvázán. A to by mělo důsledky pro jeho sousedy.“⁷

Text práce je strukturován tematicky, nikoliv chronologicky. Důraz je kladen na hospodářské dějiny, politickému vývoji se práce věnuje vždy jen v souvislosti s ekonomickým vývojem. Pro zpracování jednotlivých příznaků, oslabujících východoněmecké hospodářství, jsem zvolil synchronní přístup, věnuji jim v práci samostatné kapitoly. Výchozím bodem práce je kapitola Reálný socialismus, která má charakterizovat nejvýznamnější aspekty politického a ekonomického vývoje NDR v sedmdesátých letech, přičemž se soustředím na dva faktory, které považuji za nosné problémy sedmdesátých let: realizování tzv. Jednoty hospodářské a sociální politiky – *Einheit der Wirtschafts- und Sozialpolitik*⁸ a narůstající zahraniční zadlužení. Na základě této první kapitoly se zaměřím na konkrétní oblasti, které spoluurčovaly vývoj východoněmecké ekonomiky v sedmdesátých letech, resp. s přesahem do osmdesátých let pro hlubší pochopení probíhajících změn. Mimořádnou důležitost pro negativní vývoj ekonomiky s hrozbou státního bankrotu přisuzuji zániku soukromého podnikání, nedostatku surovin, problémům zahraničního obchodu a devizových rezerv státu. Politickou a sociální stabilitu NDR ve sledovaném období poté podrobně vysvětlím na kapitolách věnujících se sociálnímu zabezpečení a konzumní společnosti.

V práci jsem aplikoval tradicionalistický přístup hospodářských dějin. Tzv. nové hospodářské dějiny neodmítám, ale z ekonomických teorií vycházím pouze okrajově a na hospodářský vývoj NDR neaplikuji matematické modely. Práce s hypotézami, které v textu verifikuji, si vyžaduje zařazení deduktivní metody. Za základ důsledné analýzy zkoumaných problémů považuji kritiku nevydaných a vydaných pramenů, především u analýzy tzv. kávové krize využívám pro vysvětlení hospodářských problémů sedmdesátých let induktivní metodu a metodu sondy. Pro obecnou charakteristiku vývoje východoněmecké společnosti a ekonomiky se opírám o popisnou metodu.

⁷ BEIL, Gerhard, Außenhandel und Politik. Ein Minister erinnert sich, Berlin 2010, s. 272.

⁸ Překlad pojmu *Einheit der Wirtschafts- und Sozialpolitik* jako Jednota hospodářské a sociální politiky přejímám z dobových překladů i základní syntézy dějin NDR Hermanna Webera přeložené do češtiny. Srov. BERGER, Horst, PRILLER Eckhard, Systém sociálních indikátorů socialistického způsobu života — cíle, zásady a zkušenosti z jeho vytváření a použití, in: Sociologický časopis 21, 1985, 4, s. 362; WEBER, Hermann, Dějiny NDR, Praha 2003, s. 254.

Práce vychází zejména z analýzy a interpretace nevydaných a vydaných pramenů, a to jak osobní, tak institucionální provenience. Zásadní význam má zpracování dokumentů aparátu SED, jednotlivých ministerstev, podniků a organizací, které jsou součástí fondů *Bundesarchivu (BArch)* a *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO-BArch)* v Berlíně-Lichterfelde a tvoří jeden společný hermeneutický kruh. Neméně důležité jsou také pramenné materiály českých institucí, především zápisy z jednání předsednictva ÚV KSČ a informační zprávy federální vlády v *Národním archivu (NA)* v Praze.

Pro lepší pochopení energetické koncepce NDR ve srovnání s Československem mi pomáhají údaje fondu Ministerstva paliv a energetiky, především však materiály ÚV SED ve fondu SAPMO-BArch Abteilung Grundstoffindustrie des ZK der SED (DY 30/ vorl.). Pro rozbor zahraničního obchodu, devizových rezerv a s tím souvisejících devizových obchodů Intershop jsou naprosto stěžejní informace, dopisy a interní zprávy z písemného styku předsednictva vlády s Ministerstvem zahraničního obchodu a příslušných odborů (fond DC 20/ 11833 – 11837). Stav nabídky, distribuce a kvality spotřebního zboží sleduji na základě analýzy studií fondu Institut für Marktforschung (DL 102) a doplňuji je zprávami z fondu Státní plánovací komise (DE 1) a fondu Abteilung Handel, Versorgung und Außenhandel des ZK der SED (DY 30 16501 – 17000). Tento fond společně s fondem Abteilung Leicht-, Lebensmittel- und bezirksgeleitete Industrie im ZK der SED (DY 30/ 25001 – 25709) a fondem odborů Gewerkschaft Handel, Nahrung und Genuss je také významným zdrojem informací o tom, jak na stranických jednáních rezonoval problém nedostatku kávy a dalších potravin. Sociální politiku sedmdesátých let na příkladě zdravotnictví dobře dokumentuje fond Abteilung Gesundheitspolitik im ZK der SED (DY 30/IV 2/19).

Pro hlubší analýzu důsledků bezvízového styku a cestovního ruchu mezi NDR a ČSSR v sedmdesátých letech jsou pro analýzu nezbytné zprávy ve fondu jednotlivých sekcí ministerstva zahraničních věcí a československého velvyslanectví v NDR, které jsou uloženy ve fondu Teritoriální odbory, dále porady kolegia ministra a dokumentace teritoriálních odborů v *Archivu Ministerstva zahraničních věcí (AMZV)*. Pro problém kávové krize využiji rovněž fondy britského *National Archives* v Kew, z nichž čerpám informace ze zpráv britských zastupitelských úřadů v Brazílii a Etiopii pro Foreign and Commonwealth Office v Londýně.

Důležitým informačním zdrojem pro posledních deset let existence NDR jsou vzpomínky bývalých funkcionářů SED, které jsou často směsicí kritiky nebo oslavy starého režimu a snahou o seberehabilitaci. Je nutné jmenovat zejména Ericha Honeckera a jeho *Moabiter Notizen*, které byly napsány v berlínském vězení, dále kritizovanou autobiografií Güntera Mittagaga: *Um jeden Preis. Im Spannungsfeld zweier Systeme*, obsáhlou výpověď Gerharda Schürera: *Gewagt und verloren. Eine deutsche Biografie*, vzpomínky Hermanna Axena *Ich war ein Diener der Partei*, Kurta Hagera s jeho *Erinnerungen*, či rozhovory s Günterem Schabowskim *Wir haben fast alles falsch gemacht - Die letzten Tage der DDR. Günter Schabowski im Gespräch mit Frank Sieren*. V řadě memoárů vyčnívají vzpomínky Alexandra Schalck-Golodkowského *Deutsch-deutsche Erinnerungen*, které překvapují věcností a stylem připomínají spíše memoáry úspěšného podnikatele než komunistického funkcionáře. Neméně přínosné jsou autobiografie čelných představitelů loutkových politických stran v NDR, jako je *Mitverantwortlich. Als Liberal im SED-Staat* Manfreda Gerlacha nebo autorizovaná biografie Gerharda Göttinga *Gerhard Götting. CDU-Chef in der DDR. Eine politische Biografie* od Petra Joachima Lacha.

K dispozici jsou sice rozsáhlé statistické údaje ve statistických ročenkách NDR, často však docházelo ke zkreslení využitím takové metodologie výpočtů, které umožňovaly vykazovat lepší výsledky. V tomto ohledu jsou však hodnověrné analýzy lipského *Institut für Marktforschung*, který podával své interní zprávy přímo politbyru. Často negativní a kritické zprávy, které měly vedení strany zprostředkovat kontakty se skutečným světem, vedly paradoxně ke zrušení celého úřadu.

Významným prostředkem k prohloubení analýzy a pochopení problémů ve vývoji NDR, jakož i německo-německých vztahů, je také dobový tisk. V tomto ohledu mají největší výpovědní hodnotu západoněmecké deníky a především renomované týdeníky, z nichž nejdůležitější jsou *Spiegel*, *Die Zeit* a *Stern*. Z východoněmeckého denního tisku nelze při shromažďování relevantních dat pro analýzu hospodářského vývoje dost dobře vycházet vzhledem k tomu, že byla pouze tiskovým orgánem strany a státu (*Neues Deutschland*, *Berliner Zeitung*). Z evropského dobového tisku se o evropské a politice a vývoji v NDR nejvíce psalo ve švýcarských *Neue Zürcher Zeitung*.

Pomocným zdrojem informací pro sledování životní úrovně a ekonomických obtíží v kapitole 4.2 Konzumní socialismus jsou sbírky povídek a romány, které

vznikaly buď ve sledované době vývoje východoněmecké společnosti, anebo jsou vzpomínkou autorů na každodenní život v NDR. Jedním z takových románů je *Spur der Broiler* Ernsta Röhla z roku 1995, který je parodií na budovatelský román Erika Neutsche *Spur der Steine* z roku 1964. V paradoxní atmosféře komunistické diktatury se zde stává konzumace pečeného kuřete fyzickým uspokojením a spojujícím společenským zážitkem. Příkladem svědectví o životě v rozděleném Berlíně je zase román známého východoněmeckého dramatika Paula Gratzika *Transportpaule oder wie man über den Hund kommt*, který dopsal před vypuknutím kávové krize v roce 1977. Stejně zvyky Berličanů na obou stranách zdi zobrazil na oblíbené velké množství silně slazené kávy. Cestování západoněmeckých občanů mezi Východem a Západem plasticky dokumentovaly romány Arno Schmidta *Das Steinerne Herz* z roku 1956 či Petera Schneidera *Der Mauerspringer* z roku 1987. Z neněmeckých autorů je v tomto kontextu na místě jmenovat i prvotinu Thorstena Beckera *Die Bürgerschaft* z roku 1985. Klíčové práce pro analýzu východoněmecké ekonomiky předložili němečtí, respektive západoněmečtí autoři. V sedmdesátých letech vznikaly srovnávací studie Spolkového ministerstva pro vnitroněmecké vztahy z roku 1972 *Zahlenspiegel: Ein Vergleich BRD-DDR* nebo sborník Anne Hartmann *BRD - DDR: Vergleich der Gesellschaftssysteme* z roku 1976. Podobné práce vznikaly po celá sedmdesátá a osmdesátá léta, přičemž posledním významným sborníkem s tématem komparace ekonomik obou zemí je *Soziale Marktwirtschaft - sozialistische Planwirtschaft: ein Vergleich Bundesrepublik Deutschland – DDR* vydané Hannelore Hamel v roce 1989 v Mnichově. Přestože většina prací vycházela z předpokladu, že NDR je nedemokratický režim s nedostatkovou ekonomikou, je nutné zdůraznit, že část vydaných prací na Západě vycházela z myšlenek tzv. osmašedesátníků, kteří Německou demokratickou republiku hodnotili z levicových pozic. Typickým příkladem bylo dílo Jonathana Steela *Socialism with a German Face* z roku 1977, ve kterém autor došel k udivujícímu závěru, že politický a ekonomický režim NDR „je v úhrnu přijatelným modelem autoritářského státu blahobytu, jakými se východoevropské národy nyní stávají“⁹.

Podrobně se Německou demokratickou republikou a celým sovětským blokem zabývali přední západoněmečtí historici a ekonomové ve zprávách *Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien*, a to především na politologické a

⁹ STEELE, Jonathan, *Socialism with a German Face. The State which Came From the Cold*, London 1977, s. 227.

ekonomické úrovni. Významnými byly v tomto směru též studie *Wiener Institut für internationale Wirtschaftsvergleiche*. V sovětologii sedmdesátých a osmdesátých let se také objevovaly zajímavé práce o hospodářských vztazích a vzájemném obchodě mezi Východem a Západem. Příkladem může být práce švýcarského publicisty Charlesa Levinsona - *Wodka Cola. Die gefährliche Kehrseite der wirtschaftlichen Zusammenarbeit zwischen Ost und West*, ve které hraje NDR důležitou roli.

V roce 1990 zanikla Německá demokratická republika včleněním do Spolkové republiky Německo ve formě tzv. nových spolkových zemí. Ukončení čtyřicetileté existence „prvního německého státu dělníků“ umožnilo historikům a ekonomům analyzovat vývoj izolované poválečné společnosti na cestě k obnově politického a hospodářského života v podmínkách diktatury SED. Devadesátá léta přinesla ve zkoumání dějin NDR významný posun. Skutečnost, že NDR a její politická kultura zanikly, motivovala k vytváření bilancí a souhrnných monografií o dějinách východoněmeckého státu. V České republice je nejznámější dílo Hermanna Webera z Mannheimského centra evropského sociálního výzkumu *Geschichte der DDR* z roku 1999, v českém překladu vydané v Nakladatelství Lidové noviny v roce 2003. Pro didaktické účely byla v roce 1997 vydána a později rozšířena práce Weberova žáka Ulricha Mählerta *Geschichte der DDR 1949-1990*.

V daném období se ovšem začaly objevovat také práce východoněmeckých publicistů a bývalých stranických ekonomů, kteří se rozhodli vyvrátit tvrzení o hospodářské a politické prohře NDR. Tyto práce jsou na rozhraní mezi odbornými monografiemi a prameny osobní povahy. Názorným, několikrát vydaným dílem je kniha Siegfrieda Wenzela, blízkého spolupracovníka předsedy SPK Gerharda Schürera, *Was war die DDR wert? Und wo ist dieser Wert geblieben? Versuch einer Abschlußbilanz*. Dílo vychází z autorových výstupů v historicko-ekonomické řadě Pankower Vorträge vycházející pod kuratelou *Helle Panke zur Förderung von Politik, Bildung und Kultur* a principiálně prostřednictvím selektivně zvolených argumentů odmítá a odsuzuje způsob, jakým se ve vědeckých kruzích negativně hodnotí NDR. V rámci řady *edition ost* vychází vzpomínky a eseje bývalých činitelů ve straně, státních úřadech nebo univerzitách, jako například bývalého vysokého diplomata Ralpha Hartmanna *DDR Legenden. Der Unrechtstaat, der Schießbefehl und die marode Wirtschaft*, který významně kritizuje činnost jednotlivých spolkových vlád po

znovusjednocení Německa. Za velmi tendenční lze považovat i práci Klause Blessinga *Die Schulden des Westens. Was hat die DDR zum Wohlstand der BRD beigetragen?* Velmi častým tématem, které spojuje většinu prací obhajujících existenci a výkonnost ekonomiky NDR, je otázka reparací, které měly východoněmeckou ekonomiku významně zpomalit během poválečné rekonstrukce.

Jednou z nejnovějších a nejobsažnějších prací s obecným tématem politických, hospodářských a společenských dějin je sborník Helgy Schultz a Hanse-Jürgena Wagenera *Die DDR im Rückblick. Politik, Wirtschaft, Gesellschaft, Kultur*, v rámci něhož považují za nejpovedenější studii o krizových jevech ve východoněmecké ekonomice *Jedes Mal existenzgefährdend? Zur Charakteristik der fünf Wirtschaftskrisen*, kterou napsal známý hospodářský historik Jörg Roesler. Užší pohled na hospodářské dějiny nabízí Andreas Steiner s Postupimské univerzity s vynikající prací *Von Plan zu Plan: eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*, jež byla vydána v Mnichově v roce 2004. Svým pojetím se jedná o komplexní syntézu hospodářských dějin NDR, od které se odvíjí práce dalších autorů.

S velkým úspěchem se setkávají lexikony a slovníky dobových východoněmeckých osobností, institucí a výrobků, například kol.: *Wer war wer in der DDR? Ein biographisches Lexikon*, nebo Stefan Sommer: *Das große Lexikon des DDR-Alltags*. Začátek 21. století ale značně změnil vědecký zájem o dějiny NDR. Lze pozorovat určité vyčerpání syntéz obecných politických a hospodářských dějin, jež ustupují do pozadí monografiím věnujícím se konkrétním aspektům ve východoněmecké společnosti a národním hospodářství: Příkladem může být práce Wolfganga Dietricha Müllera *Geschichte der Kernenergie in der DDR: Kernforschung und Kerntechnik im Schatten des Sozialismus*, nebo *Plaste, Blech und Planwirtschaft: die Geschichte des Automobilbaus in der DDR* Petera Kirchberga.

Z veřejných diskusí a panelových přednášek po roce 1989 vzniklo několik kvalitních svazků dokumentujících vývoj vztahu bývalých politických a ekonomických činitelů k minulosti a kritičnost k bývalému režimu - například *Anatomie einer Pleite. Der Niedergang der DDR-Wirtschaft seit 1971*, dokumentace panelové diskuse organizované Friedrich-Ebert-Stiftung v roce 1999 v Berlíně či *Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der*

deutschen Einheit“, jejíž osm svazků rozebírá jednotlivé společenské, politické a hospodářské okruhy.

Otázce soukromého sektoru a jeho fungování v rámci centrálně plánovaného hospodářství se věnovalo hned několik zásadních prací, vesměs německé provenience. Již v šedesátých letech vznikaly vědecké studie a disertace k tématu polosoukromých podniků¹⁰, převážně se věnovaly právnímu ukotvení těchto firem v hospodářské struktuře NDR. V syntéze *Die Wirtschaft der DDR. Lage und Aussichten* podal Werner Bröll překvapivě objektivní přehled východoněmecké ekonomiky, přičemž velmi dobře zpracoval i úlohu soukromých podniků se státní účastí. Mezi velmi dobré práce pojednávající o konzumní společnosti a vývoji cen v sedmdesátých a osmdesátých letech patří studie Helmuta Weiße *Verbraucherpreise in der DDR. Wie stabil waren sie?*, jejímž zásadním nedostatkem je, že ač pracuje s archivními prameny a důsledně je zpracovává, neuvádí své zdroje v poznámkovém aparátu ani v seznamu literatury.

Od přelomu století se častěji objevují témata blízké gender studies pojednávající o úloze žen a jejich obraze v NDR. Karin Zachmann, profesorka na Technické univerzitě v Mnichově, zvolila provokativní název *Mobilisierung der Frauen: Technik, Geschlecht und Kalter Krieg in der DDR*. Profesorka Zachmann na základě archivního studia zpracovala sice ženský problém v NDR, ale ponechala otevřenou otázku jejich úlohy ve studené válce. Judd Stitzel, který pracuje jako nezávislý vědec ve Washingtonu, zase připomněl opomíjenou otázku socialistického pohledu na módu v práci *Fashioning Socialism. Clothing, Politics and Consumer Culture in East Germany*. Trefně přitom v úvodu své knihy uvádí, že vedle jídla a pití bylo oblékání třetí základní životní potřebou a definuje rozdíly mezi západoněmeckou konzumní společností a oděvní kulturou v NDR.

Značnou pozornost má mezi historiky, kulturology a sociology vývoj konzumní společnosti ve východní části Německa. Na předním místě mezi badateli věnujícím se podrobně otázce nabídky spotřebního zboží je Ina Merkel, která přišla s teorií tzv. protimoderny, a ve svých pracích zastává myšlenku, že vedení SED chtělo vytvořit

¹⁰ Např. DURCHLAUF, Wolfgang, Die Rechtstellung des Komplementärs in den halbstaatlichen Betrieben der DDR, Diss. Hamburg 1973; GÖTTE, Helmut, Die halbstaatlichen Betriebe in der SBZ Deutschland als Rechtsproblem, Diss. Freiburg. i. Br. 1967.

vlastní, protizápadně orientovanou konzumní společnost.¹¹ Zaměřuje se však pouze na výzkum kulturních okolností východoněmeckého konzumu, zatímco Klaus Schroeder, vedoucí Forschungsverbund SED-Staat, pojímá otázku konzumu z širšího hlediska, zejména jako součást vývoje ve struktuře vlády jedné strany v NDR.¹²

Anglosaská historiografie se východnímu Německu věnuje jak po stránce politického, tak hospodářského vývoje, velká část prací je přitom zasazena do kontextu dějin studené války. Mezi často citovanými pracemi vyniká *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* oxfordského historika Timothy Garton Ashe z roku 1993, dějinám NDR se věnuje také Mary Fulbrook, profesorka na University College London, která vydala zásadní práce *Interpretations of the two Germanies, 1945-1990* nebo *The People's State: East German Society from Hitler to Honecker*. Pro americkou historiografii je důležitý přínos harvardského profesora a odborníka na dějiny studené války Christiana R. Maiera, který v roce 1997 vydal práci *Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany*. Zájem o dějiny NDR dále prohloubilo působení Marka Kramera v čele Cold War Studies Program na Harvardské univerzitě. Nelze opomenout práce bostonského historika Jonathana R. Zatlina *The Currency of Socialism: Money and Political Culture in East Germany*, výtazně rozšiřující poznání o monetární politice a zahraničním obchodě NDR nebo profesora University of Southern California Roberta Englishe *Russia and the Idea of the West: Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War*. Z mladší generace bych zmínil Annu Saunders z Bangorské univerzity s dílem *Remembering and rethinking the GDR: multiple perspectives and plural authenticities*, ve kterém autorka vysvětluje, jak byl v posledních dvaceti letech interpretován vývoj NDR.

Z italské historiografie nelze opomenout studie profesorky Bergamské univerzity Evy Banchelli *Taste the East: Linguaggi e forme dell'Ostalgie*, Tiziany Gislimberti *Mappe della memoria. L'ultima generazione tedesco-orientale racconta* nebo Magdy Martiny z Nadace Bruna Kesslera v Trentu *Riflessioni sulla DDR: prospettive internazionali e interdisciplinari vent'anni dopo*. Z francouzsky psaných

¹¹ Srov. MERKEL, Ina, Konsumkultur in der DDR. Über das Scheitern der Gegenmoderne auf dem Schlachtfeld des Konsums, in: *Mitteilungen aus der kulturwissenschaftlichen Forschung* 35, 1996, s. 314-331.

¹² Srov. SCHROEDER, Klaus; ALISCH, Steffen, *Der SED-Staat. Partei, Staat und Gesellschaft 1949-1990*, München 1990, s. 487-511.

studií jsou podnětné syntéza *L'Allemagne de l'Est (1949 - 1989): religion et politique en mutation* francouzského sociologa Benoîta Petita z Univerzity v Toulouse, a metodologicky inovativní práce historičky Sandrine Kott ze Ženevské univerzity *Le communisme au quotidien les entreprises d'État dans la société est-allemande*. Finský historik Seppo Hentilä z Helsinské univerzity vydal práci o finských vztazích s východním a západním Německem *Kaksi Saksaa ja Suomi, Saksan-kysymys Suomen puolueettomuuspolitiikan haasteena*.

Z ruských prací bych zmínil Ivana Nikolajeviče Kuzmina s prací *Krušenije političeskij systemy v GDR*. Současná ruská historiografie nepředložila ucelenou syntézu hospodářských dějin východního bloku, ani dílčí studii hospodářských vztahů mezi NDR a SSSR v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století. Pro komparaci sociálních politik lze do jisté míry použít studii Eleny Rastislavovny Jarské-Smirnové *Sovetskaja socialnaja politika: sceny i dejstvujusie lica; 1940 – 1985*, případně práci Vladimira Alexejeviče Šestakova *Socialno-ekonomiceskaja politika sovetskogo gosudarstva v 50-e - seredine 60-ch godov*. Využil jsem dílčí informace z biografií sovětských vůdců, například práci Sergeje Semanova *Brežněv. Pravitel "zolotogo veka"*, z ruských vydaných pramenů osobní povahy pro mě byla německá edice důležitých vzpomínek bývalého sovětského velvyslance v NDR Vjačeslava Ivanoviče Kočemasova *Meine letzte Mission: Fakten, Erinnerungen, Überlegungen*.

V české historiografii jsou reflektovány dějiny NDR často ve vztahu s Československem, například v práci *Solidarita napříč hranicemi: opozice v ČSSR a NDR po roce 1968* historika z Ústavu soudobých dějin AV ČR Tomáše Vilímka. Hospodářským dějinám se věnoval historik a archivář Pavel Dufek ve studii *K potlačování soukromého podnikání v Československu (ČSR) a Východním Německu (NDR)*. Zejména v časopise *Soudobé dějiny* se k dějinám NDR objevují články německých historiků, ale v časopise publikují s tématy o NDR také čeští historici – zde bych jmenoval například ředitele Ústavu soudobých dějin AV ČR Oldřicha Tůmu. Základní informace o vývoji ekonomiky východního bloku přinesla též syntéza Jiřího Vykoukala, Jiřího Litery a Miroslava Tejchmana *Východ: vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944-1989*. Více politickým než hospodářským dějinám se věnoval český historik Karel Durman, působící ve Švédsku, v syntéze *Útěk od praporů. Kreml a krize impéria 1964-1991*. Pro politické dějiny byla přínosná též odborná studie Jana

Wannera *Brežněv a východní Evropa*. Autor práce dosud publikoval k dějinám NDR několik dílčích studií, například *Vliv odstranění soukromého podnikání na nabídku spotřebního zboží v NDR v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století* v kolektivní monografii Františka Stellnera *Hospodářské dějiny novověku*, dále *Pomoc Rady vzájemné hospodářské pomoci „rozvojovým zemím“: Příklad Německé demokratické republiky a Etiopie* v časopise *Dvacáté století*, nebo *Komparace energetické politiky NDR a ČSSR na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let 20. století* v časopise *Acta Oeconomica Pragensia*.

V práci nepřechyluji ženská jména a používám jejich původní německé nebo anglosaské znění. Přejímám některé výrazy marxistické literatury, jako například nesocialistické zahraničí, reálný socialismus, investiční rozestavenost apod. V případě označení hlavního města NDR se vyhýbám pojmenování Východní Berlín, při odkazování na literaturu, která byla vydána v jedné nebo druhé části Berlína, města rovněž nerozlišuji na Východ a Západ. V práci se často objevuje pojem valutová marka, která může být zejména v dobových dokumentech synonymem pro německou marku. Pro zjednodušení rozlišování měn Spolkové republiky Německo a Německé demokratické republiky používám zjednodušené označení západní marka a východní marka.

Poznámkový aparát využívám kromě odkazování na prameny a odbornou literaturu rovněž na komentování a porovnávání zdrojů. Odkazy na archivní materiály jsou nejednotné, neboť kromě toho, že jsou spravovány rozdílnými archivními institucemi, mají také různé zařazení v jednotlivých fondech, některé jsou nezpracované a nečíslované, v případě jiných je uvedena archivní jednotka nebo karton, jiné jsou očíslované podle řazení na mikrofilmeh. V poznámkovém aparátu jsou dále uvedeny biografické záznamy pro důležité politické činitele a osobnosti zkoumaného období, které nejsou obecně známé.

2. Reálný socialismus v NDR

V této kapitole vysvětlím fungování sovětského ekonomického modelu v NDR, analyzuji neúspěch tzv. Nového ekonomického systému plánování a řízení (*Neues ökonomisches System der Planung und Leitung* (NÖSPL) a návrat ke konzervativnímu centrálnímu plánování v sedmdesátých letech, pro který přejímám pojem reálný, resp. reálně existující socialismus.¹³ Zaměřím se přitom na otázky: Jak se obecně vyvíjelo východoněmecké hospodářství v sedmé dekádě? Proč se přes stabilní růst národního důchodu neustále prohlubovalo zahraniční zadlužení a jak řešilo situaci stranické vedení? Pro pochopení ekonomických potíží na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let bude důležité zjistit, do jaké míry byly tyto problémy ovlivněny pasivním saldem zahraničního obchodu, subvencováním spotřeby, vysokou investiční rozestavěností a samotnými strukturálními problémy východoněmecké ekonomiky.

Model politické ekonomie klasického státního socialismu sovětského typu¹⁴, jak je charakterizuje Christoph Boyer, byl v padesátých letech aplikován v NDR bez ohledů na místní specifika:

1. Bezpodmínečný primát politiky nad ekonomikou a společností: Politika řídí společensko-hospodářskou transformaci, v jejímž zorném poli se nachází pracující třída.¹⁵
2. Dominantní postavení státního a quasistátního majetku: i nejmenší organizační detaily nejsou v rukou podniků, nýbrž centrálních řídicích orgánů.

¹³ Poprvé použil pojem Erich Honecker ve svém projevu na 9. zasedání ÚV SED v květnu 1973. Viz Bericht des Politbüros an die 9. Tagung, in: SAPMO-BArch, DY 30/2085. Projev byl také vydán jako Aus den Diskussionsreden auf der 9. Tagung des ZK der SED, 28./29. Mai 1973, Berlin 1973.

¹⁴ Proto lze používat při jeho klasifikaci termíny „příkazová ekonomika“ či „administrativně příkaznický systém“. Nejčastěji hovoříme o „centrálně řízeném (popř. příkazovém) hospodářství“, ve kterém na rozdíl od tržního hospodářství převažovalo státní a družstevní vlastnictví a úloha trhu je potlačena nebo zcela eliminována. Vyznačovalo se aktivními zásahy státu do řízení ekonomiky především prostřednictvím centrálního plánování, včetně tvorby cen, plánování investic a alokace zdrojů ad.

¹⁵ Německý hospodářský historik Meinolf Pohle to nazývá systémem „kolektivní nezodpovědnosti“. Srov. POHLE, Meinolf, Staatliche Wirtschaftskriminalität im realen Sozialismus der DDR (1966-1990). Wirtschaftsspionage, Embargoverstöße und Vermögensverschiebungen des Bereichs Kommerzielle Koordinierung (KoKo) und des MfS. Eine volkswirtschaftliche Untersuchung, Clausthal-Zellerfeld 2004, s. 35. Srov. také BAHRO, Rudolf, Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus, Köln 1977, s. 47-49.

3. Morálně emocionální stimulace prostřednictvím neekonomické motivace: mobilizace skrze politickou propagandu anebo donucovací prostředky formou fyzického násilí.
4. Protěžování rychlého rozvoje průmyslu: preference investičních projektů v těžkém průmyslu, často ve snaze o napodobení „velké země“.
5. Izolace od systémových nepřátel, resp. kapitalistického zahraničí.¹⁶

Kritika sovětského hospodářského modelu, která přiměla Waltera Ulbrichta k podpoře takzvaného Nového ekonomického systému na VI. sjezdu SED v roce 1963, však měla ve straně za následek mocenský konflikt, který se kromě základních hospodářsko-politických koncepcí projevoval také v chápání soukromé spotřeby obyvatelstva.¹⁷ Představitelé Státní plánovací komise předpokládali, že kombinace některých prvků tržního a centrálně řízeného hospodářství umožní stabilizovat národní ekonomiku a rychle přiblížit východoněmeckou společnost životní úrovni Spolkové republiky. Tato směrnice vyvolala silnou kritiku zejména ze strany konzervativní kremelské nomenklatury, která se rozhodla podpořit v SED skupinu pragmatiků vedenou Erichem Honeckerem¹⁸. Ta Ulbrichta obvinila z ekonomického „přešlapování“ a donutila jej mezi lety 1970 a 1973 k postupnému opuštění všech pozic ve stranickém a státním aparátu. Ve skutečnosti se ovšem jednalo zejména o boj nové generace východoněmeckých komunistů o moc a nechuť kádrů na středních stranických pozicích uskutečnit dalekosáhlé hospodářské reformy. Ulbrichtova pozice byla dále oslabena, když pasivitu vedoucích činitelů strany veřejně kritizoval. Již v roce 1963 prohlásil: „Nemálo soudruhů stálo v začarovaném kruhu starých administrativních hospodářských metod a rezortního ducha. Proto se přestali namáhat a došli k závěru, že na stranickém sjezdu byla sice přijata nová formulace, jmenovitě Nový ekonomický systém, ale že

¹⁶ BOYER, Christoph, „1989“ und die Wege dorthin, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 59, 2011, 1, s. 103.

¹⁷ Ulbricht svůj postoj k nutnosti ekonomických reforem v NDR rozvedl v kritickém textu určeném zejména členům SED. ULBRICHT, Walter, Das Neue Ökonomische System der Planung und Leitung der Volkswirtschaft in der Praxis, Berlin 1963.

¹⁸ O Erichovi Honeckerovi vyšlo zejména v německé historiografii několik zásadních biografii. Hodnocení jeho osobnosti v literatuře a mezi politiky rozděleného Německa v jejich vzpomínkách velmi dobře sumarizuje německý historik Martin Sabrow ve své studii Der führende Repräsentant. Erich Honecker in generationsbiographischer Perspektive, in: Zeithistorische Forschungen 10, 2013, 1, s. 61-68.

všechno zůstane při starém.“¹⁹ Ulbrichtovi bylo kromě nekoncepční reformní politiky předhazováno například také zavinění dodavatelské krize v roce 1965. Nedostatek spotřebního zboží donutil okresní výbory povolit dodávky praček, televizních přijímačů, rádií ap. zaměstnancům preferovaných státních podniků, jakož i stranickým funkcionářům na úkor jiných obyvatel. Na takové jednání se u stranických orgánů hromadily časté stížnosti, o čem svědčí například dopis saalfeldského prodávče: „Všichni lidé s pozicí a jménem dostanou nové dioptrické brýle za tři či čtyři dny, přičemž normální smrtelníci musí čekat i déle než rok. Co se stalo s beztřídní společností?“²⁰ V tomto ohledu Kreml velmi zneklidnilo nové pojetí socialismu v Ulbrichtově podání, který již nemluvil o třídním boji a dělnické třídě, nýbrž o tzv. socialistické lidské společnosti. Podle jeho slov socialismus „není krátkodobou přechodnou fází ve vývoji společnosti, nýbrž relativně samostatně sociálně ekonomické uskupení v historické epoše přechodu od kapitalismu ve světovém měřítku“²¹.

Hospodářské reformy šedesátých let, tzv. Nový ekonomický systém plánování a řízení, později pouze Nový ekonomický systém (NÖS), narážely sice neustále na odpor v řadách konzervativních členů stranického vedení, ale velkého zastánce měly v osobě významného člena politbyra Güntera Mittaga²², který ještě v roce v červnu 1970 prosazoval pokračování v reformních krocích, přičemž lze jeho argumenty shrnout do třech zásadních bodů:

1. Cílem reformy mělo být zvýšení činnosti ekonomických zákonů socialismu ve všech fázích společenského reprodukčního procesu.
2. Z částečného provedení NÖS v oblasti produkce by bylo třeba přejít do celého výrobního procesu.

¹⁹ ROESLER, Jörg, Neues Denken und Handeln im Neuen Ökonomischen System (NÖS), in: RAUH, Hans-Christoph, RUBEN, Peter (Hrsg.), Denkversuche: DDR-Philosophie in den 60er Jahren, Berlin 2005, s. 51.

²⁰ PORT, Andrew I., Conflict and Stability in the German Democratic Republic, Cambridge 2007, s. 252.

²¹ ULBRICHT Walter, Die Bedeutung des Werkes „Das Kapital“ von Karl Marx für die Schaffung des entwickelten gesellschaftlichen Systems des Sozialismus in der DDR und den Kampf gegen die Staatsmonopolistische Herrschaft in Westdeutschland, Berlin 1967, s. 38.

²² Günter Mittag (1916-1994), německý politik a ekonom, v letech 1963-1989 člen politbyra ÚV SED, od roku 1976 tajemník Ústředního výboru SED pro hospodářské otázky.

3. Poprvé byly provedeny kroky k odstranění dotace cen výrobků, po nichž byla mezi obyvatelstvem poptávka, zejména dětské oblečení.²³

Nechť kádrů na středních stranických pozicích uskutečňovat dalekosáhlé hospodářské reformy a boj nové generace východoněmeckých komunistů o moc nakonec vedly díky podpoře Kremlu k odstavení Ulbrichta.²⁴ Hlavní východoněmecký ideolog Kurt Hager²⁵ o selhání reformních snah napsal: „Existují dvě příčiny pro neúspěch NÖS, a totiž odmítání ze strany Brežněvova Sovětského svazu, na této změně hospodářské politiky spolupracovat a vytvoření závažných disproporcí v ekonomice, které měly na konci šedesátých let své důsledky.“²⁶ S výměnou vedení došlo také na změny v hospodářské politice a návratu ke konzervativnímu aplikování sovětského ekonomického modelu.

Pro reálně existující socialismus v NDR sedmdesátých letech však již nebylo možné zcela aplikovat model politické ekonomie klasického státního socialismu – především již režim nemohl počítat s morálně emocionální stimulací obyvatelstva, jak tomu bylo v období poválečné obnovy. Stimulace obyvatelstva musela být docílena

²³ KRÖMKE, Claus, Das „Neue ökonomische System der Planung und Leitung der Volkswirtschaft“ und die Wandlungen des Günter Mittag, Berlin 1996, s. 26. K Mittagově podpoře NÖS viz například MITTAG, Günter, Beispiel für die kontinuierliche Entwicklung der Deutschen Demokratischen Republik, in: AUFGABEN und Arbeitsweise der örtlichen Volksvertretungen und ihrer Organe unter den Bedingungen des neuen ökonomischen Systems der Planung und Leitung der Volkswirtschaft. Dokumente und Materialien der 19. Sitzung des Staatsrates der DDR am 2. Juli 1965, s. 22-25.

²⁴ Více ke vnitrostranickým konfliktům v šedesátých letech srov. KAISER, Monika, Machtwechsel von Ulbricht zu Honecker: Funktionsmechanismen der SED-Diktatur in Konfliktsituationen 1962 bis 1972, Berlin 1997; PODEWIN, Norbert, "... der Bitte des Genossen Walter Ulbricht zu entsprechen" : Hintergründe und Modalitäten eines Führungswechsels, Berlin 1996; NAUMANN, Gerhard, Von Ulbricht zu Honecker: 1970 - ein Krisenjahr der DDR, Berlin 1990. Podrobněji k politickým a hospodářským důsledkům odstoupení Ulbrichta také SZOBI, Pavel, „Überholen ohne einzuholen“. Die DDR-Wirtschaft, Wachstumskrise und ihre politischen Folgen nach 1968, in: STELLNER, František u. a., Die wirtschaftlichen und politischen Auswirkungen der Meilensteine 1848-1968, Prag 2010, s. 245–249. Podrobně k jednáním, která předcházela Ulbrichtově odvolání, srov. také KAISER, Monika, Machtwechsel von Ulbricht zu Honecker: Funktionsmechanismen der SED-Diktatur in Konfliktsituationen 1962 bis 1972, Berlin 1997, s. 424-438.

²⁵ Kurt Hager (1912-1998), německý politik a publicista, od roku 1932 člen KPD, během nacistického období žil v emigraci, v roce 1949 se stal profesorem filozofie na Humboldtově univerzitě, od roku 1955 byl členem a tajemníkem ÚV SED, kde byl odpovědný za vědu, školství a kulturu, až do roku 1989 byl hlavním ideologem SED.

²⁶ HAGER, Kurt, Erinnerungen, Leipzig 1996, s. 301-302.

prostřednictvím politiky tzv. pečovatelské diktatury²⁷, jejíž základy byly pevně zakotveny závěry VIII. jezdu SED v roce 1971. Podle Honeckera, jehož pozice mezi obyvatelstvem byla v čas jeho nástupu do čela strany nízká, se strana pro další léta musela řídit heslem: „Neustále se zlepšující uspokojení potřeb lidí posiluje jejich důvěru v naši politiku a v náš stát.“²⁸ Ideologie reálného socialismu byla tedy jednoduchá – místo utopických a megalomanských úkolů, které by dovedly společnost ke komunismu, byla úloha reálného socialismu jednodušší: rozvíjet a zdokonalit dosažené výsledky socialistické společnosti. Ve srovnání se sousedním Československem lze nové směřování Honeckerova vedení nazvat východoněmeckou normalizací. V sovětských podmínkách byl naopak používán výraz rozvinutý socialismus, který poprvé použil Leonid Iljič Brežněv na XXIV. sjezdu KSSS v březnu 1971. Teorii rozvinutého socialismu shrnul v časopise Komunist filozof a ředitel Institutu marxismu-leninismu při ÚV KSSS, Pjotr Nikolajevič Fedosejev: „Rozvinutá socialistická společnost námi není považována za něco mezi socialismem a komunismem (...) Je to socialistický společnost dosahující rozvinutého stavu, charakterizována všestrannou realizací předností socialismu.“ Podle Fedosejovy interpretace a strategických kroků Honeckerova vedení považují pojmy rozvinutý a reálný socialismus za synonymní.²⁹

V prvních pěti letech Honeckerovy vlády došlo k upevnění centrálního řízení ekonomiky, zestátnění zbylých soukromých podniků a k propracování komplexního systému nadstandardních sociálních výhod, které měly obyvatelstvo připoutat těsněji k politice strany. Megalomanský program ekonomického a sociálního pokroku byl nazván Jednota hospodářské a sociální politiky (*Einheit der Wirtschaft- und Sozialpolitik*).³⁰ Zjednodušeně lze základní cíle strategie jednoty hospodářské a sociální

²⁷ Termín zpopularizoval německo-americký historik Konrad Jarausch. Viz jeho práce JARAUSCH, Konrad H., *Dictatorship as Experience. Towards a Socio-cultural History of the GDR*, New York 1999. Viz také studie JARAUSCH, Konrad H., *Realer Sozialismus als Fürsorgediktatur. Zur begrifflichen Einordnung der DDR*, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 20, 1998, s. 33-46.

²⁸ HONECKER, Erich, *Reden und Aufsätze. Band I*, Berlin 1975, s. 147.

²⁹ Cit. dle: SANDLE, Mark, *Brezhnev and Developed Socialism: The Ideology of Zastoi?* In: BACON, Edwin, SANDLE, Mark (ed.), *Brezhnev Reconsidered*, Basingstoke 2002, s. 166. V roce 1972 opět vydal studii: FEDOSEJEV, Pjotr Nikolajevič, *Marksizm v 20 veke: Marks, Engel's, Lenin i sovremennost'*, Moskva 1972; česky vyšlo: FEDOSEJEV, Pjotr Nikolajevič, *Základy vědeckého komunismu*. Praha 1971.

³⁰ *Programm der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Einstimmig angenommen auf dem IX. Parteitag der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands Berlin, 18. bis 22. Mai 1976*, Berlin 1976.

politiky vyložit jako návrat ke konzervativní cestě centrálně plánované ekonomiky padesátých let bez reformních náznaků šedesátých let, zato však s ambiciózní sociální politikou, která měla být financována rychlým ekonomickým vzestupem v sedmé dekádě.

Honeckerovu strategii je nutno primárně interpretovat z politického, a nikoliv z ideologického nebo ekonomického hlediska. Zatímco v padesátých a šedesátých letech v hospodářské oblasti východoněmecká vláda investovala velké částky do výzkumu a nových technologií, aby dohnala a předešla Spolkovou republiku v ekonomické vyspělosti a životní úrovni, Jednota hospodářské a sociální politiky signalizovala, že se vedení NDR smířilo s naprostou ekonomickou převahou SRN. Z tohoto pohledu nová strategie jasně nesledovala hospodářský úspěch, nýbrž potvrzení akceptace vlády jedné strany prostřednictvím štědrého sociálního státu.³¹ Tím se otevřelo nové období ve vývoji režimu, který ustupoval od „tvrdých“ vládnoucích mechanismů a přiklonil se k „měkkým“ instrumentům vládnutí.³²

Dlouholetý šéfredaktor časopisu Spiegel Günter Gaus³³ popsal výstižně východoněmecký stát a společnost těchto let: „Směs dobré a špatné německé minulosti, (poskládané – pozn. P.S.) z měřítek reálně existujícího socialismu, které si již dávno přisvojili své ideologické nepřátele, aniž by si to ještě pořádně doopravdy uvědomovali, ze strašlivé a sterilní provincionality, z idealismu a přizpůsobení.“³⁴ Východní Němci na každém kroku pociťovali méněcennost vůči západoněmeckým občanům, dokonce i

³¹ HOCKERTS, Hans Günter, Soziale Errungenschaften? Zum sozialpolitischen Legitimationsanspruch der zweiten deutschen Diktatur, in: KOCKA, Jürgen, PUHLE, Hans-Jürgen, TENFELDE, Klaus, Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozialstaat. Festschrift für Gerhard A. Ritter zum 65. Geburtstag, München 1994, s. 798. Většina historiků se na základě sledování rozhodovacích procesů v politbyru shoduje s myšlenkou, že státní podpora spotřeby a zvyšování životní úrovně byly uvnitř SED považovány za legitimizační prvek celého ekonomicko-politického systému. Viz např. MALYCHA, Andreas, Der „Konsumsozialismus“ der Honecker-Ära und der Eklat um die Erhöhung der Verbraucherpreise im Herbst 1979, in: Deutschland Archiv 45, 2012, 2, s. 306.

³² Koncept „tvrdé“ a „měkké“ stabilizační politiky propaguje například německý sociální historik Christoph Boyer. Srov. BOYER, Christoph, Die Sozial- und Konsumpolitik der DDR in den sechziger Jahren in theoretischer Perspektive, in: BOYER, Christoph, SKYBA, Peter (Hrsg.), Repression und Wohlstandsversprechen, Zur Stabilisierung von Parteiherrschaft in der DDR und der ČSSR, s. 37-48.

³³ Günter Gaus (1929-2004), německý publicista, diplomat a politik, v padesátých a šedesátých letech pracoval pro západoněmecký Spiegel a Süddeutsche Zeitung, v letech 1969-1973 byl šéfredaktorem Spiegelu, v letech 1974-1981 zastával funkci stálého zástupce SRN v NDR.

³⁴ GAUS, Günter, Wo Deutschland liegt. Eine Ortsbestimmung, Hamburg 1983, s. 40.

v jiných zemích východního bloku, kde byli personálem v hotelech a restauracích ostentativně přehlíženi ve prospěch bohatší západoněmecké klientely.³⁵

Proti nové hospodářské strategii vznikla kolem předsedy Státní plánovací komise Gerharda Schürera³⁶ opoziční skupina. V letech 1973-1976 se opírala o hospodářského tajemníka ústředního výboru strany, Wenera Krolikowského.³⁷ S ohledem na silnou pozici Honeckera však nebyli schopni nový kurz korigovat. Víceméně byli mocensky poraženi, když Krolikowského funkci v roce 1976 převzal Günter Mittag, který jako zkušený kariérista plně následoval Honeckerovu politiku.³⁸ Honeckerova pozice byla mimoto posílena hospodářskými výsledky z roku 1970, které se projeví zejména překonáním dodavatelské krize, která na konci šedesátých let postihla spotřební sektor.

Hrozbou, která ze strategie Jednoty hospodářské a sociální politiky vyplývala, však byla pasivní bilance zahraničního obchodu, která se během sedmdesátých let prohlubovala a poukazovala na nebezpečný růst zahraniční zadluženosti NDR. Závazky Berlína vůči zahraničí se z dvou miliard valutových marek³⁹ v roce 1970 zvýšily do

³⁵ Východoněmecké úřady si například v roce 1973 oficiálně stěžovaly bulharské vládě na případy diskriminace turistů obsluhou. Viz Návštěva bulharské stranické a vládní delegace v NDR – ekonomická informace, Berlín, 31. ledna 1974, in: AMZV, f. TO-T 1970-1974 NDR, 0344/211, kr. 9, ob. 1, č. j. 011014, s. 5.

³⁶ Gerhard Paul Schürer (1921-2010), německý ekonom a politik, od roku 1965 předseda Státní plánovací komise a místopředseda ministerské rady NDR až do odstoupení vlády Williho Stophy v roce 1989, v letech 1973-1989 kandidát politbyra ÚV SED.

³⁷ Werner Krolikowski (1928), německý politik a úředník, od roku 1946 člen SED, vystřídal několik funkcí na městské a okresní úrovni v Greifswaldu, Rostocku a Drážďanech, od roku 1963 byl členem ÚV SED, od roku 1971 člen politbyra, v letech 1976-1988 první místopředseda ministerské rady NDR. Podle Hanse-Hermann Herleho ale patřil Krolikowski také do tzv. moskevské skupiny, která odmítala prohlubování německo-německých vztahů. Patřili sem Willi Stoph, Alfred Neumann, Kurt Hager, Erich Mielke a Heinz Hoffmann. HERTLE, Hans, Hermann, Die DDR an die Sowjetunion verkaufen? Stasi-Analysen zum ökonomischen Niedergang der DDR, in: Deutschland Archiv 42, 2009, 3, s. 479.

³⁸ O vývoji postojů Mittagova k Novému ekonomickému systému viz KRÖMKE, Klaus, Das "Neue ökonomische System. Mittagova politická kariéra byla typickým příkladem pragmatického přístupu, což se ukázalo zejména v období let 1970-1971, kdy se snažil manévrovat mezi Walterem Ulbrichtem a Erichem Honeckerem, aby v případě vítězství jednoho z nich nebylo ohroženo jeho postavení. Srov. KAISER, Monika, Machtwechesl, s. 432-433. Pro svoji obhajobu napsal Mittag vzpomínky Um jeden Preis – Im Spannungsfeld zweier Systeme, Berlin, Weimar 1991. Ještě ve stejném roce vydal bývalý místopředseda SPK a profesor Vysoké školy ekonomické Bruna Leuschnera v Berlíně Herbert Wolf studii, která velmi kriticky rozebírá Mittagovy vzpomínky a Mittagem uváděná data srovnává s vlastními statickými údaji. Srov. WOLF, Herbert, Hatte die DDR je eine Chance? Hamburg 1991.

³⁹ Valutová marka (VM), interně používaná zúčtovací měnová jednotka používaná v zahraničním obchodě. Často byla pojmem valutová marka označována i samotná západoněmecká měna, čímž se obcházel politicky nepřijatelný název německá marka (DM). Úředně určený kurz VM vůči DM však není

roku 1979 na 22 miliard valutových marek.⁴⁰ Tyto závazky se staly nebezpečnými pro stabilní rozvoj hospodářství, neboť státní banka již na konci sedmdesátých let neměla ani dostatek hotovosti ve volně směnitelných měnách, kterými by bylo možné platit úroky a dodržovat splátkový kalendář zahraničních půjček. Přibližně od konce roku 1978 musela již NDR přijímat nové úvěry k tomu, aby byla schopna splácet úroky ze svých starých závazků.⁴¹ Při hodnocení zadlužení však považují za významný problém, že velká část autorů využívá uváděné sumy účelově: Při cíleném výběru zadlužení v jednotlivých letech totiž v zásadě operují s lety 1970, 1980 a 1989, podle kterých dochází k hodnocení, že spirála zahraničního zadlužení nezadržitelně stoupala, neboť v roce 1970 byla výše hrubého zahraničního zadlužení dvě miliardy valutových marek, v roce 1980 to bylo 36 miliard valutových marek, ale v roce 1989 již 49 miliard valutových marek.⁴² Americký hospodářský historik Jonathan R. Zatlin zase uvádí zadlužení v amerických dolarech: jedna miliarda dolarů za rok 1970, 11 miliard v roce 1980, 20,6 miliardy v roce 1989.⁴³ Ve své studii však neupozorňuje na změnu kurzu amerického dolaru k valutové marce z 1:1,80 na 1:2,40, která nabyla platnost 1. ledna

znám a lze jej přibližně vypočítat jen podle kurzu VM k transferibilnímu rublu jako 4,67 VM:1 TRbl. Srov. VOLZE, Armin, Die gespaltene Valuta-Mark. Anmerkungen zur Währungspolitik und Außenhandelsstatistik der DDR, in: Deutschland Archiv 32, 1999, 5, s. 232-241; STEINER, André, Die DDR-Wirtschaftsreform der sechziger Jahre. Konflikt zwischen Effizienz- und Machtkalkül, Berlin 1997 s. 168; KIM, Tae-Heon, Außenwirtschaft der DDR und Handelsbeziehungen zwischen der BRD und der DDR. Ihre Konsequenzen für die Deutsche Wirtschafts- und Währungsunion und die Zeit danach, Regensburg 2000, s. 84-85.

⁴⁰ MALYCHA, Andreas, Ungeschminkte Wahrheiten, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 59, 2011, 2, s. 286. Uvedené zadlužení je čisté zadlužení po odečtení devizových rezerv. Některé práce tento údaj neuvádějí a není jasné, zda pracují s čistým nebo hrubým zadlužením.

⁴¹ HERTLE, Hans-Hermann, Gespräch mit Gerhard Schürer. „Es wäre besser gewesen, wir wären früher pleite gegangen!“, in: Deutschland Archiv 25, 1992, 2, s. 138.

⁴² Viz například IHME-TUCHEL, Beate, Kontroversen um die Geschichte. Die DDR, Darmstadt 2002, s. 87; SCHWARZER, Oskar, Sozialistische Zentralplanwirtschaft in der SBZ-DDR: Ergebnisse eines ordnungspolitischen Experiments (1945–1989), Stuttgart 1999, s. 154-155; VOLZE, Armin, Zur Devisenverschuldung der DDR, in: Am Ende des realen Sozialismus. Band 4: Die Endzeit der DDR-Wirtschaft - Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik, Opladen 1999, s. 183.

⁴³ ZATLIN, Jonathan R., Unifying without Integrating: the East German Collapse and German Unity, in: Central European History 43, 2010, 3, s. 492. Data za další roky autor doplnil ve své monografii Currency of Socialism. Srov. ZATLIN, Jonathan R., The Currency of Socialism. Money and Political Culture in East Germany, Cambridge 2007, s. 123. Podobné sumy uvádí také Tim Garton Ash podle výpočtů vídeňského Institut für vergleichende Wirtschaftsforschung, konkrétně 3,5 miliardy dolarů za rok 1975, 11,8 miliardy dolarů za rok 1980, 7,2 miliardy dolarů za rok 1984, 6,9 miliardy za rok 1985. Od roku 1986 se podle Ashových dat zadlužení opět zvyšovalo a dosáhlo 8,2 miliardy dolarů. GARTON ASH, Timothy, In Europe's Name. Germany and the Divided Continent, London 1994, s. 654.

1982 a výrazně změnila nominální hodnotu zadlužení.⁴⁴ Německý historik Stefan Wolle se kromě toho zřejmě zmýlil v prepisu dat, když částku dvě miliardy valutových marek přiřadil k roku 1979 místo roku 1970.⁴⁵ Uvedené práce nereflektují léta 1981 až 1986, kdy se zahraniční zadlužení NDR paradoxně snižovalo. V daném období dosáhla nucenými exporty ropných produktů NDR aktivního salda zahraničního obchodu vůči Západu ve výši 12,4 miliardy valutových marek.⁴⁶

Proč však docházelo ke zvyšování pasiva bilance zahraničního obchodu? Primární příčinou zadlužení byla nepřímá úměra dovozu a vývozu do tzv. nesocialistických zemí. Podle Gerharda Schürera „ve větší míře stoupaly importy v nesocialistickém hospodářském prostoru – zejména za volně směnitelné devizy – které nebyly vyrovnány odpovídajícími exporty. Kromě toho nebyly vývozní plány několik let za sebou splněny a dovoz byl přemrštěný“.⁴⁷ Prosazovaná politika exportních přebytků, jak byla naplánována ve strategii Jednoty hospodářské a sociální politiky, nebyla realizovatelná. Již na začátku Honeckerovy éry byla disproporce mezi dovozem a vývozem silně patrná. V roce 1971 varoval státní tajemník SPK Karl Grünheid⁴⁸ vládu před hrozícím propadem bilance zahraničního obchodu s nesocialistickým zahraničím. Zároveň upozorňoval na to, že za podmínek probíhající měnové krize v kapitalistických ekonomikách nemůže NDR počítat s možností neplánovaných úvěrů, které by mohly

⁴⁴ Z výše závazků 30,5 miliardy valutových marek v nesocialistickém zahraničí na začátku roku 1982 činil rozdíl po změně kurzu až 4,85 miliardy valutových marek. Mfs-HA VIII: Grundfragen des Standes der Entwicklung der Volkswirtschaft der DDR im Zusammenhang mit der Gewährleistung der inneren Stabilität und Sicherheit der DDR, 25. Januar 1982. HERTLE, Hans-Hermann, Die DDR an Sowjetunion verkaufen? Stasi-Analysen zum ökonomischen Niedergang der DDR, in: Deutschland Archiv 42, 2009, 3, s. 492.

⁴⁵ Viz WOLLE, Stefan, Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971-1989, s. 282.

⁴⁶ DEUTSCHE Bundesbank (Hrsg.), Die Zahlungsbilanz der ehemaligen DDR 1975 bis 1989, Frankfurt/Main 1999, s. 41; ROESLER, Jörg, Jedes Mal existenzgefährdend? Zur Charakteristik der fünf Wirtschaftskrisen, in: SCHULTZ, Helga, WAGENER, Hans-Jürgen (Hrsg.), Die DDR im Rückblick. Politik, Wirtschaft, Gesellschaft, Kultur. Berlin 2007, s. 169.

⁴⁷ MALYCHA, Andreas, Ungeschminkte Wahrheiten, s. 287.

⁴⁸ Karl Grünheid (*1931), německý politik, funkcionář SED, ekonom, v letech 1971-1983 státní tajemník SPK, vedoucí odboru zahraničního obchodu, v letech 1983-1989 ministr sklářského a keramického průmyslu, 1989-1990 ministr strojírenského průmyslu.

pokryt saldo zahraničního obchodu.⁴⁹ Základní problém Grünheid spatřoval ve snižování plánovaného exportu v roce 1971 o 330 milionů valutových marek a naopak operativním navyšování dovozu z nesocialistického zahraničí o 390 milionů valutových marek.⁵⁰ Tzv. dovozní přebytky se v roce 1978 vyšplhaly do výše 1,7 miliardy valutových marek.⁵¹ Günter Ehrensperger⁵² dle vlastních slov již v roce 1973 Honeckerovi předkládal své výpočty, podle kterých NDR hrozilo nepřijatelné zadlužení. Honecker mu však „přikázal přestat pracovat na podobných kalkulacích a studiích a všechny statistické údaje v oddělení jsem musel zničit. To byl počátek“.⁵³ Když byl Honecker na možnost ekonomické krize v příští dekádě upozorněn ekonomy Gerhardem Schürerem a Günterem Mittagem, rozladěně odpověděl: „Ve (Vašem – pozn. P.S.) materiálu to vypadá tak, že politika po Ulbrichtovi byla špatná, Ulbricht žádné dluhy nedělal a Honecker dluhy dělá. Jakou politiku jsme tedy ale měli provádět? Politika zvyšování cen by přece nevyřešila žádný z těchto problémů.“⁵⁴ Návrhy Státní plánovací komise a ekonomického oddělení ústředního výboru SED na sanaci zahraničního obchodu, program šetření a obnovení dynamického růstu generální tajemník odmítl definitivně v červnu 1977, kdy hospodářským poradcům ústředního výboru přímo řekl: „To je cesta restrikcí. O to se pokoušeli již ve výmarské republice. V podstatě nás do této situace přivedly zahraničně obchodní podmínky. Od VIII. sjezdu

⁴⁹ Schwerpunkte für die Erläuterung des Beschlusses des Präsidiums des Ministerrates vom 25. 8. 1971 zur Durchführung der Außenwirtschaftsaufgaben 1971 und des Maßnahmenplanes zur Mobilisierung zusätzlicher Exportreserven zur Einsparung von Importen in den Jahren 1972-1975, in: BArch, DC 20/11833, s. 340.

⁵⁰ Tamtéž, s. 341.

⁵¹ Srov. VOLZE, Armin, Die gespaltene Valuta-Mark, s. 232-241.

⁵² Günter Ehrensperger (*1931), německý politik a ekonom, od roku 1946 člen mládežnické stranické organizace FDJ, od roku 1956 člen SED, v letech 1974-1989 byl vedoucím oddělení plánování a financí ÚV SED, od roku 1981 byl členem ÚV SED.

⁵³ Cit. dle: MAIER, Charles S., *Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany*, Princeton 1997, s. 60.

⁵⁴ HERTLE, Hans-Hermann, Die Diskussion der ökonomischen Krisen in der Führungsspitze der SED, in: PIRKER, T. (Hrsg.), *Der Plan als Befehl und Fiktion*, Opladen 1995, s. 315. Člen politbyra Alfred Neumann skutečně slovně zaútočil na Honeckera a vyčetl mu, že dělá dluhy jako „pruský major“. Cit. dle: SCHÜRER, Gerhard, *Gewagt und verloren*, Berlin 1998, s. 138. Rozbroje mezi Honeckerem a Schürerem potvrdil ve svých vzpomínkách také Günter Schabowski. Viz SCHWABOWSKI, Günter, *Der Absturz*, Berlin 1991, s. 123-124, 128-129.

strany se změnila a mění se dál. Musí se to říci úplně otevřeně: Přijmout jinou koncepci (...) by mělo v našich podmínkách dalekosáhlé důsledky.“⁵⁵

V jiném případě, kdy stejní zástupci ekonomických odborů navrhovali zvýšení cen nestandardního zboží, jako byly řezané květiny a okrasné rostliny, odpověděl podle vzpomínek Alexandra Schalcka-Golodkowského⁵⁶ generální tajemník otázkou, zda by se obyvatelstvo neobávalo, že po květinách budou následovat i nájmy a základní potraviny a diskusi ukončil otázkou: „Soudruzi, přejete si tady mít polské poměry?“⁵⁷

Výsledkem odmítání úsporných opatření bylo narůstání zahraničního dluhu a současné snižování schopnosti režimu splácet své zahraniční závazky. Mezi lety 1971 a 1980 bylo do NDR ze Západu dovezeno zboží za 38 miliard valutových marek. Nejen že tento dovoz nebyl kryt stejnou měrou exportu, ale dovezené zboží bylo určeno k přímému konzumu.⁵⁸ Podle Jonathana R. Zatlina „NDR nejen že si žila nad poměry, ale konzumovala svoji budoucnost – jedla pomeranče, místo aby nakoupila kapitálové vybavení k posílení exportu a pomeranče jím zaplatila“.⁵⁹ Dokonce i Leonid Iljič Brežněv na své návštěvě při příležitosti třicátého výročí založení NDR bouchl před celým politbyrem pěstí do stolu a obvinil Honeckera, že je odpovědný za nárůst zahraničního zadlužení, který východní Němce přivede k bankrotu.⁶⁰ Na tomto místě je nutno zmínit názor některých historiků, že východoněmečtí i sovětsí politici neměli na

⁵⁵ DÖRING, Hans-Joachim, „Es geht um unsere Existenz.“ Die Politik der DDR gegenüber der Dritten Welt am Beispiel von Mosambik und Äthiopien, Berlin 1999, s. 53.

⁵⁶ Alexander Schalck-Golodkowski (*1932), od ukončení studia pracovník Ministerstva pro vnitroněmecký obchod/Ministerstva zahraničního obchodu, v roce 1966 založil a až do roku 1989 vedl oddělení Kommerzielle Koordinierung, přičemž v rámci ministerstva působil jako státní tajemník. V odborné literatuře i dokumentech KoKo je často uváděno pouze jeho příjmení Schalck, které získal od svých adoptivních rodičů.

⁵⁷ Honecker tím měl opět na mysli nepokoje v sousedním Polsku po drastickém nárůstu cen. Cit. dle: SCHALCK-GOLODKOWSKI, Alexander, Deutsch-deutsche Erinnerungen, Reinbek 2000, s. 150.

⁵⁸ STEINER, André, Zwischen Konsumversprechen und Innovationszwang. Zum wirtschaftlichen Niedergang der DDR, in: JARAUSCH, Konrad, SABROW, Martin (Hrsg.), Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR, Göttingen 1999, s. 165.

⁵⁹ ZATLIN, Jonathan R., Consuming Ideology. Socialist Consumerism and the Intershops, 1970-1989, in: HÜBNER, Peter; TENFELDE, Klaus (Hrsg.), Arbeiter in der SBZ – DDR, Essen 1999, s. 560.

⁶⁰ Podle osobních poznámek Wernera Krolikowského ze 16. ledna 1990 zapsal Peter Przybylski. PRZYBYLSKI, Peter, Tatort Politbüro. Die Akte Honecker, Berlin 1991, s. 343. Více k návštěvě Brežněva v NDR viz SEMANOV, Sergej, Brežnev: pravitel "zolatogo veka", Moskva 2002, 222-224.

mysli opravdový státní bankrot, nýbrž nutnost ustoupit od ambiciózní sociální a konzumní politiky a zavádět rozpočtové škrty.⁶¹

Východoněmecké výrobky se kvalitou i cenou nemohly přiblížit západoevropským standardům a byly v kapitalistických průmyslových státech často prakticky neprodejné. Studie ekonomických expertů ministerstva státní bezpečnosti z roku 1982 alarmovala Ericha Mielkeho⁶², že vedení strany si není vědomo závažnosti situace a že zhoršující se trend exportních schopností NDR je viditelný na podílu surovin a polovýrobních na celkovém vývozu do nesocialistického zahraničí: „Zatímco bylo v roce 1980 ještě více než 40 % exportu do nesocialistického zahraničí kryto výrobky strojírenství a průmyslovým spotřebním zbožím, v roce 1981 se tento podíl snížil na 31 %.“⁶³ Na konci osmdesátých let již jen malá část průmyslové výroby NDR směřovala do západní Evropy, export se naopak musel orientovat na státy jako Egypt, Indie, Argentina a Angola, nebo Írán, který měl bohaté obchodní vztahy s východními Němci zejména kvůli obchodnímu embargu ze strany USA.⁶⁴ Přestože NDR pro své výrobky nacházela zákazníky alespoň mezi státy východního bloku a v rozvojových zemích, byl obchod s těmito partnery provozován primárně prostřednictvím clearingů, neboť zmíněné země trpěly podobně jako NDR nedostatkem devizových prostředků.

Honeckerova představa, že zvýšení exportu a pracovní efektivity dokáže zaplatit výdaje na sociální politiku a konzumní zboží, byla mylná. Nejen dělníci, ale i management státních firem měl větší zájem na tom, co od státu získat pro sebe, než aby se zvyšovalo pracovní nasazení. Mnoho ředitelů státních podniků uvádělo podhodnocená čísla svých kapacit, aby neměli problém splnit jinak nerealistické plány

⁶¹ Srov. například BOYER, Christoph, Die Sozial- und Konsumpolitik der DDR in den sechziger Jahren in theoretischer Perspektive, in: BOYER, Christoph, SKYBA, Peter (Hrsg.), Repression und Wohlstandsversprechen. Zur Stabilisierung von Parteiherrschaft in der DDR und der ČSSR, Dresden 2009, s. 57.

⁶² Erich Mielke (1907-2000), německý politik, vysoký funkcionář SED, od roku 1927 člen KPD, v roce 1931 utekl do SSSR po vraždě dvou policistů, v emigraci do roku 1945, v letech 1950-1989 člen ÚV SED, v letech 1957-1989 ministr státní bezpečnosti (od roku 1980 s hodností armádního generála), od roku 1976 člen politbyra ÚV SED.

⁶³ Mfs-HA VIII: Grundfragen des Standes der Entwicklung der Volkswirtschaft, s. 493.

⁶⁴ 58. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates vom 15. Oktober 1987. Kurzinformation und Maßnahmen zur Erfüllung des Außenhandelsplanes, in: BArch, DC/20/I/4 6100, Standort 51, s. 123.

určené z centra.⁶⁵ Méně podvodnou, ale o to kapitalističtější metodou byla například podniková politika automobilek IFA Kombinat PKW. Zde se tajně nad plán vyrobilo přibližně 10.000 automobilů, tedy asi 5 % celoroční plánované produkce. Tyto automobily byly poté nabízeny funkcionářům podniků, kteří pro IFA Kombinat mohli zabezpečit přednostní dodání polovýrobnků, zejména válcovaných plechů apod.⁶⁶ V jiných podnicích ovšem nízká osobní zainteresovanost vedla nejen k pracovní pasivitě, ale i rozkrádání podnikového majetku. Například zaměstnanci pekáren GO VEB Backwarenkombinat Cottbus si s vědomím vedení brali bezplatně ze zaměstnání velké množství pečiva pro své rodiny a přátele. Samotný management šel ještě dál a dopouštěl se rozsáhlých finančních machinací s podnikovými fondy.⁶⁷

Nízká pracovní efektivita a poměrně významná míra emigrace technicky vzdělaných dělníků vedly k tomu, že NDR podobně jako Spolková republika hledala novou pracovní sílu v zahraničí. Tzv. gastarbeiteri do NDR přijížděli zejména ze zemí RVHP a politicky spřízněných rozvojových zemí v Africe a Jižní Americe. V největší míře se v NDR etablovali zaměstnanci z Polska, Vietnamu, Kuby, v menší míře z Chile, Mosambiku, Angoly. Význam pracovní síly ze zahraničí lze dokumentovat na příkladě dohody s Vietnamem o povolení k pobytu a pracovním úvazku 25.000 dělníků na rok 1988.⁶⁸ Nejvíce z nich, na 4.000 dělníků, mělo pracovat ve stavebnictví, 3.500 ve strojírenství a 2.700 v chemickém průmyslu.⁶⁹

Rozsáhlá a finančně náročná strategie Jednoty hospodářské a sociální politiky však byla v jednom ohledu úspěšná, neboť Honecker měl pravdu, když tvrdil, že stabilita režimu závisí na politické pasivitě obyvatelstva. Na rozdíl od Polska anebo Maďarska se až na malé opoziční hlasy až do roku 1989 v NDR dařilo udržovat pořádek. Lidé akceptovali diktaturu strany ze strachu před represemi a výměnou za

⁶⁵ ZATLIN, Jonathan R., *Unifying without Integrating*, s. 496.

⁶⁶ Tamtéž, s. 496-497.

⁶⁷ Tamtéž, s. 499.

⁶⁸ Anlage Nr. 1 zum Protokoll Nr. 105 vom 23. 9. 1987. Betreff: Maßnahmen zur Sicherung der Neuanreisen vietnamesischer Werktätiger und ihres Einsatzes in sozialistischen Betrieben der DDR im Jahr 1988, in: SAPMO-BArch, DY 30 J IV 2/3, 4164, s. 9.

⁶⁹ Tamtéž, s. 11.

pohodlí svého soukromí v jakési nové formě „biedermeierovského kolektivismu“.⁷⁰ Tento kolektivismus svým personálním obsahem zosobňovala také SED.⁷¹

Souhlasím s německým historikem Helmutem Bockem, který v roce 1992 napsal, že strana byla „komplikovaná směs revolučně laděných socialistů, humanistických idealistů, solidárních kolektivistů, společensky potřebných spoluběžců a chladně kalkulujících kariéristů“⁷². Německý historik Christoph Boyer vysvětluje stabilitu v NDR a sousedním Československu jinak: většina obyvatelstva se již před druhou světovou válkou živila prací v průmyslu anebo ve službách, přičemž krátce po válce rychlým dokončením industrializace některých regionů a kolektivizací vesnice byl tento trend potvrzen. Ústřední stranické orgány mohly díky vysokému stupni urbanizace krajiny poměrně lehce kontrolovat činnost obyvatelstva, kdežto ve více agrárním Polsku a Maďarsku komunisté po získání moci nikdy nedokázali srovnatelně kontrolovat obyvatelstvo.⁷³

Do osmdesátých let 20. století vstupovala NDR s dluhy, ovšem s dobrými vztahy ke Spolkové republice, od které získávala půjčky i výhodné smlouvy. To značně přispělo k tomu, že politbyro nelibě neslo změny, které po roce 1985 nastaly v Sovětském svazu. Günter Schabowski⁷⁴ v této souvislosti řekl, že „se mlčelo. V politbyru o tom nebyly žádné diskuse. (...) Otevřeněji probíhaly obědy po služebních zasedáních politbyra. Tady zejména Günter Mittag zkoušel provokovat, mluvil o zprávách ze západní televize nebo o vyhlášení Gorbачova v Pravdě. Nikdo však

⁷⁰ Pojem biedermeierovský kolektivismus použil jako synonymní označení pro reálně existující socialismus americký historik Charles S. Maier. MAIER, Charles S., *Dissolution*, s. 29.

⁷¹ Papež Jan Pavel II. v roce 1991 napsal ve IV. kapitole své encykliky *Centissimus annus*: "Historická zkušenost socialistických zemí smutně ukázala, že kolektivismus neodstraňuje odcizení, ale naopak je prohlubuje, protože k němu přidává nedostatek základních potřeb a hospodářské výkonnosti." JAN PAVEL II., *Centissimus annus* /online/, cit. 25. května 2013, WWW: http://www.kebrle.cz/katdocs/soc_enc/CentesimusAnnus.htm.

⁷² BOCK, Helmut, *Partei – Staat – bürokratische Kaste. Kritik des staatsmonopolistischen Sozialismus*, in: BOCK, Helmut, *Wir haben erst den Anfang gesehen: Selbstdokumentation eines DDR-Historikers 1983 bis 2000*, Berlin 2002, s. 83.

⁷³ BOYER, Christoph, „1989“ und die Wege dorthin, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 59, 2011, 1, s. 116.

⁷⁴ Günter Schabowski (*1929), německý politik a publicista, od roku 1950 člen FDJ a od roku 1952 člen SED, v letech 1978-1985 byl šéfredaktorem východoněmeckého deníku *Neues Deutschland*, od roku 1981 člen ÚV SED, od roku 1984 také člen politbyra. Byl považován za jednoho z možných nástupců Ericha Honeckera ve funkci generálního tajemníka.

nereagoval, všichni mlčky jedli, nebo se tématu vyhýbali. Honecker tuto scénérii pozoroval, rovněž přitom neřekl ani slovo. To bylo zcela očividně jakési zkoušení, kontrola loajality“.⁷⁵

Na XI. sjezdu SED se plně projeví rozdíly v představách sovětských a východoněmeckých komunistů. Zatímco Gorbačov ve svém projevu na XXVII. sjezdu KSSS kritizoval dosavadní vývoj v sovětské ekonomice a společnosti, Honeckerova řeč byla sebevědomá a plná přehnaného optimismu.⁷⁶ Gorbačov sice uznával sílu východoněmecké ekonomiky, ale kritizoval Honeckerovu samolibost a požadoval od vedení NDR více kritického myšlení. Německý politolog Gerd Meyer správně hodnotí Honeckerovu pozici jako konzervativní autoritarismus mocenské elity, která „chtěla dosáhnout politické stability a hospodářských inovací bez zásadní reformy politického systému“.⁷⁷ Honeckerovo vedení pokračovalo v politice započaté v roce 1971 a nesnažilo se ani kosmeticky přizpůsobit rétoriku sovětské perestrojce, jako tomu bylo v sousedním Československu, kde proces tzv. přestavby a demokratizace zakončil normalizační éru stagnace výměnou personálního vedení a reformními náznaky v ekonomice.⁷⁸ V tomto smyslu období reálného socialismu skončilo v NDR až v období převratných změn mezi říjnem a listopadem 1989 a NDR přes dosažení určitého stupně efektivity zůstávalo typickým modelem tzv. nedostatkové ekonomiky⁷⁹. Souhlasím s historičkou Sandrou Pingel-Schliemann z Rostocké univerzity, která poukazuje na to, že NDR se stala „zralým systémem“, ve kterém byly dorůstající generace „do takové míry totalitně socializovány“, že systému propůjčovaly další rostoucí stabilitu.⁸⁰

⁷⁵ SCHÖNE, Jens, *Stabilität und Niedergang. Ost-Berlin im Jahr 1987*, Berlin 1986, s. 93.

⁷⁶ OLDENBURG, Fred, *The Impact of Gorbachev's Reform on the GDR*, Köln 1988, s. 5-6 K perestrojce viz také BROWN, Archie, *Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective*, Oxford 2007; GORBAČOV, Michail, MLYNÁŘ, Zdeněk, *Reformátoři nebývají šťastni. Dialog o „perestrojce“, Pražském jaru a socialismu*, Praha 1995; GORSHKOV, Mikhail K., *Perestroika through the Eyes of Russians: Twenty Years Later*, in: *Sociological Research* 44, 2005, 6, s. 8-76.

⁷⁷ MEYER, Gerd, *Die DDR-Machtelite in der Ära Honecker*, Tübingen 1991, s. 402.

⁷⁸ Viz například VYKOUKAL, Jiří, LITERA, Bohuslav, TEJCHMAN, Miroslav, *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku*, Praha 2000, s. 717-723.

⁷⁹ K teorii o nedostatkové ekonomice viz KORNAI, János, *Das sozialistische System: die politische Ökonomie des Kommunismus*, Baden-Baden 1995, s. 257-259.

3.1 Energeticky soběstačná NDR

V této části práce se zaměřím na problém nedostatku energetických surovin pro východoněmecké hospodářství. Za jakých podmínek získávala NDR ropu ze Sovětského svazu? Projevila se světová energetická krize ne její ceně? Bude důležité zaměřit se na obchodná jednání mezi východoněmeckými a sovětskými politiky o ceně a objemu dovozu ropy, a zároveň zjistit, do jaké míry mohlo energetické potřeby NDR saturovat využívání vlastních nerostných surovin, jmenovitě hnědého uhlí.

Pro relativně rozvinutou průmyslovou zemi, jakou byla NDR v sedmdesátých letech 20. století, bylo důležité udržet kvalitu svých výrobků a prosazovat je na světových trzích. Díky tomu mohl stát získat dostatek devizových prostředků pro důraznou investiční a sociální politiku. Cena zboží na světových trzích samozřejmě vycházela z energetické náročnosti výroby a produktivity práce. Zatímco v šedesátých letech rostla východoněmecká ekonomika ještě ve velké míře na základě extenzivních prvků, v dalším desetiletí se investice v průmyslu přesouvaly do zušlechťování existující výroby. Velký objem industriální výroby si ovšem vyžadovala velké energetické nároky, které země nedokázala krýt z vlastních zdrojů.⁸¹ NDR proto dlouhodobě spoléhala na výhodné dodávky ze Sovětského svazu, jehož podíl na těžbě klíčových energetických surovin v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci

⁸⁰ PINGEL-SCHLIEMANN, Sandra, *Zersetzen – Strategie einer Diktatur. Eine Studie*, Berlin 2002, s. 63. Sandra Pingel-Schliemann zároveň na stejném místě uvádí důležitý aspekt východoněmecké společnosti, která se lišila od československé normalizace a tamější občanské poslušnosti. Zcela souhlasím s tezí, že v NDR na rozdíl od ČSSR nestačilo pouze prokazovat loajalitu systému a slepě opakovat ideologická hesla, nýbrž zcela se režimu s důvěrou odevzdat, aktivně jej podporovat, a to jak ve veřejné, tak v soukromé sféře. Tamtéž, s. 63. Dále srov. GIESKE, Jens, *Die Einheit von Wirtschafts-, Sozial- und Sicherheitspolitik. Militarisierung und Überwachung als Probleme einer DDR-Sozialgeschichte der Ära Honecker*. Christoph Kleßmann zum 65. Geburtstag, in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 51, 2003, 9, s. 997. Interpretace totalitní společnosti v NDR u obou vychází z německé edice často citované knihy komunismu. Viz NEUBERT, Ehrhardt, *Flucht aus der Geschichte*, in: COURTOIS, Stéphane u. a., *Das Schwarzbuch des Kommunismus: Unterdrückung, Verbrechen und Terror*, München 1998, s. 837.

⁸¹ Jedinými významnými surovinovými zdroji v NDR bylo hnědé uhlí, draslík a uran. Více o těžbě těchto surovin na území NDR viz například MÜLLER, Claus, *Die deutsche Kaliindustrie im Spiegel ihrer historischen Finanzdokumente. Überarbeitet und erweiterter Vortrag*, gehalten am 23. Juni 2000 zum 2. Sondershäuser Kalibergbauhistorischen Symposium, Sonderhausen 2003; WÄCHTLER, Eberhard, *Zur Geschichte des Braunkohlebergbaus in Deutschland und Tschechien: 3. Montanhistorisches Kolloquium*. Braunkohlebergbau - Tradition und Zukunft, Borken 1999; HÜFFER, Uwe, *Braunkohlenabbau in der ehem. DDR und Sanierungsverpflichtungen*, Stuttgart 1994; BOCH, Rudolf, *Uranbergbau im Kalten Krieg: die Wismut im sowjetischen Atomkomplex*, Berlin 2001.

představoval takřka 80 %⁸², navíc se na jejím území nacházelo 57 % světových zásob uhlí, 25 % zásob zemního plynu⁸³ a takřka 13 % zásob ropy⁸⁴, což představovalo 39 % světových rezerv veškerého zpracovatelného paliva.⁸⁵

Rakouští ekonomové Raimund Dietz a Ilse Grosser uvádějí, že „v roce 1978, kdy již západní Evropa nepokryla z vlastních zdrojů víc než průměrně 46 % svých energetických potřeb, byly země RVHP jako celek pořád ještě schopné docílit exportní přebytek“.⁸⁶ Toto konstatování nelze interpretovat jako úspěšnou energetickou politiku východoevropských států. Východoněmecký ekonom a profesor Willi Kunz ve svém článku o energetických potřebách RVHP zdůraznil, že v rezervách byla sice dobře zabezpečena, ale že jich nebyla schopna plně využít.⁸⁷ Z toho plyne, že soběstačnost a schopnost exportovat dál vyrobenou energii bylo možné docílit jen za cenu šetření pohonnými hmotami doma a neustálým snižováním kvality životního prostředí. V případě NDR se jednalo o nouzový export v nouzové situaci, a to se záměrem dosáhnout vyrovnané bilance zahraničního obchodu. Sovětský svaz s nelibostí nesl, že produkty z ropy, kterou do NDR výměnou za spotřební zboží vyvážel, východoněmecký stát zhodnotil ziskem devizových prostředků z prodeje do Spolkové republiky.

V osmdesátých letech 20. století SSSR své dodávky ropy do NDR odmítal zvyšovat. S tímto postojem souvisela i skutečnost, že v evropské části Ruska nebyly aktuální zásoby ropy nikterak velké a plány na těžbu v hlubších oblastech Kaspického moře se měly uskutečnit teprve v dalším desetiletí. Zatím také neexistoval levný způsob

⁸² DIETZ, Raimund, GROSSER, Ilse, COMECON Energy Perspectives and the Long-term Target Programs, Wien 1981, s. 64.

⁸³ KUNZ, Willi, Zu einigen Problemen der schrittweisen Herausbildung einer integrierten Energie- und Rohstoffbasis der sozialistischen Staatengemeinschaft, in: KOZIOLEK, Helmut (Hrsg.), Materialökonomie, Energie-, und Rohstoffwirtschaft. Berlin 1976, s. 71.

⁸⁴ Na světě se v roce 1980 nacházelo 670,2 milionu barelů zjištěných zásob ropy, z toho na území RVHP 85,1 milionu barelů. AMUZEGAR, Jahangir, Oil Exporters' Economic Development in an Independent World, Washington, D.C. 1983. s. 5.

⁸⁵ Zpráva nezahrnuje tehdy ne zcela prozkoumané ropné bazény a uhelné pánve na Sibiři. Viz například Spolupráce zemí sdružených v Radě vzájemné hospodářské pomoci v oboru všech nositelů energie, Brno 1959, in: NA, f. MPE III, 955, karton č. 455, s. 14.

⁸⁶ DIETZ, Raimund, GROSSER, Ilse, COMECON Energy Perspectives, s. 36.

⁸⁷ KUNZ, Willi, Zu einigen Problemen, s. 72.

technicky náročné těžby surové ropy v extrémních podmínkách západní Sibíře a problém představovalo také řešení transportu suroviny přes polovinu území Sovětského svazu do východní a střední Evropy.⁸⁸ V letech 1976 až 1980 vyvážel SSSR až o 43 % více pohonných hmot než v předcházejících pěti letech, což bylo množství, které se téměř rovnalo celkové roční těžbě a dalším nárokům svých satelitů proto již Moskva nemohla dostát.⁸⁹ Zatímco v letech 1966 až 1970 SSSR do východní Evropy vyvážel 138 milionů tun ropy ročně, v období 1971 až 1975 již 243 milionů tun, tedy o 176 % více.⁹⁰ Dosvědčuje to také záznam rozhovoru předsedy Státní rady NDR Williho Stopha a předsedy sovětské vlády Andreje Nikolajeviče Kosygina ze 13. června 1974: „Bylo oznámeno, že u některých položek – ropy, válcované oceli, zemního plynu – SSSR nedokáže dostát svým závazkům. Ropy má být dodáno (v roce 1975 – pozn. autora) 15 milionů tun, (...) o 1,5 milionu tun méně než bylo dlouhodobě plánováno.“⁹¹ Když předseda východoněmecké SPK Gerhard Schürer žádal Kosygina o přehodnocení rozhodnutí snížit dovoz ropy do NDR, protože by jinak NDR nedokázala plnit své dohody s hospodářskými partnery, dostalo se mu odpovědi: „Soudruhu Schürere, v tom případě musíte předložit vaší vládě jiný program.“⁹²

Očividně slíbil Kreml v dlouhodobých smlouvách svým partnerům v RVHP více ropy, než byl schopen v praxi vytěžit. Podle rakouského *Institut für Wirtschaftsforschung* v sedmdesátých letech skutečný vzestup těžby ropy v Sovětském svazu za plánovaným růstem každým rokem více zaostával. V roce 1973 vrostla těžba o 7,1 % a v dalších letech se vzestup postupně snižoval na 7 %, 6,9 %, 5,9 % a v roce 1977 dokonce jen 5 % naproti očekávaným 5,9 %.⁹³ v evropské části Ruska nebyly

⁸⁸ DIETZ, Raimund, GROSSER, Ilse, COMECON Energy Perspectives, s. 69-71.

⁸⁹ KUNZ, Willi, Zu einigen Problemen, s. 72.

⁹⁰ METCALF, Lee K., The Council of Mutual Economic Assistance. The Failure of Reform, New York 1997, s. 87.

⁹¹ Information über den Realisierungsstand des Maßnahmeplanes zur Durchführung des Protokolls über die Beratung der Vorsitzenden der Ministerräte der DDR und der UdSSR am 13. 6. 1974, in: SAPMO-BArch, DY 30, vorl. SED, Sgn. 20329.

⁹² SCHÜRER, Gerhard, Gewagt, s. 224.

⁹³ ASKANAS, Benedykt, ASKANAS, Halina, LEVCIK, Friedrich, Die Wirtschaft der RGW-Länder in der zweiten Hälfte der siebziger Jahre. In: Monatsberichte des Österreichischen Institutes für Wirtschaftsforschung 51, 1978, 4, s. 210.

aktuální zásoby ropy nikterak velké a plány na těžbu v hlubších oblastech Kaspického moře se měly uskutečnit teprve v dalším desetiletí. Zatím také neexistoval levný způsob technicky náročné těžby surové ropy v extrémních podmínkách západní Sibíře a problém představovalo také řešení transportu suroviny přes polovinu území Sovětského svazu do východní a střední Evropy.⁹⁴ V letech 1976 až 1980 vyvážel SSSR až o 43 % více pohonných hmot než v předcházejících pěti letech, což bylo množství, které se téměř rovnalo jejich celkové roční těžbě a dalším nárokům svých satelitů proto již Moskva nemohla dostát.⁹⁵ Kromě toho měl Sovětský svaz závazky v západní Evropě, kam vyvážel ropu již od roku 1957, a v roce 1975 jí již exportoval na 40 milionů tun, v roce 1980 dokonce 64 milionů tun.⁹⁶

Přestože podle tzv. Bukurešťského cenového systému se ceny měly měnit s novým pětiletým plánem,⁹⁷ náročnost na dodávky ropy se pro NDR zvyšovala konstantně po celá sedmdesátá léta. Mezi roky 1970 a 1980 se zvýšil dvakrát import ropy a ropných produktů, za které NDR platila Moskvě dodávkami hotového zboží, jehož hodnota ve stejném období stoupla třicetinásobně.⁹⁸ Ceny významně rostly již od roku 1972, kdy NDR za jeden barel ropy zaplatilo průměrně 36 valutových marek. O dva roky později to bylo již 193 valutových marek, což představuje víc než 436% nárůst.⁹⁹ V konečném důsledku se jednalo o šok mnohem výraznější než v případě USA nebo západoevropských zemí, které zažily ve stejném roce procentuální cenový nárůst ze strany zemí OPECu o 387 %.¹⁰⁰

⁹⁴ DIETZ, Raimund, GROSSER, Ilse, COMECON Energy Perspectives, s. 69-71.

⁹⁵ KUNZ, Willi, Zu einigen Problemen, s. 72.

⁹⁶ Celkový export sovětské ropy přitom dosáhl v roce 1975 přibližně 150 milionů tun a v roce 1980 stoupl na 182 milionů tun. Viz MUSIAL, Bogdan, Die westdeutsche Ostpolitik und der Zerfall der Sowjetunion, in: Deutschland Archiv 45, 2011, 2, s. 62.

⁹⁷ JANSEN, Paul, Energiepolitik unter dem Eindruck der beiden Ölpreiskrisen – Die Beispiele der ČSSR, der DDR, Polens und Ungarns, in: GUTMANN, Gernot, THALHEIM, Karl C., WÖHLKE, Wilhelm, (Hrsg.), Das Energieproblem in Ostmitteleuropa. Teil II: Energiepolitik und Energieverbund in den mitteleuropäischen RGW-Staaten, Marburg/Lahn 1984, s. 15.

⁹⁸ BETHKENHAGEN, Jochen, Energiewirtschaft, in: DDR und Osteuropa. Wirtschaftssystem, Wirtschaftspolitik, Lebensstandard. Ein Handbuch, Opladen 1981, s. 61-62.

⁹⁹ WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit. Zur DDR-Ökonomie. Dokumentation und Erinnerungen, St. Katharinen 1998, s. 67.

¹⁰⁰ KISSINGER, Henry, Bouřlivé roky, Praha 2004, s. 802.

3.1.1 Orientace energetiky na hnědé uhlí

Energetickou krizi z roku 1979 řešili východní Němci po svém: urychleně přeorientovali chemický průmysl s cílem soustředit jej na zušlechťování hnědého uhlí. Tím, že zvýšili energetické využití domácí suroviny, ušetřili ročně 6 milionů tun ropy, což odpovídalo přibližně třetině tehdejší spotřeby. Zpracovanou jí poté v hodnotě 15 miliard západních marek ročně reexportovali na Západ.¹⁰¹ Také z tohoto důvodu v osmdesátých letech 20. století Sovětský svaz své dodávky ropy do NDR odmítal zvyšovat. Životně důležitá otázka stálých dodávek ropy pro východoněmecké hospodářství byla důvodem pro angažování Honeckera, který osobně při setkání s Brežněvem v létě 1979 a později s Kosyginem v létě 1980 žádal o stejnou míru dodávek, jako v posledním pětiletí. Na léta 1981 až 1985 mělo být do NDR ročně dovezeno 19 milionů tun ropy. Přestože Sovětský svaz přislíbil tyto závazky dodržet, o rok později byly tyto dodávky sníženy na 17,1 milionu tun, což vážně ohrožovalo národohospodářský plán a s tím související reexport ropných produktů do západní Evropy.¹⁰² Sovětský svaz však sám nutně vytěženou surovinu potřeboval: po třech letech neúrody musela být ropa vyvezena do nesocialistického zahraničí, aby mohlo být za získané devizy nakoupeno obilí.¹⁰³

¹⁰¹ STEINER, André, Zwischen Konsumversprechen und Innovationszwang. Zum wirtschaftlichen Niedergang der DDR, in: JARAUSCH, Konrad, SABROW, Martin (Hrsg.), Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR, Göttingen 1999, s. 179. V roce 1982 cestoval do Sovětského svazu z pověření politbyra Alexander Schlack-Golodkowski a podle jeho vlastních slov otevřeně žádal státního tajemníka ministerstva zahraničního obchodu Nikolaje Dmitrijeviče Komarova o zvláštní dodávku ropy k reexportu do západní Evropy s cílem získat devizové prostředky. Sověti nabídli pouze odklad splatnosti dodávky ropy o 90 dnů, což postavilo NDR před otázku hledání nových cest k devizovým prostředkům a pozdějšímu Straußovu úvěru. SCHALCK-GOLODKOWSKI, Alexander, Deutsch-deutsche Erinnerungen, s. 285-286.

¹⁰² MALYCHA, Andreas; WINTERS, Peter Jochen, Geschichte der SED. Von der Gründung bis zur Linkspartei, Bonn 2009, s. 261; AHRENS, Ralf, Gegenseitige Wirtschaftshilfe? Die DDR im RGW – Strukturen und handelspolitische Strategien 1963-1976, Köln 2000, s. 333; STEINER, André, Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR, München 2004, s. 194; srov. HONECKER, Erich, Poslední zpověď, Praha 1994, 51-52.

¹⁰³ HERBST, Andreas, STEPHAN, Gerd-Rüdiger, WINKLER, Jürgen, Die SED. Geschichte, Organisation, Politik. Ein Handbuch. Berlin 1997, s. 752-755. Ernest D. Plock se domnívá, že součástí plánů snižovat dovoz ropy do NDR byl také sovětský zájem na tom, aby se snížil výkon východoněmeckého hospodářství, který byl v příliš velkém kontrastu s neschopností sovětské ekonomiky zásobovat vlastní obyvatelstvo základními potravinami. Srov. PLOCK, Ernest D., East German-West German Relations and the Fall of the GDR, Boulder, San Francisco, Oxford 1993, s. 43. S tímto názorem nesouhlasím, neboť Sověti stěželi chtěli záměrně omezit východoněmeckou ekonomiku, která pro ně byla zdrojem levných strojírenských a spotřebních výrobků.

Přestože byla mezi NDR a SSSR v červenci 1975 podepsána smlouva o spolupráci při výstavbě nových kapacit v sovětském ropném průmyslu,¹⁰⁴ východní Němci ztráceli o podobné investice zájem a zcela se spolehli na navyšování těžby hnědého uhlí, které už v osmdesátých letech pokrývalo 70 % celkové energetické spotřeby země.¹⁰⁵ Ve srovnání s Československem, které svůj petrochemický průmysl postupně budovalo a modernizovalo, NDR toto odvětví již v průběhu sedmdesátých let dále nerozvíjela a usnesení posledního stranického sjezdu v roce 1986 potvrdilo postavení hnědého uhlí jako strategické suroviny.¹⁰⁶ V posledním desetiletí existence NDR bylo vybagrováno ročně na 3.000 hektarů území s cílem dosáhnout energetické soběstačnosti.¹⁰⁷ Günter Mittag obhajoval politiku využívání hnědého uhlí, přestože vedla k ohrožení životního prostředí a zdraví obyvatelstva. V rozhovoru z roku 1993 činil za stav energetické základny NDR odpovědným Sovětský svaz: „Tajemník ÚV KSSS Rusakov¹⁰⁸ přijel v roce 1980 ve jménu Brežněva do Berlína a oznámil, že (...) NDR dostane o dva miliony tun ropy méně. (...) v pozdějších letech bylo všemi generálními tajemníky, až po Gorbačova, přislíbeno, že se dodávky ropy opět zvýší – nic nepřišlo. (...) Impulz pro zvýšení těžby uhlí vycházel jen a pouze z těch chybějících dvou milionů tun ropy, kterou jsme nemohli ve světě koupit.“¹⁰⁹ Pozdější sovětský velvyslanec v NDR Vjačeslav Ivanovič Kočemasov¹¹⁰ ve svých vzpomínkách potvrdil,

¹⁰⁴ Abkommen über die Zusammenarbeit bei der Schaffung zusätzlicher Kapazitäten in der Erdölindustrie der UdSSR vom 26. 7. 1975, in: SAPMO-BArch, DY 30, vorl. SED, Sgn. 20329.

¹⁰⁵ GRUHN, Werner, LAUTERBACH, Günter, Energiepolitik und Energieforschung in der DDR. Herausforderungen, Pläne und Maßnahmen. Erlangen 1986, s. 46.

¹⁰⁶ Neues Deutschland, 20. dubna 1986, s. 5. Zatímco v roce 1955 východoněmecký stát využil pro potřeby elektráren 85,6 milionů tun hnědého uhlí, v roce 1960 to už bylo 93,2 milionů a využití uhlí poté až do osmdesátých let neustále stoupalo. Srov. Energetiky členských zemí RVHP za období 1955-1960, Moskva 1962, s. 29. in: NA, f. MPE III, 955, inv.č. 324, ka. 328

¹⁰⁷ PFLUGBEIL, Sebastian, Umwelt- und Reaktorsicherheitsprobleme in der Energiewirtschaft der DDR, in: Horch und Glück 21, 2012, 2, s. 5.

¹⁰⁸ Konstantin Viktorovič Rusakov (1909-1993), sovětský politik, absolvent Kalinonova politického institutu, v letech 1950-1952 ministr rybního průmyslu, v letech 1957-1960 rada sovětského velvyslanectví v Polsku, v letech 1962-1963 velvyslanec v Mongolsku, v letech 1977-1986 člen ÚV KSSS.

¹⁰⁹ PIRKER, Theo u. a., Der Plan als Befehl und Fiktion. Wirtschaftsführung in der DDR, Gespräche und Analysen. Opladen 1995, s. 26.

¹¹⁰ Vjačeslav Ivanovič Kočemasov (1918-1998), sovětský diplomat, v letech 1983-1990 člen ÚV KSSS, v letech 1983-1990 velvyslanec SSSR v NDR.

že „nebylo jediného setkání s Michailem Gorbačovem, na kterém by tato otázka nebyla nastolena“¹¹¹. Kromě nízkého množství dodávek ropy do NDR se také zvýšily její ceny. Zatímco v roce 1976 byly ceny suroviny přibližně na poloviční úrovni světových cen, v roce 1978 to už bylo 80 %.¹¹² Sovětský svaz podmiňoval zvýšení dodávek pro NDR platbami v konvertibilních měnách, což bylo pro zemi nepřijatelné v situaci, kdy se pasivní bilance zahraničního obchodu propadla mezi lety 1975 a 1980 z 8,9 miliard na 12 miliard západních marek.¹¹³

Nízká energetická hodnota uhlí vedla ke zvýšenému vědeckému úsilí učinit jeho spalování efektivnějším, čímž se NDR zařadila na první místo ve výzkumu uhelného průmyslu.¹¹⁴ Ten v jiných zemích, dokonce ani v sousední ČSSR s podobnou strukturou ekonomiky, již neprobíhal a jeho výsledky získaly proto uplatnění pouze ve východním Německu. Pro Sovětský svaz, nejdůležitějšího východoněmeckého obchodního partnera, výzkum také postrádal význam. V zemi byl dostatek zásob energeticky účinnější ropy a zemního plynu. Po vyčerpání hlavních uhelných oblastí na západ od Moskvy a v Doněcké pánvi by se těžba musela přesunout do mrazivých oblastí sibiřských uhelných pánví, což by bylo provázáno problémy s technickým zabezpečením a těžkými životními i pracovními podmínkami.

Pro východní Německo znamenala ovšem intenzifikace hnědouhelného průmyslu docílení energetické samostatnosti a umožnila relativní nezávislost na výkyvech cen strategických surovin na světových trzích. Zároveň se tím snížilo pasivní saldo zahraničního obchodu a zvětšily se devizové rezervy. Snaha o autarkní energetické hospodaření vedla ovšem k negativním dopadům na životní prostředí. Zatímco například vláda ČSSR již v šedesátých letech naplánovala výrobu filtrovacích

¹¹¹ KOTSCHENASSOW, Wjatscheslaw I., *Meine letzte Mission. Fakten, Erinnerungen, Überlegungen*, Berlin 1994, s. 31. Kočemasovo tvrzení potvrzuje rovněž edice dokumentů sje setkání a rozhovorů Honeckera s Gorbačovem. Srov. KÜCHENMEISTER, Daniel, GERD-RÜDIGER (Hrsg.), Stephan, *Honecker Gorbatschow. Vieraugengespräche*, Berlin 1993.

¹¹² HOFFMANN, Dierk, *Ölpreisschock und Utopieverlust*, in: WENGST, Udo, WENTKER, Hermann (Hrsg.), *Das doppelte Deutschland. 40 Jahre Systemkonkurrenz*, Bonn, s. 230; STEINER, A., *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*, München 2004, s. 192.

¹¹³ ZATLIN, Jonathan R., *Consuming Ideology. Socialist Consumerism and the Intershops, 1970-1989*, in: HÜBNER, Peter; TENFELDE, Klaus (Hrsg.), *Abeiter in der SBZ – DDR*, Essen 1999, s. 560.

¹¹⁴ GRUHN, Werner, LAUTERBACH, Günter, *Energiepolitik*, s. 43.

zařízení na nově budovaných parních elektrárnách,¹¹⁵ byla ve východním Německu problematika znečišťování životního prostředí druhořadou záležitostí. Volné vypouštění oxidu siřičitého a prachových částic způsobovalo největší znečištění ze všech evropských států.¹¹⁶ Efektivita starších elektráren dosahovala pouze 20 až 25 %, ¹¹⁷ což vedlo k nadměrné spotřebě paliva a k postupnému zvyšování podílu škodlivých látek v ovzduší: v roce 1975 vzniklo spalováním uhlí 2,7 milionů tun oxidu siřičitého, v roce 1989 to bylo již 3,49 milionů tun.¹¹⁸ Teprve zavádění větších bloků hnědouhelných elektráren zvýšilo výkonnost výroby elektrické energie a zmenšilo míru znečištění.¹¹⁹

O zanedbání životního prostředí v odvětví svědčí skutečnost, že resort ministerstva životního prostředí a vodohospodářství byl v NDR rezervován stranám Národní fronty¹²⁰. Příslušný ministr neměl přístup na zasedání ústředního výboru SED a rozhodovací agenda v oblasti ekologie spadala do kompetence tajemníka pro ekonomiku Güntera Mittaga, který na ní hleděl jako na přítěž národního hospodářství a

¹¹⁵ Vyplyvá to z referátu československé delegace na XVI. plenárním zasedání Evropské hospodářské komise v dubnu 1961: „Nové parní elektrárny budou vesměs vybaveny účinnými zařízeními pro odlučování prachu z kouřových plynů, aby nedocházelo ke zvýšení prašnosti ovzduší...“ Podklad pro referát na XVI. plenární zasedání EHK, in: Národní archiv, Ministerstvo paliv a energetiky III, fond 955, karton č. 328. s. 2.

¹¹⁶ Podle Sebastianiana Pflugbeila, který se problému zatížení životního prostředí věnoval již v rámci prací vydávaných v osmdesátých letech 20. Století Sdružením evangelických cíkví (*Bund der evangelischen Kirchen in der DDR*) se v roce 1982 v NDR uvolnilo do ovzduší celkově 4 miliony tun oxidu siřičitého, což bylo na osobu 239,5 kilogramu. V sousedním Československu bylo ve stejném období na osobu vypuštěno 217,4 kilogramu v Sovětském svazu pouhých 92,3 kilogramu. Západoevropské průmyslové země na tom byly podstatně lépe: Spolková republika s 59,2, Rakousko 56,6, Francie 52,6, nejvíce Dánsko s 88,2 kilogramu na osobu. PFLUGBEIL, Sebastian, Umwelt- und Reaktorsicherheitsprobleme in der Energiewirtschaft der DDR, in: Horch und Glück 21, 2012, 2, s. 5.

¹¹⁷ KOMAR, Walter, MATTHIES, Jörg, WRISHEIMER, Martin, Ursachen für das Versagen des Umweltschutzes in der DDR. Analyse des Gewässerschutzes und der Luftreinhaltung, Köln 1993, s. 61.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 64.

¹¹⁹ V tomto ohledu je důležité poznamenat, že stav většiny hnědouhelných elektráren byl alarmující vzhledem k jejich stáří – 48 % všech hnědouhelných elektráren bylo postaveno před rokem 1945. HERTLE, Hans-Hermann, WOLLE, Stefan, Damals in der DDR. Der Alltag im Arbeiter- und Bauernstaat, München 2004, s.205.

¹²⁰ Nationale Front der Deutschen Demokratischen Republik, svaz politických stran a společenských hnutí v NDR, které vytvářely dojem pluralitní společnosti. Kromě SED byly členy Národní fronty strany Liberal-Demokratische Partei Deutschlands (LDPD), Christlich Demokratische Union (CDU), Demokratische Bauernpartei Deutschlands (DBD) a Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NDPD). Tyto strany se taky nazývaly strany Bloku, což byl odkaz na sjednocenou kandidátku Demokratischer Block der Parteien und Massenorganisationen z roku 1945. Více k stranickému systému NDR viz například JESSE, Eckhard, Die Parteien in der SBZ/DDR 1945–1989–90, in: GABRIEL, Oscar W., NIEDERMEYER, Oskar, STÖSS, Richard (Hrsg.), Parteiendemokratie in Deutschland, Bonn 1997, s. 84–105.

nevěnoval jí žádnou pozornost. Mittag nepovažoval za nutné pověřovat vědecké instituce v NDR, aby prozkoumaly míru znečištění.¹²¹ Na základě míry využití hnědého uhlí předpokládám, že přes absenci oficiálních východoněmeckých studií byl stav v NDR mnohem horší než v Polsku či Československu. Ve srovnání s kapitalistickými zeměmi a dokonce i ČSSR bylo východní Německo v investicích do ochrany životního prostředí velmi střídmé a na konci osmdesátých let byly škody na přírodních zdrojích v NDR vyčísleny na 28 až 30 miliard východních marek, což představovalo sumu dvakrát větší, než byl roční přírůstek národního důchodu.¹²²

Tab. 1: Průměrné investice do ochrany životního prostředí z vyprodukovaného národního důchodu v letech 1980 až 1988 (v procentech)

NDR	0,5 %
SRN	1,6 %
USA	2,0 %
ČSSR	2,3 %
Japonsko	3,4 %

Zdroj: KUSCH, Günter; MONTAG, Rolf; SPECHT, Günter; WETZGER, Konrad, *Schlußbilanz – DDR. Fazit einer verfehlten Wirtschafts- und Sozialpolitik*, Berlin 1991, s. 72.

Srovnání NDR s některými dalšími státy v přehledu je v přitom příkrém rozporu s tím, co Erich Honecker přednesl ve svém projevu IX. sjezdu SED na jaře 1976: „K podmínkám vytváření kultury patří také ochrana přírody, zachování krás naší krajiny, ze které můžou mít lidé potěšení.“¹²³

¹²¹ V sousední ČSSR Československá akademie věd však vydala studii o alarmující ekologické situaci v ČSSR. Československá vláda se rozhodla studii s názvem *Analýza ekologické situace v ČSSR nezveřejňovat*, ale přes disidentské kanály se dostala do západního Německa, kde byla uveřejněna 9. ledna 1984 v denících *Frankfurter Rundschau* a *Westdeutsche Zeitung*. Ve veřejnosti nejvíce zapůsobilo zjištění 12% nárůstu úmrtí novorozeňat v hnědouhelných revírech severních Čech oproti průměru. GUTMANN, Gernot, THALHEIM, Karl C., WÖHLKE, Wilhelm, (Hrsg.), *Das Energieproblem* s. 29.

¹²² KUSCH, Günter u. a., *Schlußbilanz – DDR. Fazit einer verfehlten Wirtschafts- und Sozialpolitik*, Berlin 1991, s. 75.

¹²³ Radio DDR, 9. Parteitag der SED – komplett, zvuková nahrávka ze soukromého archivu autora. Teprve v roce 1980 došlo pod vlivem posilování církevních opozičních skupin, jakož i silného ekologického hnutí ve Spolkové republice k založení Společnosti pro přírodu a životní prostředí (*Gesellschaft für Natur um Umwelt - GNU*), její vliv však byl minimální. Srov. STEINMETZ, Anne, *Staatstreuer Umweltschutz? Die IG Stadtökologie des Kulturbundes in den achtziger Jahren*, in: Horch und Glück 21, 2012, 2, s. 44-45.

3.1.2 Jaderná energetika

Přestože hnědouhelné elektrárny tvořily páteř východoněmecké energetiky, z dlouhodobého hlediska se počítalo s větším využitím jaderných technologií. Ač investičně náročná, představovala jaderná energie možnost úniku od jediného domácího zdroje, který mohla do té doby NDR využívat. Přes všechny snahy totiž těžba hnědého uhlí stagnovala a cena za vytěženou tunu suroviny se ve zhoršujících se podmínkách extenzivní těžby zvýšila mezi lety 1980 a 1988 ze 7,70 východní marky na 13,20 východní marky.¹²⁴ Zatímco se v demokratických státech západní Evropy výstavba nukleárních elektráren setkala s nevolí veřejnosti a vedla ke společenské diskusi, byla jaderná energie v NDR zavedena bez podobných procesů, což byl samozřejmý důsledek absence demokracie v totalitním režimu.

V roce 1977 se země východního bloku dohodly na společné strategii, která předpokládala, že se v evropských členských státech RVHP a na Kubě do roku 1990 dobudují jaderné reaktory o celkové kapacitě 37.000 megawattů.¹²⁵ To představovalo desetinásobek stavu v daném období. Kromě Sovětského svazu, který provozoval již 32 atomových reaktorů k výrobě elektrické energie, bylo tehdy funkčních pouze devět dalších jednotek, přičemž pět z nich se nalézalo v NDR, zejména v Rheinsbergu a Greifswaldu.¹²⁶ Švýcarský deník *Neue Zürcher Zeitung* v roce 1980 hlásil, že země spotřebu elektřiny kryje již z 9 % atomovými reaktory.¹²⁷

Razantnost, jakou východní Němci na možnost nového energetického sektoru reagovali, byla způsobena vědomím omezených domácích zásob fosilních paliv. Již v padesátých letech 20. století psali českoslovenští komunisté o masovém využití jaderné energetiky, která „svou výstavbou a praktickým provozem (...) přinese užitek především nám, kde se pro nedostatek paliv i jejich nevhodnou dislokací čeká na nové

¹²⁴ STEINER, André, Zwischen Konsumversprechen und Innovationszwang. Zum wirtschaftlichen Niedergang der DDR, in: JARAUSCH, Konrad, SABROW, Martin (Hrsg.), *Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR*, Göttingen 1999, s. 181.

¹²⁵ DIETZ, Raimund, GROSSER, Ilse, *COMECON Energy Perspectives*, s. 83.

¹²⁶ Srov. ABELE, Johannes, *Zur Geschichte der Kernenergie in der DDR*. Frankfurt/Main 2000.

¹²⁷ Zügiger Ausbau der Kernkraftwerke im Comecon, in: *Neue Zürcher Zeitung*, 9. října 1980, s. 18.

a hospodárné zdroje energie, a také pro LDS sdružených v RVHP“.¹²⁸ Při řešení společného problému většiny zemí RVHP se stala energetika vzácným případem přímé koordinace v rámci východního bloku. Vedoucí oddělení ÚV SED pro surovinový průmysl Horst Wambutt¹²⁹ napsal v roce 1974 vedoucí oddělení pro plánování a finance Günтеру Ehrenspergerovi¹³⁰: „Komplikující se podmínky krytí surovinových a palivových potřeb na jedné straně a dosavadní vývoj spolupráce zemí RVHP na straně druhé umožňují zrychlovat a intenzifikovat integraci palivové, surovinové a energetické základny členů RVHP.“¹³¹ Za základ integrovaného programu výstavby elektráren členské země přijaly sovětský lehkovodní tlakový reaktor.¹³²

V plánu výstavby nových kapacit stálo na prvním místě za Sovětským svazem Československo, které od něj získalo licence na výrobu nukleárních reaktorů. Poté intenzivně rozvíjelo atomovou energetiku, přičemž od roku 1976¹³³ na ní vydávalo 30 % veškerých investic do těžkého strojírenství.¹³⁴ Dva bloky VVER 440 byly instalovány v Jaslovských Bohunicích. Sovětský svaz dodal potřebný materiál pro primární okruh elektrárny, sekundární komponenty a pomocné objekty si díky zmiňovaným investicím vyrobila ČSSR z vlastních zdrojů. Pořizovací cena jaderné elektrárny byla na konci sedmdesátých let přibližně šest miliard Kčs, což představovalo o polovinu vyšší náklady než na hnědouhelnou elektrárnu bez odsiřovacího zařízení

¹²⁸ Studie o rozvoji jednotlivých kategorií elektráren ve III. a IV. 5 LP. Brno 1959, in: Národní archiv, Ministerstvo paliv a energetiky III, fond 955, karton č. 455, s. 173.

¹²⁹ Horst Wambutt (1932), funkcionář SED a ekonom, v letech 1969-1989 vedoucí oddělení ÚV SED pro surovinový průmysl.

¹³⁰ Günter Ehrensperger (1931), funkcionář SED a ekonom, v letech 1974-1989 vedoucí oddělení pro plánování a finance, 1981-1989 člen ÚV SED.

¹³¹ Horst Wambutt Günтеру Ehrenspergerovi, 11. září 1974, in: SAPMO-BArch, DY 30, vorl. SED, Sgn. 20329.

¹³² Jedná se o vodo-vodní energetický reaktor, tzv. VVER-440 a pozdější VVER 1000 s vyšším výkonem, který se začal stavět od poloviny osmdesátých let a je součástí elektráren Mochovce, Dukovany nebo Temelín. Srov. NEUMANN, Ján, ŘÍHA, Ladislav, Energie a hospodářský rozvoj, Praha 1977, s. 85, 92.

¹³³ Na XV. sjezdu KSČ v roce 1976 bylo využívání atomové energie určeno za strategický cíl pětiletky. Srov. BERAN, František (ed.), 15. sjezd Komunistické strany Československa: Dokumentace k ekon. problémům a hosp. politice KSČ, Praha 1976.

¹³⁴ Wochenbericht des Deutschen Instituts für Wirtschaftsforschung 46, 1979, 35, s. 365, srov. DIETZ, Raimund, GROSSER, Ilse, COMECON Energy Perspectives, s. 85. Reaktory vyrobené v ČSSR byly prodávány do spojeneckých zemí. Tamtéž, s. 87.

postavenou přímo v uhelné pánvi.¹³⁵ V NDR se však se zaváděním nových reaktorů postupovalo pomaleji a program výstavby nové elektrárny Stendal o čtyřech reaktorech VVER 1000 počítal s uvedením do provozu teprve v roce 2000.¹³⁶

První atomový projekt RVHP vznikl v březnu 1979, kdy SSSR, Polsko, Maďarsko a ČSSR podepsaly smlouvu o výstavbě prvního společného energetického komplexu Chmelnickij se čtyřmi reaktory na západní Ukrajině za 1,5 miliard převoditelných rublů¹³⁷, pro NDR však byly investice příliš nákladné a projektu se nezúčastnila. SSSR financoval polovinu projektu, Polsko 27 %, Československo 16 % a Maďarsko 7 %.¹³⁸ Na základě proporcionální účasti na stavbě projektu si jednotlivé země od roku 1981, kdy byl první reaktor uveden do provozu, uplatňovaly právo na část vyrobené elektřiny. Další rozvoj spolupráce ovšem zpomalila havárie jednoho z bloků elektrárny v ukrajinském Černobyli a postupný rozklad RVHP. Přesto bylo na konci roku 1987 ve dvaceti šesti zemích světa v provozu již 404 jaderných elektráren, jež se na celkové výrobě elektrické energie podílely 17 %.¹³⁹ Ve stejném roce byly ve východním bloku bez jaderné energie už jen Polsko, Rumunsko a Kuba. Následující tabulky ukazují plánovaný vývoj výstavby jaderných elektráren v zemích RVHP a jejich vysoký podíl na celkové výrobě elektrické energie ve srovnání s jinými státy v roce 1993:

¹³⁵ NEUMANN, Ján, ŘÍHA, Ladislav, Energie, s. 89.

¹³⁶ RAMBUSCH, Karl, Die Kernenergie in der Welt und in der DDR, in: FLACH, Günter (Hrsg.), Klaus Fuchs - sein Erbe bewahren: Akademisches Kolloquium der Klasse Physik der Akademie der Wissenschaften der DDR zum Gedenken an Akademiemitglied Klaus Fuchs am 19. Januar 1989, Berlin 1990, s. 18. Výstavbou jaderné elektrárny Stendal ze státně bezpečnostního hlediska se podrobněji zabýval Jörg Stoye, viz STOYE, Jörg, Operativgruppe Kernkraftwerk. Die Stasi und die Probleme beim Bau des KKW III Stendal, in: Horch und Glück 21, 2012, 2, s. 10-14.

¹³⁷ Převoditelný, resp. transferibilní rubl byla společná zúčtovací jednotka, která byla používána pro vzájemný obchod zemí RVHP probíhající většinou formou clearingů.

¹³⁸ Československý podíl byl 235 milionů převoditelných rublů. Srov. Podepsány významné dohody, in: Rudé právo, 30. března 1979, s. 1.

¹³⁹ RAMBUSCH, Karl, Die Kernenergie, s. 13.

Tab. 2: Kapacita atomových elektráren v evropských zemích RVHP v letech 1980 až 1990 (v megawattech)

Země	1980	v provozu v roce 1982	plán pro rok 1990
SSSR	13.700	17.400	90.000
Bulharsko	1.200	1.760	4.760
ČSSR	880	880	8.520
NDR	1.830	1.830	9.590
Maďarsko	-	440	4.760
Polsko	-	-	4.880
Rumunsko	-	-	4.510
Celkem	17.610	22.310	127.010

Zdroj: BREZINSKI, Horst, Wirtschaftliche Fragen des Energieverbunds im Ostblock, in: GUTMANN, Gernot; THALHEIM, Karl C.; WÖHLKE, Wilhelm (ed.), Das Energieproblem, s. 79.

Tab. 3: Zastoupení atomových elektráren na výrobě elektrické energie v bývalých zemích RVHP a v jiných státech v roce 1993 (v procentech)

Litva	86,8 %	Ukrajina	32,7 %
Francie	78,0 %	Finsko	32,4 %
Belgie	59,2 %	Japonsko	30,9 %
Slovensko ¹⁴⁰	51,2 %	Velká Británie	27,7 %
Maďarsko	42,1 %	SRN	27,3 %
Švédsko	42,1 %	Česká republika	21,4 %
Jižní Korea	40,3 %	USA	19,0 %
Švýcarsko	38,2 %	Kanada	18,0 %
Bulharsko	36,8 %	Argentina	14,2 %
Španělsko	35,8 %	Ruská federace	12,5 %
Slovensko	33,8 %	Nizozemí	5,1 %

Zdroj: Annual bulletin of electric energy statistics for Europe and North America, Geneva 1995, s. 29.

¹⁴⁰ Údaje bulletinu se již orientují podle nového státoprávního uspořádání po rozdělení ČSFR 1. ledna 1993. V rozhovoru pro Rudé právo v březnu 1979 uvedl federální ministr paliv a energetiky Vlastimil Ehrenberger, že v roce 1990 předpokládá podíl atomové energie na celkové výrobě elektřiny 25 až 30 % pro celou ČSSR. Elektřina z atomové elektrárny, In: Rudé právo, 30. března 1979, s. 1.

3.2 Zánik soukromého sektoru

Pro hodnocení stavu východoněmecké ekonomiky v sedmdesátých letech považují za stěžejní problém zestátnění zbytků soukromého sektoru. V této kapitole se snažím zjistit podíl soukromých podnikatelů na ekonomice. Proč východoněmečtí komunisté dlouhodobě tolerovali soukromé podnikání? Co bylo podnětem pro jeho úplné odstranění v roce 1972? Nepochybně důležité bude zjistit, jaké mělo zestátnění soukromých podniků důsledky pro zásobování obyvatelstva, export do zahraničí i čemu se věnovali bývalí majitelé podniků.

Obnova hospodářského života v tzv. Sovětské okupační zóně po konci druhé světové války znamenala především vyrovnání se s důsledky války, obnovení výroby v poškozených závodech, odstranění škod po bombardování, přechod z válečné na mírovou výrobu a návrat obyvatelstva do každodenního pracovního procesu v mírové době. Jedním z důležitých aspektů poválečné rekonstrukce byla iniciativa soukromých podnikatelů, kteří otevírali své firmy ve všech okupovaných částech Německa. Nutnost zásobování oficiálního i černého trhu chybějícím zbožím a špatná distribuce základních potravin, stavebního materiálu či topiva tento proces urychlovala i na území budoucí NDR. Velká část podniků byla nejprve postižena válečným hospodářstvím a po válce zabavováním surovin, strojů či demontážemi. Demontáže a konfiskace probíhaly ve všech průmyslových odvětvích, což bylo způsobeno nedostatkem veškerého zboží v Sovětském svazu, ale i cíleně zaměřeným snižováním životní úrovně bývalého válečného nepřítele, přestože nyní se k vládě dostali němečtí komunisté.¹⁴¹

Část soukromých podniků, které považovala Sovětská vojenská správa (*Sowjetische Militäradministration in Deutschland- SMAD*¹⁴²) za strategické, byla vyvlastněna, na další, jejichž vlastníci byli považováni za válečné zločince, byla

¹⁴¹ KARLSCH, Reiner, Allein bezahlt? Die Reparationsleistungen der SBZ/DDR 1945-1953, Berlin 1993, s. 86. K ekonomickým okolnostem porážky Německa ve válce viz. STELLNER, František, SOBĚHART, Radek, Ekonomické příčiny vítězství SSSR a porážky Německa ve druhé světové válce, in: LOUŽEK, Marek (ed.), Šedesát let od konce druhé světové války. Sborník textů, Praha 2005, s. 61-70.

¹⁴² SMAD byla sovětská okupační správa v letech 1945-1949. Srov. FOITZIK, Jan. Sowjetische Militäradministration in Deutschland (SMAD): 1945-1949: Struktur und Funktion, Berlin 1999; WETTIG, Gerhard, ed. Der Tjul'panov-Bericht: sowjetische Besatzungspolitik in Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg, Göttingen 2012.

uvalena sekvestrace.¹⁴³ Tyto násilně prováděné akce ustaly v létě 1946, po roce 1948 byly dokonce některé firmy v nucené správě vráceny svým původním majitelům.¹⁴⁴ Na půdě vznikajícího „prvního německého státu dělníků“ však byli soukromí podnikatelé pod drobnohledem komunistického stranického aparátu a všemožně znevýhodněni. Například již v dubnu 1949 byl upraven daňový zákon tak, že soukromým společnostem bylo odepřeno odpočítávání odvodů v rámci platební povinnosti daně z příjmů. Samostatně podnikající osoby byly vyňaty ze systému všeobecného zdravotního a sociálního pojištění a museli si nevýhodně zřizovat pojistní smlouvy u speciálně zřízené pojišťovny.¹⁴⁵ Když pak bylo v dubnu 1953 nově uspořádáno zásobování obyvatelstva potravinami, přestali mít soukromí podnikatelé, obchodníci, advokáti ap. nárok na potravinové přiděly.¹⁴⁶

System dvojího zdanění zůstal v platnosti do března 1954, kdy státní orgány zásadně změnily postoj ke střednímu stavu. Důvodem byla reakce na společenský neklid po potlačení lidového povstání v červnu 1953¹⁴⁷. Vláda NDR se rozhodla prosazovat politiku rozšiřování nabídky potravin a spotřebního zboží, neboť hledala subtilnější metody pro stabilizaci režimu než násilně donucovací prostředky Lidové policie a Ministerstva státní bezpečnosti. Východní Němci toužili po stejně dobrých životních podmínkách, jaké měli jejich příbuzní ve Spolkové republice, která již v daném období procházela znatelným hospodářským oživením. Uskutečnění politiky tzv. Nového kurzu¹⁴⁸ se nezaobešlo bez přívětivějšímu přístupu vůči soukromému podnikání. Velká část daňových a administrativních opatření proti střednímu stavu byla

¹⁴³ ROESLER, Jörg, Tři studie z hospodářských dějin Německa ve 20. století, Praha 1999, s. 48.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 50.

¹⁴⁵ STEINER, André, Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR, München 2006, s. 77.

¹⁴⁶ DUFEK, Pavel, K potlačování soukromého podnikání v Československu (ČSR) a východním Německu (NDR), Praha 2005, s. 129.

¹⁴⁷ Více k opatřením vlády k politické a sociální stabilizaci po revoltách v roce 1953 srov. EISENFELD, Bernd, KOWALCZUK, Ilko-Sascha, NEUBERT, Erhart, Die verdrängte Revolution: der Platz des 17. Juni 1953 in der deutschen Geschichte, Berlin 2004; ROESLER, Jörg, Der 17. Juni 1953: Aufstand gegen die Norm? Berlin 2003.

¹⁴⁸ Studie pojednávající o reformních pokusech v šedesátých letech je poměrně rozsáhlá – k problematice Novému kurzu srov. STADELMANN-WENZ, Elke, Widerständiges Verhalten und Herrschaftspraxis in der DDR : vom Mauerbau bis zum Ende der Ulbricht-Ära, Paderborn 2009; HOFFMANN, Dierk, Die DDR unter Ulbricht: gewaltsame Neuordnung und gescheiterte Modernisierung, Zürich 2003.

po povstání odvolána, od roku 1954 mohli dokonce podnikatelé 25 % svého zisku použít na renovace a hmotné investice, přičemž daň z příjmu se počítala pouze ze zbylých 75 % příjmů.¹⁴⁹ Jen ve srovnání posledních čtvrtletí let 1953 a 1955 vzrostl obrát v soukromém maloobchodu o 14,4 %, resp. 20 %.¹⁵⁰ Zvedla se produkce v soukromém textilním i potravinářském průmyslu, což umožnilo zvyšovat procento volně prodejného zboží a pozvolně ve druhé polovině padesátých let přispívalo k vzestupu životní úrovně obyvatelstva. Společně s větším množstvím nabízeného zboží se začala zlepšovat rovněž úroveň nakupování, byly zakládány první samoobslužní koutky v rámci spotřebních družstev.¹⁵¹

Postupně mohly východoněmecké rodiny utrácet za pochutiny a spotřební zboží více úspor. V roce 1962 bylo na pochutiny vydáno z rodinného rozpočtu v průměru 17,7 %, ¹⁵² zatímco roku 1967 tato hodnota dosáhla již 18,1 %.¹⁵³ Proto měla být již v plánu druhé pětiletky na roky 1956-1960 významně navýšena nabídka spotřebního zboží, zejména oblečení, osobních vozů či televizních přijímačů.¹⁵⁴ Možnosti národních podniků pro výrobu těchto produktů však byly značně omezené a velká část produkce musela připadnout přibližně 11.400 firmám, které byly v soukromých rukou, anebo se jednalo o soukromé podniky se státní účastí. Tyto podniky se podílely na výrobě textilních výrobků z 25 %, obuvnického a kuřáckého zboží z 30 % a krejčovským potřeb dokonce ze 40 %.¹⁵⁵ Výrobky, které se neprodaly v NDR, byly důležitým exportním artiklem a vyvážely se i do tzv. nesocialistického zahraničí. Typickým příkladem byly šaty a módní doplňky návrháře Heinze Bormanna z Magdeburgu, které

¹⁴⁹ DUFEEK, Pavel, K potlačování, s. 133.

¹⁵⁰ Tamtéž, 134.

¹⁵¹ KLEINSCHMIDT, Christian, Konsumgesellschaft, Göttingen 2008, s. 177.

¹⁵² Struktur der Geldausgabe und Warenkäufe, Institut für Marktforschung, in: BArch, DL 102/383, s. 3.

¹⁵³ Tamtéž, s. 17.

¹⁵⁴ V případě vlněného textilu se měla nabídka zvýšit o 46 %, u bavlněného oblečení o 27 %, u osobních automobilů měla být nabídka dokonce čtyřiapůlkrát vyšší. Srov. Entwurf zum Gesetz über den zweiten Fünfjahresplan zur Entwicklung der Volkswirtschaft in der DDR für die Jahre 1956-1960, SED ZK, Abteilung Gesundheitspolitik, in: SAPMO-BArch, DY 30 /IV 2/19/28, s. 38.

¹⁵⁵ WOLLE, Stefan, Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971-1989, Bonn 1998, s. 196.

se prodávaly v západní Evropě a v roce 1965 vzbudily nadšení na módních přehlídkách ve Spolkové republice, kde ročně prodal na 30.000 kostýmů. Bormannovi se pro jeho úspěch na Západě dokonce přezdívalo Rudý Dior.¹⁵⁶ Pokud ovšem měly soukromé podniky tak důležitý podíl na nabídce spotřebního zboží a dokonce se podílely na zlepšování bilance zahraničního obchodu, nabízí se otázka, proč vláda rozhodla o jejich definitivním odstranění?

Generální tajemník SED Walter Ulbricht se od změny politického a hospodářského kurzu následkem lidového povstání z června 1953 nacházel pod neustálým tlakem konzervativní kliky v ústředním výboru. Mnozí komunisté viděli v narůstajícím vlivu soukromého sektoru vážnou ideologickou překážku v budování socialismu v NDR a nesdíleli Ulbrichtův pragmatický postoj. Schůdným řešením, jak podnikatele lépe kontrolovat, ale neomezit přitom jejich efektivní přínos východoněmecké ekonomice, bylo umožnit státu vstoupit do soukromého podniku jako spoluinvestorovi. Ministr financí Willy Rumpf¹⁵⁷ na zasedání Lidové komory (*Volkskammer*) 8. února 1956 vysvětlil důležitost nového prvku v soukromém podnikání - od ledna 1956 mohla vstupovat státní Německá investiční banka (*Deutsche Investitionsbank*) do soukromých společností jako společník.¹⁵⁸ Tyto podniky se tím oficiálně měnily na komanditní společnosti.

V praxi byly nové komanditní společnosti označovány buď jako soukromé podniky se státní účastí, či jednoduše polostátní, resp. polosoukromé podniky.¹⁵⁹ Jejich počet rychle rostl a do roku 1960 dosáhl jejich podíl na hrubé průmyslové výrobě 7,5 %, což bylo ve stejném období logicky provázeno poklesem čistě soukromého sektoru z 11,1 % na 3,8 %.¹⁶⁰ Když Rumpf na 11. zasedání ÚV SED v prosinci 1965 bilancoval výsledky státních a komanditních společností, zdůraznil efektivitu polosoukromých podniků: „Kdyby se povedlo zvýšit produktivitu nestátních podniků na úroveň státního

¹⁵⁶ Roter Dior, in: Spiegel 19, 1965, 43, s. 59.

¹⁵⁷ Willy Rumpf (1903-1982), německý politik, funkcionář SED, původním zaměstnáním účetní, po roce 1945 zaměstnán v magistrátu města Groß-Berlin, v letech 1955-1966 ministr financí NDR.

¹⁵⁸ HOFFMANN, Heinz, Die Betriebe mit staatlicher Beteiligung im planwirtschaftlichen System der DDR, Stuttgart 1999, s. 51-52.

¹⁵⁹ STEINER, Von Plan zu Plan, s. 90-91.

¹⁶⁰ DUFEK, Pavel, K potlačení, s. 140.

průmyslu, mohla by být při stejné produkci ušetřeno 5.500 pracovních míst, anebo by produkce mohla být výrazně zvýšena.¹⁶¹

Přestože se jednalo o omezení samostatnosti firem, velké části podnikatelů účast státu v jejich firmě překvapivě vyhovovala. Majitelé si totiž nadále zachovávali v podniku rozhodující slovo, ale získali od státu pevný hospodářsko právní rámec pro další existenci podniku a rovněž kapitál pro modernizaci a rozšiřování výroby. O tom, že do svazku se státem podnikatelé vstupují z materiálních důvodů, nikoliv ze snahy budovat socialismus, neměli straničtí představitelé pochyb. Ulbricht v této souvislosti napsal, že „přestože mnozí podnikatele učinili z vlastního přesvědčení krok od já k my a vědomě se dali na cestu socialistického vývoje, jsou i tací, kteří se momentálně nechávají řídit pouze materiálními potřebami a teprve postupně pochopí vytváření polostátních podniků v uceleném obraze“¹⁶². Naopak nepostradatelná část živnostníků a podnikatelů neviděla v dalším pokračování svých firem smysl a rozhodli se emigrovat. Jen v Drážďanském kraji se po ustavení státní účasti snížil počet podnikajících osob ze 463 v roce 1957 na 427 v roce 1958.¹⁶³ Do září 1959 přijalo státní účast ve firmě na 4.000 firem, přičemž státní podíl v nich převýšil sumu 500 milionů marek.¹⁶⁴

Zavedení polostátních výrobních subjektů umožnilo zachovat produkci zboží, na kterou státnímu sektoru chyběly kapacity. Tato smíšená forma podnikání ovšem pouze pozdržela úplné odstranění soukromého podnikání. V rámci ideologie třídního boje muselo dříve nebo později dojít k eliminaci středního stavu, který stál v cestě k utvoření beztřídní společnosti.¹⁶⁵ Oddálení definitivního znárodnění soukromého sektoru bylo

¹⁶¹ RUMPF, Willy, Zum Staatshaushaltsplan 1966, in: 11. Tagung des ZK DER SED. Referate, Berlin 1966, s. 39.

¹⁶² ULBRICHT, Walter, Der Weg zur Sicherung des Friedens und zur Erhöhung der materiellen und kulturellen Lebensbedingungen des Volkes, Berlin 1959, s. 70.

¹⁶³ HOFFMANN, Die Betriebe, s. 70. Podle Spiridona Paraskewopoulose bylo do roku 1972 ustaveno na 7.000 až 10.000 podniků se státní účastí, viz PARASKEWOPOULOS, Spiridon, Die systematische Demontage des Mittelstandes in der DDR und die sich daraus ergebenden Gegenwartsprobleme, in: DEUTSCHER BUNDESTAG (Hrsg.), Materialien der Enquete-Kommission. „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“. Acht Bände in 14 Teilbänden. Band III, Teilband I, Baden-Baden 1999, s. 19.

¹⁶⁴ HOFFMANN, Die Betriebe, s. 78.

¹⁶⁵ V tomto směru je možné pozorovat paralelu s vývojem v Sovětském svazu na konci dvacátých let, kdy Stalin kritizoval přetrvávající existenci soukromého vlastnictví na venkově, které bránilo plnému rozvinutí průmyslu, například ve svém vystoupení o industrialisaci a o obilním problému. Projev dne 9.

podmíněno jeho vysokou efektivitou, schopností dodávat na vnitřní trh tzv. tisíc malých věcí a Ulbrichtovou podporou. Ač přesvědčený komunista, akceptoval fungování soukromých společností vedle státního sektoru, neboť pomáhaly v hospodářské obnově NDR a jejímu soutěžení se sousední Spolkovou republikou. Ulbricht doslova na 10. zasedání ústředního výboru SED v květnu 1969 řekl, že strana nepomáhá soukromníkům kvůli tomu, „abychom polostátní podniky mohli kasírovat, nechť ať si ponechají svoji samostatnost a pořádně řídí své podniky s cílem dodržovat vědeckotechnické parametry výroby na světové úrovni“¹⁶⁶. Snaha o znárodnění zbytků soukromého sektoru byla jedním ze zásadních argumentů pro vnitrostranickou opozici proti Ulbrichtovi a jeho dalšímu setrvání, ve vedoucí pozici ve straně.

Personální změny ve vedení strany vedly v letech 1970 a 1971 z obav před neklidem obyvatelstva k upuštění od experimentování a vydání tzv. Rozhodnutí o provádění ekonomického systému v roce 1971. Základem nového přístupu mělo být stabilní zásobování obyvatelstva a uspokojivá nabídka zboží. Nová politika vedla ke znatelnému růstu životní úrovně a ekonomika se po neopatrných experimentech šedesátých let poměrně uspokojivě stabilizovala. Vedení SED se ovšem nespokojilo s tím, že nadále v socialistické ekonomice působily tzv. kapitalistické živly. Zatímco Ulbricht považoval každý pokus o změnu statutu polostátních podniků za sektářství¹⁶⁷, Honecker měl o budoucnosti těchto podniků zcela opačnou představu a jednal v duchu Leninovy teorii o přechodném období na cestě ke komunismu: „Dokud tato epocha neskonzčila, vykořisťovatelům nutně zbývá naděje na restauraci, a tato naděje se mění v pokusy o restauraci. Po první vážné porážce se vrhají svržením vykořisťovatelé (...) s desetkrát větší energií, se zběsilou vášní, se stokrát větší nenávisí do boje za znovudobytí ztraceného 'ráje'.“¹⁶⁸ Toto prohlášení samozřejmě zcela koreluje s politickou ekonomikou komunismu – neboť nejen soukromé firmy, ale ani domy,

července 1928 na červencovém plenárním zasedání ÚV VKS(b), in: STALIN, Josif V., Spisy. Sv. 11, 1928 - březen 1929, Praha 1953, s. 1959, s. 159-186.

¹⁶⁶ ULBRICHT, Walter, Zu aktuellen Problemen. 10. Tagung des ZK der SED 28./29. 4. 1969, Berlin 1969, s. 9.

¹⁶⁷ SCHÜRER, Gewagt und verloren, s. 102.

¹⁶⁸ Proletářská revoluce a renegát Kautsky, in: LENIN, Vladimír, I., Sebrané spisy, sv. 37, Praha 1988, s. 293.

automobily nebo dača za městem nebyly v socialistickém pojetí soukromým majetkem, nábrž byly soukromé osobě předány k osobnímu užívání ve jménu proletářské vlády¹⁶⁹. Podle západoněmeckého Spiegelu stranické špičce jednoduše vadilo, že se soukromým podnikatelům dobře daří a profitují okatě z nedostatkové ekonomiky: „Dobře vydělávali a mohli si dovolit víc než mnozí generální ředitelé národních podniků nebo vyšší straničtí funkcionáři. Měli to, čeho bylo málo, jezdili novými auty, stavěli si víkendové domy, podnikali ty nejdražší dovolené u Černého moře.“¹⁷⁰

Další pohnutkou k odstranění podnikatelů byla nepochybně snaha ukázat Moskvě odhodlání odstranit zbytky kapitalismu, zejména po XXV. zasedání RVHP v Bukurešti v červenci 1971, na kterém byl schválený Komplexní program socialistické ekonomické integrace. V něm byla organizace socialistických států popsána jako společnost, která se opírá p „společenské vlastnictví výrobních prostředků“¹⁷¹. Rozhodnutí o zestátnění zbytků soukromého podnikání přišlo na začátku roku 1972 – vedení SED si slibovalo posílení své pozice v Moskvě a úplnou kontrolu nad celým národním hospodářstvím.¹⁷² Mezi prvními padesáti podniky určenými k zestátnění byly většinou firmy s více než sto zaměstnanci, mezi největší patřila například postupimská Uhlig KG, vyrábějící součástky do domácích spotřebičů se 411 zaměstnanci, nebo plavenská přádelna Plauener Baumwollspinnerei s 806 zaměstnanci.¹⁷³ Mezi únorem a květnem bylo znárodněno 2.568 soukromých podniků a 5.600 podniků se státní účastí, přičemž v privátních rukou zůstalo jen kolem 2.000 firem, většinou malých dílen, restaurací, antikvariátů apod.¹⁷⁴ Zatímco se ještě v roce 1961 podílely soukromé podniky na čistém domácím produktu NDR 10 %, v roce 1988 dosahoval jejich podíl

¹⁶⁹ Nejlépe toto pojetí vysvětluje maďarský ekonom János Kornai ve svém často citovaném díle *Das sozialistische System. Die politische Ökonomie des Kommunismus*, Baden-Baden 1995, s. 67-98.

¹⁷⁰ Gute Gaben, in: *Spiegel* 26, 1972, 13, s. 79.

¹⁷¹ Komplexní program dalšího prohlubování a zdokonalování spolupráce a rozvoje socialistické ekonomické integrace členských států RVHP, Praha 1971, s. 3.

¹⁷² ERDMANN, Kurt, *Reformbemühungen am DDR-Wirtschaftssystem in den 70er Jahren*, in: ERDMANN, Kurt (Hrsg.), *Wirtschaftsverfassung und Wirtschaftspolitik der DDR*, Berlin 1984, s. 104.

¹⁷³ HOFFMANN, *Die Betriebe*, s. 136.

¹⁷⁴ WOLLE, *Die heile Welt*, s. 196.

sotva 4 %.¹⁷⁵ Po znárodnění zbytků soukromého a družstevního podnikání existoval v NDR přibližně jeden milion pracovních míst ve výrobě konzumního zboží¹⁷⁶, což je relativně nízké číslo ve srovnání s celkovým počtem obyvatelstva v produktivním věku, který se v roce 1970 odhadoval na 9,88 a v roce 1975 na 10 milionů osob.¹⁷⁷

Tím byly odstraněny zbytky sociálních nepřátel, ale rovněž i výrobci tzv. tisíc malých věcí (*tausend kleine Dinge*), které státní podniky svou výrobou nedokázaly plnohodnotně zastoupit.¹⁷⁸ Přibližně 85 % bývalých majitelů sice zůstala ve funkci podnikových ředitelů¹⁷⁹, pro většinu z nich ale již jejich práce neměla smysl, vedli firmu bez dřívějšího podnikatelského elánu a osobní iniciativy.¹⁸⁰ Příkladem nízké úrovně zainteresovanosti může být i počet patentů, které byly registrovány na Patentovém úřadě NDR před a po zestátnění polostátních firem. Zatímco v roce 1969 bylo registrováno 111 a v roce 1971 až 134 nových patentů, bylo jich v roce 1973 již pouhých 71.¹⁸¹ Ne všichni podnikatelé si však v nové situaci pohoršili. Ti majitelé soukromých firem, kteří se dlouhodobě angažovali v politickém systému NDR, měli šanci nejen na udržení ředitelských pozic ve své bývalé firmě, ale dokonce i na vyšší místo v hierarchii podniku, do něhož byla firma začleněna. Jedním ze známých podnikatelů Erich Gang se na začátku roku 1972 rozhodl bez vyzvání sám nabídnout svůj textilní podnik k zestátnění. Jako dlouholetý člen Liberálně demokratické strany

¹⁷⁵ SCHWARZER, Oskar, Sozialistische Zentralplanwirtschaft in der SBZ/DDR. Ergebnisse eines ordnungspolitischen Experiments (1945-1989), Stuttgart 1999, s. 191.

¹⁷⁶ RUBAN, Elisabeth – SCHWARTAU, Cord, Konsumgüterindustrie, Handwerk und Kleingewerbe, in: Autorenkollektiv, DDR und Osteuropa. Wirtschaftssystem, Wirtschaftspolitik, Lebensstandard. Ein Handbuch, Opladen 1981, s. 80.

¹⁷⁷ HESKE, Gerhard, Zur Leistungsentwicklung der DDR bis 1989, in: JANKE, Dieter – TESCH, Joachim (Hrsg.), Ostdeutsche Wirtschaft 20 Jahre nach der Wende. Was ist „Erblast“ der DDR und was ist Ergebnis bundesdeutscher Wirtschaftspolitik? Leipzig 2009, s. 21.

¹⁷⁸ K oslabení ekonomiky NDR v důsledku zestátnění soukromých podniků srov. AMBROSIUS, Gerald, „Sozialistische Planwirtschaft“ als Alternative und Variante in der Industriegesellschaft – die Wirtschaftsordnung, in: STEINER, André (Hrsg.), Überholen ohne einzuholen. Die DDR-Wirtschaft als Fußnote der deutschen Geschichte? Berlin 2006, s. 18-20.

¹⁷⁹ OHMS, Kerstin, Die Verstaatlichung. Das Ende halbstaatlicher und privater Betriebe 1972 in Berlin, in: CERNÝ, Jochen (Hrsg.), Brüche, Krisen, Wendepunkte. Neubefragung von DDR-Geschichte, Leipzig-Jena-Berlin 1990, s. 277.

¹⁸⁰ SHÜRER, Gerhard, Gewagt, s. 125.

¹⁸¹ HOFFMANN, Die Betriebe, s. 165.

Německa (LDPD)¹⁸² byl poslancem v Lidové komoře. V tomto ohledu ovšem nebyla stranická příslušnost důležitá, neboť slovy východoněmeckého vědce a disidenta Roberta Havemanna byly „ostatní strany jen jakési kanceláře s firemními štítky na dveřích“, vlastní politická iniciativa těmto stranám však nepříslušela.¹⁸³ Gangovi šlo však o to, aby měl přístup k informacím z nejvyšších míst. Díky kontaktům s vrcholnými představiteli strany se dostal brzy k informacím o možné znárodnovací akci a rozhodl pro bezprecedentní krok, za který jej mnozí zatvřelí podnikatelé kritizovali. Populistické rozhodnutí se však Gangovi vyplatilo - kromě toho, že dostal od státu odškodnění ve výši 100.000 marek a vysoké vyznamenání, získal křeslo ve vedení centrálního podniku, později se stal dokonce ředitelem pro vývoz v kombinátě se 42.000 zaměstnanci.¹⁸⁴ Samotná LDPD se nepokusila o oddálení znárodnění nebo alespoň o verbální distancování se od rozhodnutí špiček SED, které jí bylo představeno jako hotová věc. Na svém stranické konferenci liberálové jednoduše vzali zestátnění na vědomí a podpořili jí, na což reagoval Honecker pochvalně v březnu 1972: „SED si zvláště cení záměr LDPD podpořit díky diferencované ideologické práci se svými členy a jejich blízkými proměnu podniků se státní účastí a soukromých podniků v národní.“¹⁸⁵

Jak řešil stát výpadek produkce zestátněných podniků? Gerhard Schürer přiznal, že „když jsme znárodnili poslední polostátní podniky, tak jsme počítali s tím, že budeme nyní muset plánovat i nejmenší detaily výroby spotřebního zboží, tzv. 1000 malých věcí. Ty vyráběly polostátní podniky z vlastní iniciativy až do svého odstranění“.¹⁸⁶ Během následujících let přebraly roli zásobování kvalitním spotřebním zbožím kombináty, které byly v roce 1979 *Narižením o národních kombinátech*,

¹⁸² Liberal-Demokratische Partei Deutschlands (LDP, anebo LDPD), strana podnikatelů a živnostníků, která vznikla v Sovětské okupační zóně jako obdoba FDP. Pomáhala udržovat dojem systému více stran, až do roku 1990 fungovala jako součást Národní fronty demokratického Německa, resp. Národní fronty NDR, poté splynula se západoněmeckou FDP.

¹⁸³ „Vom Volk nicht anerkannt“. Dokumente zur Zeit: SED-Jubiläum, in: Die Zeit 31, 1976, 18, s. 8.

¹⁸⁴ PILLEUL-ARP, Agnès, „VEB-GmbH“: „Vatis ehemaliger Betrieb – geklaut mit besonderer Höflichkeit“. Klein- und Mittelunternehmer in der DDR: Lebensläufe zwischen 1949 und 1990 im Vergleich, in: Historical Social Research 30, 2005, 2, s. 167.

¹⁸⁵ Communiqué über den Empfang des Politischen Ausschusses des Zentralvorstandes der LDPD beim Ersten Sekretär des Zentralkomitees der SED in Auswertung des 11. Parteitages der Liberal-Demokratischen Partei Deutschlands, in: Neues Deutschland, 16. März 1972, s. 1.

¹⁸⁶ Cit. dle: FRITZE, Lothar, Panoptikum DDR-Wirtschaft. Machtverhältnisse – Organisationsstrukturen – Funktionsmechanismen, München 1993, s. 30.

kombinálních podniků a národních podniků prohlášeny za základní hospodářskou jednotku materiální produkce. V roce 1980 vzniklo 130 ústředně řízených kombinátů, které byly doplněny o rok později dalšími 94 menšími kombináty řízenými na krajské úrovni.¹⁸⁷ Kombináty byly pověřeny vyrábět vedle své běžné produkce rovněž drobné zboží pro domácnosti, avšak tuto roli nezvládaly, neboť jim chyběla zkušenost, odborný personál a konečně i osobní zainteresovanost na kvalitě práce v této marginální přidružené výrobě. Typickým příkladem byly kuchyňské potřeby: v rostockých závodech na konstrukci lodních dieselových motorů VEB Dieselmotorenwerk Rostock se vyráběly otvírače konzerv, jejichž výroba nestačila pokrýt vysokou poptávku, přičemž výrobek se po několika použitích ohýbal a lámal.¹⁸⁸ Dlouhodobý problém nebyl vedením firmy nikdy uspokojivě vyřešen a její otvírače se staly terčem kritiky i vtipů obyvatelstva. Projekt kombinátů se ostatně ukázal jako neefektivní i pro velký průmysl.¹⁸⁹

Aby nedošlo k úplnému útlumu služeb a výroby zboží, které nebylo převzato kombináty, došlo v únoru 1976 k rozhodnutí nepokračovat v politice sdružování zbylých soukromých podniků – zejména restauračních zařízení, opravárenských dílen či antikvariátů – do spotřebních družstev. Místo toho mělo být udělování licence k provozování živnosti ulehčeno.¹⁹⁰ Revizi úplného zestátnění potvrdil IX. sjezd strany, v jehož závěrečném dokumentu bylo přiznáno živnostem zvláštní místo v ekonomice NDR: „Soukromé řemeslo je plánovaně podporováno a zahrnuto do řešení

¹⁸⁷ ROSLER, Jörg, *Ostdeutsche Wirtschaft im Umbruch, 1970-2000*, Bonn 2003, s. 41. André Steiner uvádí 133 kombinátů, stejně i Andreas Malycha a Peter Jochen Winters, vyházeje z paměti G. Mittag. Srov. STEINER, André, *Zwischen Konsumversprechen und Innovationszwang. Zum wirtschaftlichen Niedergang der DDR*, in: JARAUSCH, Konrad, SABROW, Martin (Hrsg.), *Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR*, Göttingen 1999, s. 160; STEINER, André., *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*, München 2004, s. 185; MALYCHA, Andreas; WINTERS, Peter Jochen, *Geschichte der SED. Von der Gründung bis zur Linkspartei*, Bonn 2009, s. 218; MITTAG, Günter, *Um jeden Preis. Im Spannungsfeld zweier Systeme*, Berlin; Weimar 1991, s. 153-154, s. 334.

¹⁸⁸ Bericht 27/1975: Verkaufsprobleme u. Angebotslücken im Sortiment Haus- und Küchengeräte aus Metall, elektr. Haus- und Küchengeräte sowie Haushaltgroßgeräte, in: BArch, DL 102/944.

¹⁸⁹ Více o funkci a efektivitě kombinátů v NDR srov. HORNICH, Siegfried (Hrsg.), *Kombinate: was aus ihnen geworden ist. Reportagen aus den neuen Ländern*, Berlin 1993; KROMBHOLZ, Klaus, *Landmaschinenbau der DDR. Licht und Schatten: Kader, Pläne, Kombinate*, Frankfurt/Main 2005; STEINER, André, *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*, München 2004, s. 184-187.

¹⁹⁰ HAENDCKE-HOPPE, Maria, *Privatwirtschaft in der DDR. Geschichte – Struktur – Bedeutung*. Berlin 1982, s. 25.

zásobovacích úkolů.¹⁹¹ Například malá firma Bernd Werner Bürohaus und Spielzeugland GmbH. v Lipsku sice byla zestátněna, ale její majitel, který se stal firemním komisionářem, mohl pracovat „v relativně velké míře samostatnosti“¹⁹².

Jsem přesvědčen, že tento „vládný“ postoj k zestátněným firmám ovšem nemohl obnovit jejich někdejší smysl pro národní hospodářství. Hermann von Berg, který byl profesorem ekonomie na Humbolt-Universität a v roce 1986 emigroval do Spolkové republiky, v tomto ohledu konstatoval, že „po desetiletích ničení efektivních řemeslnických firem a služeb z důvodu ideologické umíněnosti a ekonomické nesmyslnosti, jsou nyní, kdy se situace v odvětví stala neudržitelnou, nositelé této ekonomické infrastruktury pomalu zase hýčkaní. Hodnocení pěstitelů a obyvatel zahrádkářských kolonií, kteří byli (...) označováni za maloburžoazii a šosáky, nyní povýšilo na zasloužilé vlastence“.¹⁹³

Přestože v konečném důsledku provozování malých živností nebylo zcela znemožněno, velká část dříve dostupných výrobků zmizela z obchodů, anebo se jejich nabídka výrazně omezila v důsledku nedostatku kapacit jednotlivých kombinátů. Zejména drobné každodenní potřeby často chyběly. Občan z okresu Frankfurt nad Odrou například zaslal v roce 1985 generálnímu tajemníku dopis se stížností, ve které se rozhořčoval nad tím, že nikde již není možné koupit papírové kapesníky. Podle jeho slov „vedoucí prodejny (...) dostává přibližně jednou za dva-tři týdny jeden balík papírových kapesníků. Toto množství stačí přinejlepším pro třicet až čtyřicet procent jeho spolupracovníků. Do prodeje prý z toho nemůže dát nic“.¹⁹⁴

¹⁹¹ HAENDCKE-HOPPE, Maria, Privatwirtschaft in der DDR. Geschichte – Struktur – Bedeutung. Berlin 1982, s. 26. Ústřední výbor SED na 7. zasedání v prosinci 1977 potvrdil tyto závěry. Srov. MALYCHA, Andreas; WINTERS, Peter Jochen, Geschichte der SED. Von der Gründung bis zur Linkspartei, Bonn 2009, s. 223.

¹⁹² Z projevu Bernda Wenera na 29. Zasedání Enquete-Kommission, in: DEUTSCHER BUNDESTAG (Hrsg.), Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“. Acht Bände in 14 Teilbänden. Band III, Teilband I, Baden-Baden 1999, s. 58.

¹⁹³ BERG, Hermann von, „Ein jeder sucht, wie er leben kann“. Der reale Sozialismus in der DDR, in: Spiegel 39, 1986, 22, s. 157.

¹⁹⁴ Anonym, 21. Mai 1985, Privat geht vor Katastrophe, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 59.

3.3 Devizové prostředky a nové technologie

3.3.1 Zahraniční obchod NDR a zvláštní role oddělení KoKo pro získávání devizových prostředků

V tržních ekonomikách, které nejsou omezovány protekcionismem a zvláště nevýhodnými celními podmínkami, stát získává devizové příjmy mimo jiné díky rozvoji zahraničního obchodu. V ideálním případě je stát schopen dosáhnout vyrovnanou bilanci zahraničního obchodu, když export domácích výrobků plně pokrývá devizové náklady na dovoz zahraničních výrobků.¹⁹⁵ V případě zemí s centrálně plánovanou ekonomikou sovětského typu tato premise naráží na praktické překážky. Neexistence soukromého podnikání a trhu, mezinárodní izolace, s tím související zúžený přístup k novým technologiím, nízký objem mezinárodního pohybu osob a zboží, jakož i monopol státu na řízení zahraničního obchodu se u většiny zemí východního bloku podepsalo na zhoršování platební bilance a nedostatku devizových rezerv.

Na počátku sedmdesátých let se narušila pozice NDR v zahraničním obchodě nejen vzhledem ke klesající konkurenceschopnosti v nesocialistickém zahraničí, ale rovněž v důsledku přijatých závazků v rámci východního bloku. Komplexní program z XXV. zasedání RVHP v červenci 1971 předpokládal navýšení vzájemného obchodu členských států na úkor dalších zahraničně obchodních aktivit. Přibližně 70 % zahraničního obchodu NDR připadlo na země RVHP, z toho jen se Sovětským svazem 40 %, a na moderní průmyslové či rozvojové země zůstávalo pouhých 30 %.¹⁹⁶ Jelikož

¹⁹⁵ Více k principu vyrovnané bilance zahraničního obchodu podle Harryho Johnsona jakožto zástupců tzv. chicagské školy viz. JOHNSON, Harry G., The Monetary Approach to the Balance of Payments, in: The Journal of Financial and Quantitative Analysis, 7, 1972, 2, Supplement: Outlook for the Securities Industry, s. 1555-1572.

¹⁹⁶ MALYCHA, Andreas; WINTERS, Peter Jochen, Geschichte der SED. Von der Gründung bis zur Linkspartei, Bonn 2009, s. 216. Například mezi Československem a dalšími zeměmi RVHP bylo na základě Komplexního programu již v roce 1972 vysláno a přijato na 20.000 odborníků na výměnu zkušeností. Srov. Projev poslance Federálního shromáždění Františka Kuglera z 30. října 1973, in: Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna /online/, cit. 31. srpna 2012, WWW: <http://www.psp.cz/eknih>

mezi sebou socialistické státy obchodovaly v převoditelných rublech, nebylo možné z tohoto typu mezinárodního obchodu získávat volně směnitelné zahraniční měny.

Státní podniky v NDR proto přicházely o možnost získat přímo devizové prostředky pro investiční záměr, který by autonomně prováděly ve prospěch svého kombinátu, zvýšení kvality výroby a v konečném důsledku zlepšení konkurenceschopnosti svého zboží. Precizně chápaná hierarchie rozhodování předpokládala, že s devizovými prostředky smějí nakládat pouze ústřední státní instituce a zahraniční obchod nesmí státní podniky provádět samostatně. Pokud firma vyvážela své výrobky do nesocialistického zahraničí, musela tak učinit prostřednictvím podniků zahraničního obchodu (*Außenhandelsbetriebe* -AHB), se kterými uzavírala exportní a importní komisioní smlouvy. Dokonce ani po vytvoření kombinátů v roce 1979 nezískaly velké podniky mnoho prostoru pro individuální rozhodování v otázkách zahraničního obchodu. Samostatněji se mohly rozhodovat pouze v rámci obchodu bez valutových plateb se zeměmi RVHP.¹⁹⁷

V otázce obchodního vztahu za zahraničním mělo výlučné rozhodovací pravomoci politické ústředí v Berlíně, tedy tajemník pro hospodářství ve stranickém politbyru Günter Mittag a ministerstvo zahraničního obchodu. Kromě centrální banky Staatsbank der DDR měly právo na disponování zahraničními měnami pouze Deutsche Außenhandelsbank AG a Deutsche Handelsbank AG¹⁹⁸. V této soustavě mělo oddělení Kommerzielle Koordinierung (KoKo) výjimečné postavení, neboť mělo zvláštní práva pro držbu zahraničních měn a obchod s nimi, jakož i privilegované postavení správného orgánu pro kontrolu státních hmotných rezerv. Zároveň bylo nadřazeným orgánem Deutsche Handelsbank AG.¹⁹⁹ KoKo bylo sice založeno teprve v říjnu 1966, ale velmi

¹⁹⁷ DEUTSCHER BUNDESTSAG (Hrsg.), *Beschlußempfehlung und Bericht des 1. Untersuchungsausschusses nach Artikel 44 des Grundgesetzes. Der Bereich Kommerzielle Koordinierung* und Alexander Schalck-Golodkowski. *Werkzeuge des SED-Regimes. Textband*, Bonn 1994, s. 79; MALYCHA, Andreas; WINTERS, Peter Jochen, *Geschichte der SED. Von der Gründung bis zur Linkspartei*, Bonn 2009, s. 218.

¹⁹⁸ Deutsche Handelsbank měla pro zahraniční obchod a držbu zahraničních měn tak významné postavení, že se jí běžně přezdívalo „Dvorní banka skupiny Schalck“. Srov. např. BAHL, Holger, *KoKo – ein allseits geschätzter Kreditnehmer am Euromarkt*, in: *Deutschland Archiv* 43, 2010, 3, s. 454.

¹⁹⁹ DEUTSCHER BUNDESTSAG (Hrsg.), *Beschlußempfehlung*, s. 79, s. 92.

rychle se stalo důležitým nástrojem pro získávání devizových prostředků.²⁰⁰ Proto tuto organizaci řadí Hans-Herman Hertle k „hasičům ekonomiky NDR“.²⁰¹ S tím souvisí též fakt, že všichni spolupracovníci oddělení KoKo byli zároveň oficiálními spolupracovníky Ministerstva státní bezpečnosti.²⁰² Oddělení se přímo nebo nepřímo podílelo na řízení přibližně 160 firem v zahraničí, jejichž úkolem bylo získávat devizové prostředky nebo importovat do NDR zboží, jež podléhalo mezinárodnímu embargu.²⁰³ Mezi takové firmy patřil například podnik Exportcontact AG se sídlem v Berlíně a Zürichu, Camet S.A. v Madridu nebo schránková firma Wefo Anstalt für Werbung und Forschung ve Vaduzu. Jeden z nejdůležitějších podniků KoKo byl F. C. Gerlach Export-Import, který získával provizi za zprostředkovávání obchodů NDR se západoněmeckými firmami Friedrich Krupp AG, Hoesch Krupp či Mannesmann Demag. Ročně firma vydělala přibližně 28 milionů západních marek, přičemž 80 % všech zisků odevzdávala přímo KoKo.²⁰⁴ Podniky v NDR, které KoKo využívalo, byly často původně soukromé firmy, jejichž majitelé měli problémy s kriminální policií nebo s Ministerstvem státní bezpečnosti, a hrozilo jim zatčení. Po zásahu vedoucího KoKo Alexandra Schalcka-Golodkowského mohli dále pokračovat ve svém podnikání, museli však provádět legální i ilegální zahraničně obchodní činnost ve prospěch KoKo.²⁰⁵

Nově vytvářela KoKo podniky pro pololegální vývoz lukrativního zboží do nesocialistického zahraničí. Export zbraní mimo státní plán s cílem získat co největší přísun devizových prostředků zajišťovaly firmy IMES GmbH a WITRA GmbH. První

²⁰⁰200 DEUTSCHER BUNDESTSAG (Hrsg.), Beschlußempfehlung, s. 80.

²⁰¹ HERTLE, Hans-Hermann, Der Weg in den Bankrott der DDR-Wirtschaft, in: Deutschland Archiv 25, 1992, 2, s. 128.

²⁰² MACRAKIS, Kristie, Das Ringen um wissenschaftlich-technischen Höchststand: Spionage und Technologietransfer in der DDR, in: HOFFMAN, Dieter; MACRAKIS, Kristie (Hrsg.), Naturwissenschaft und Technik in der DDR, Berlin 1997, s. 63.

²⁰³ DEUTSCHER BUNDESTSAG (Hrsg.), Beschlußempfehlung, s. 98.

²⁰⁴ Tamtéž, s. 102, 138.

²⁰⁵ Tamtéž, s. 136. V této souvislosti je důležité připomenout, že problémy s účetnictvím či podezření na kriminální činnost majitelů hledalo oddělení KoKo s pomocí ministerstva státní bezpečnosti také při spolupráci se zahraničními firmami, aby mohly být informace v případě potřeby použity proti majitelům. Srov. BEHLING, Klaus, Hightech-Schmuggler im Wirtschaftskrieg. Wie die DDR das Embargo des Westens unterlief, Berlin 2007, s. 178-179.

z nich v letech 1982 až 1989 vydělala pro státní rozpočet 581,2 milionů valutových marek, druhá měla pro Ministerstvo státní bezpečnosti a domácí průmysl získávat nové technologie ze Západu.²⁰⁶ Příkladem lukrativního obchodu se zbraněmi byla například dodávka 15.000 kulometů AKM Kalašnikov a více než 14 milionů kusů projektilů za 2,65 milionu amerických dolarů do Íránu v listopadu 1980. Do roku 1989 dosáhla cena východoněmeckých dodávek zbraní pro režim ajatolláha Chomejního 500 milionů amerických dolarů.²⁰⁷ Podobné obchody se zejména v osmdesátých letech uskutečňovaly s Irákem, Egyptem, Ugandou, Botswanou, Mosambikem či Etiopií.²⁰⁸

Jednou z významných pololegálních aktivit KoKo k získávání deviz byla firma Kunst und Antiquitäten GmbH, která do Spolkové republiky a dalších nesocialistických zemí prodávala cenné historické předměty ze státních sbírek, ale i od soukromých sběratelů, kteří byli zpravidla obžalováni z daňových podvodů a nedovolených obchodů se starožitnostmi. Ty byly majitelům zabaveny a v případě, že došlo k zastavení stíhání, jim byla uznána pouze finanční náhrada v markách NDR.²⁰⁹

Klíčové pro působení oddělení KoKo byly také firmy Intrac, Forum, a Transinter. Podnik Intrac Handelsgesellschaft mbH obchodovala s chemickými produkty a poskytovala Západu skládkové volné kapacity na skládkách na území NDR.²¹⁰ Smlouva o odvážení městského odpadu se Západním Berlínem na skládku v Postupimi byla podepsána na dvacet let a začala platit v roce 1975.²¹¹ Úspěch smlouvy přiměl vládu NDR podobné smlouvy uzavřít nejen na další komunální odpad z

²⁰⁶ DEUTSCHER BUNDESTSAG (Hrsg.), Beschlußempfehlung, s. 176, s. 184.

²⁰⁷ Tamtéž, s. 190, s. 192.

²⁰⁸ DEUTSCHER BUNDESTSAG (Hrsg.), Beschlußempfehlung, s. 192-194.

²⁰⁹ Srov. Der Fall Dr. Garcke, in: DEUTSCHER BUNDESTSAG (Hrsg.), Beschlußempfehlung, s. 172. K tématu obchodů se starožitnostmi viz také BLUTKE, Günter, Obskure Geschäfte mit Kunst und Antiquitäten: ein Kriminalreport, Berlin 1994.

²¹⁰ Intrac měl hlavní sídlo ve švýcarském Luganu. Švýcarsko bylo místem častých dohod Schlacka se zahraničními firmami, které měly vést k prodeji technologických infvaci do NDR, které patřily pod embargo komise COCOM. Švýcarský parlament se v osmdesátých letech snažil tento pololegální způsob obchodování omezit, ale neuspěl. Srov. BISCHOF, Erwin, Honeckers Handschlag. Beziehungen Schweiz-DDR 1960-1990. Demokratie oder Diktatur, Bern 2010, s. 50.

²¹¹ DEUTSCHER BUNDESTSAG (Hrsg.), Beschlußempfehlung, s. 213. Více o rozšiřování skládek pro západoberlínský komunální, stavební a chemický odpad srov. MÜLLER-ENBERGS, Helmut, Schöneiche – Dreck, Devisen und die Staatssicherheit, in: Horch und Glück 21, 2012, 2, s. 15-19.

měst Lübeck a Hamburg, ale dokonce i na nebezpečný chemický odpad z továren v nesocialistickém zahraničí. Na skládce Ihlenberg/Schönberg o 180 hektarech mělo například skončit 6,5 tuny jedovatého TCDD-dioxinu, který byl tajně převezen v 41 sudech z italské chemické fabriky ICMSEA v lombardském Sevesu.²¹² Na dovozu odpadu ze zahraničí mezi lety 1975 a 1989 KoKo vydělalo celkově 1,195 miliardy VM.²¹³

Společnost Forum Handelsgesellschaft mbH převzala v roce 1976 od firmy Mitropa kontrolu nad všemi devizovými obchody Intershop a dále domlouvala licenční, tzv. povolenou výrobu západních společností v NDR.²¹⁴ Transinter GmbH bylo zájmové sdružení obchodníků a zástupů odvětví z NDR, které kontrolovalo zastupitelské a fiktivní firmy v zahraničí a celý systém dovozu západního zboží do NDR.

Jednou z firem, která podléhala oddělení KoKo, byl podnik Asimex, který během své existence prošel spletitým vývojem a pro přísun deviz se stal důležitým zejména v osmdesátých letech, kdy ze zahraničí dodával potraviny, kosmetiku či klenoty pro síť luxusních *Interhotelů* v NDR.²¹⁵ Interhotely, založeny jako *Vereinigung Interhotel* v roce 1965 a úzce propojeny s Koko i ministerstvem státní bezpečnosti, byly

²¹² O převozu existují nejednoznačné záznamy a po roce 1989 nebylo možné uložení odpadu ze Sevesa existujícími dokumenty potvrdit. Srov. Der Verdacht, daß tonnenweise Gift auf der Deponie Schönberg gelagert wurde, läßt sich nicht entkräften, in: Berliner Zeitung, 4. Januar 1994 /online/, cit. 20. května 2013, WWW: <http://www.berliner-zeitung.de/archiv/der-verdacht--dass-tonnenweise-gift-auf-der-deponie-schoenberg-gelagert-wurde--laesst-sich-nicht-entkraefen-wer-karrt-denn-kochsalz-durch-halb-europa-,10810590,8798802.html>; DEUTSCHER BUNDESTSAG (Hrsg.), Beschlußempfehlung, s. 214-215.

²¹³ Information zur Abnahme von Abfallstoffen durch die DDR aus dem Ausland, Anlage, in: DEUTSCHER BUNDESTSAG (Hrsg.), Beschlußempfehlung und Bericht des 1. Untersuchungsausschusses nach Artikel 44 des Grundgesetzes. Der Bereich Kommerzielle Koordinierung und Alexander Schalck-Golodkowski. Werkzeuge des SED-Regimes. Anlagen, Band 2, Bonn 1994, s. 1694.

²¹⁴Více k problematice Intersopů viz kapitola 4.2.

²¹⁵ Bericht des 2. "Schalck-Ausschusses" des Bundestages, 13. Wahlperiode, BT-Drucksache 13/10900 /online/, cit. 31. července 2012, WWW: <http://dip.bundestag.de/btd/13/109/1310900.pdf>. Firma v rámci svých obchodních aktivit jednala zřejmě na hraně zákona. V roce 1988 měl bývalý ředitel firmy Manfred Politzer za nevyjasněných okolností spáchat sebevraždu, což bylo potvrzeno ve zprávě ministerstva státní bezpečnosti, viz Hinweis auf Manfred Politzer (Direktor Fa. Asimex), in: SAPMO-BArch, DY 30/1322, Bd. 14. Německý soudce Jürgen Brochert Politzerovu smrt spojuje s dalšími případy nevyjasněného úmrtí lidí napojených oddělení KoKo. Srov. BORCHERT, Jürgen, Die Zusammenarbeit des Ministeriums für Staatssicherheit (MfS) mit dem sowjetischen KGB in den 70er und 80er Jahren: ein Kapitel aus der Geschichte der SED-Herrschaft, Berlin 2006, s. 164.

určeny pro zahraniční klientelu platící v konvertibilních měnách. Inspirovali se velkým počtem západoněmeckých návštěvníků na výstavišti v Lipsku. Západoněmecký Spiegel na základě výpovědi některých hotelových hostů odhadoval, že průměrná cena za pokoj v lipském hotelu Merkur byla v osmdesátých letech během výstav 350 západních marek místo mimosezónních 155 západních marek.²¹⁶

Největšího rozmachu dosáhly Interhotely na konci osmdesátých let, kdy byly dostavěny Grand Hotel na berlínské Friedrichstraße²¹⁷ nebo Bremer Hof v Drážďanech. V roce 1990 existovalo v NDR 34 Interhotelů s 9.951 pokoji.²¹⁸ Další formou, jak bydlení zahraničních hostů co nejlépe finančně vytěžit, byly nájmy bytů počítané v západních markách pro diplomatické sbory, které se v hlavním městě usídlovaly v polovině sedmdesátých let následkem mezinárodního uznání obou německých států. Většina byla ubytována v novostavbách²¹⁹, přičemž zaměstnanci Stálého zastupitelství SRN platili za byty na ulici Leipziger Straße ve vládní čtvrti podle týdeníku Spiegel 12,50 západních marek na čtvereční metr.²²⁰ V roce 1977 se situace zásadně změnila, neboť diplomatictí zástupci z nesocialistických zemí byli vyzváni k odkoupení nájemných bytů. S tím však souhlasilo pouze západoněmecké zastupitelství. Vedoucí mise Günter Gaus například musel koupit šestipokojový byt za 341.000 západních marek, avšak za neobvyklé podmínky - pouze na dobu 50 let. Po její uplynutí se měl byt vrátit prodejci.²²¹

²¹⁶ Genosse Schickimicki, in: Spiegel 41, 1987, 33, s. 39.

²¹⁷ Redaktorům Spiegelu se v reportáži po otevření hotelu v roce 1988 povedlo jasně poukázat na rozdíly, které panovaly mezi šedou atmosférou na ulicích Berlína a uvnitř hotelu, kde byl zřízen bazén se zimní zahradou, a v televizi měli hosté přístup k západoněmeckým kanálům. Srov. Genosse Schickimicki, in: Spiegel 41, 1987, 33, s. 39-40.

²¹⁸ BÄHRE, Heike, Privatisation during Market Economy Transformation as a Motor of Development, in: BURNES, Peter, NOVELLI, Marina (ed.), Tourism and politics. Global Frameworks and Local Realities, s. 46.

²¹⁹ KAISEI, Carl-Christian, Neugier auf ein unbekanntes Land. Zwischen „Kohl-Klause“ und Kuckkoff-Straße — Pionierfieber bei Bonner Abgesandten, in: Die Zeit 29, 1974, 14, /online/, cit. 31. července 2012, WWW: <http://pdf.zeit.de/1974/14/neugier-auf-ein-unbekanntes-land.pdf>.

²²⁰ Glatte Erpressung, in: Spiegel 31, 1977, 34, s. 72. Stálý korespondent Süddeutsche Zeitung v Berlíně Peter Pragal platil podle svých vzpomínek za čtyřpokojový byt v panelové novostavbě v Lichtenbergu 1.200 západních marek měsíčně. Viz PRAGAL, Peter, Ihr habt es aber schön hier! Als West-Korrespondent in der DDR, München 2011, s. 25.

²²¹ Podle Spiegelu musely bát i v koupených bytech placeny marže za služby 10.000 západních marek ročně, přičemž diplomatické sbory musely platit i zvláště vysoké ceny za elektřinu. Viz Glatte Erpressung, in: Spiegel 31, 1977, 34, s. 72. Kapitulu o problémech západoněmecké diplomatické služby

Nejméně etickým případem získávání devizových prostředků byl prodej krevních produktů do Spolkové republiky. Probíhal na základě smluv z let 1987 a 1988 mezi AHB²²² Berliner Import-Export-Gesellschaft mbH (BIEG) a bavorskou firmou Humedia. NDR se zavázala dovážet krevní plazmu a červené krvinky prostřednictvím Humedia pro nemocnici Klinikum Karlsruhe ve výši 200 krevních jednotek týdně v ceně 61 západních marek za jednotku, celkově asi jeden milion západních ročně. Přestože pracovníci Německého červeného kříže upozornili média o svém podezření na východoněmecký původ krevních dodávek, za pomoci Ministerstva státní bezpečnosti se vedení firmy BIEG podle všeho povedlo docílit, že se na veřejnosti zprávy o krevním obchodě neobjevily. Dodávky krve do Karlsruhe probíhaly proto bez problémů až do začátku roku 1990. Důvod, proč si kliniky krev chtěly objednávat, byl jednoduchý: dodávky byly mnohem levnější a přitom stejně kvalitní jako od Německého červeného kříže. Pro NDR se obchod vyplatil i z toho důvodu, že na rozdíl od Německého červeného kříže nemusela být v rámci solidaritní kampaně s rozvojovými zeměmi ve školách a fabrikách dárcům slíbena finanční náhrada.²²³

v NDR bohužel nestihl dokončit ve svých vzpomínkách Günter Gaus. Srov. GAUS, Günter, Widersprüche. Erinnerungen eines linken Konservativen, Propyläen, Berlin 2004, s. 349-350. Jeho názory na vývoj v NDR však sumarizovala již v práci Wo Deutschland liegt. Eine Ortsbestimmung, Hamburg 1983. Požadavek platit nájem nebo koupí prostor pro zahraniční zastupitelské úřady v konvertibilní měně byly zřejmě neobvyklé. Například v Československu ministerstvo zahraničních věcí od zastupitelských úřadů zahraničních misí pobíralo porovnatelně vysoké nájemné se západními metropolemi, zato však v československých korunách. Za jeden čtvereční metr se platilo od 250 do 600 korun ročně, v NDR to bylo 260 až 540 korun ročně. Srov. Návrh na stanovení výše nájemného za užívání objektů, bytů a nebytových prostor pronajímaných SSDS cizím ZÚ a cizozemským organizacím. Důvodová zpráva, 11. ledna 1972, in: AMZV, f. Porady kolegia 145, č. j. 53/72-SSDS, s. 1-4.

²²² AHB – Außenhandelsbetrieb, podnik zahraničního obchodu.

²²³ DEUTSCHER BUNDESTSAG (Hrsg.), Beschlussempfehlung, s. 250. Schalck se sice věnoval obhajobě obchodu se starožitnostmi nebo zbraněmi část svých vzpomínek, otázce obchodu s nemocnicí v Karlsruhe se však vyhnul. Srov. SCHALCK-GOLODKOWSKI, Alexander, Deutsch-deutsche Erinnerungen, s. 199-202.

Tab. 4: Národohospodářský význam obchodů oddělení KoKo pro NDR vyplývá na příkladě přibližných ročních zisků z nejdůležitějších firem oddělení za rok 1988

INTRAC GmbH	800 milionů VM
Kunst u- Antiquitäten GmbH	45 milionů VM
BIEG	200 milionů VM
Forum GmbH	750 milionů VM
IMES GmbH	17 milionů VM
Transinter GmbH	330 milionů VM

Zdroj: EICH, Edgar, Strafrechtlicher Umgang, s. 34.

Důležitou roli hrál rovněž obchod s odsouzenými občany v NDR, často intelektuály a disidenty, které mohla vláda Spolkové republiky vykoupit a dostat je na své území. Schalck se osobně podílel na domlouvání těchto obchodů se západoněmeckými autoritami. Do roku 1989 bylo propuštěno na svobodu 33.755 vězňů, za které Spolková republika celkově zaplatila 3,5 miliardy západních marek.²²⁴ Pro uložení těchto zisků vzniklo v roce 1974 zvláštní konto u Deutsche Handelsbank v západních markách, které se oficiálně nazývalo *Generalsekretärskonto*, ale známější je pod označením *Honecker-Konto*.²²⁵ Podle Schalcka vydělalo celkově KoKo během své existence v letech 1967-1989 na takřka 26 miliard západních marek.²²⁶

²²⁴ SEIFFERT, Wolfgang, TREUTWEIN, Norbert, Die Schalck-Papiere. DDR-Mafia zwischen Ost und West. Die Beweise. München 1991, s. 157. Ludwig Geissel uvádí přesnou sumu 3.436.900.755,13 západních marek. GEISSEL, Ludwig, Unterhändler der Menschlichkeit. Erinnerungen. Stuttgart 1991, 475; QUILLFELDT, Hendrik von, Dissidenten für Devisen, Häftlingshandel zwischen DDR und Bundesrepublik, Erfurt 2010, s. 8. Podle propočtů Mathiase Judta byla celková suma o něco vyšší, 3.437.240.755,12 západních marek. Srov. JUDT, Mathias, Häftlinge für Bananen? Der Freikauf politischer Gefangener aus der DDR und das „Honecker-Konto“, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 94, 2007, 3, s. 422.

²²⁵ Hlavním účelem účtu bylo shromáždit z uložených financí co nejvíce úroků, které podle výpočtů německého historika Matthiase Judta za celé období existence účtu až do roku 1990 obnášelo celkově téměř 570 milionů západních marek. JUDT, Mathias, Häftlinge für Bananen, s. 424, 437. K založení a vedení tohoto účtu viz také PRZYBYLSKI, Peter, Tatort Politbüro. Die Akte Honecker, Berlin 1991, s. 128-130.

²²⁶ SCHALCK-GOLODKOWSKI, Alexander, Deutsch-deutsche Erinnerungen, s. 183. Gerhard Schürer zisky KoKo odhadl na 27 miliard valutových marek z podnikání a dalších 14 miliard valutových marek z plateb Spolkové republiky vůči NDR. Autor tady očividně používá pojem valutová marka jako ekvivalent západní marky. Srov. SCHÜRER, Gerhard, Gewalt, s. 133. Srov. také HERTLE, Hans-Hermann, Die DDR an Sowjetunion verkaufen? Stasi-Analysen zum ökonomischen Niedergang der DDR, in: Deutschland Archiv 42, 2009, 3, s. 477. Platby za vězně neprobíhaly pouze v hotovosti, nýbrž také ve formě dodávek zboží do NDR. Srov. JUDT, Mathias, Häftlinge für Bananen? Der Freikauf

Na získání volně směnitelných měn vedení NDR nesáhlo pouze k pololegálním aktivitám zahraničního obchodu oddělení KoKo, ale provozovala v zahraničí vlastní „soukromé podnikání“. Do Západního Berlína NDR dovážela potraviny, za které bylo placeno v německých markách, ale rovněž provozovala železniční dopravu, zejména městské dráhy S-Bahn a dále pronajímala prostory, sklady i bytové jednotky. Do roku 1961 byl provoz S-Bahnu lukrativní záležitostí, například v roce 1960 vydělala Deutsche Reichsbahn 22,5 milionu německých marek, avšak v důsledku bojkotu jakékoli spolupráce s NDR po výstavbě Berlínské zdi došlo k propadu zisků na 16,4 milion marek v roce 1961 a dokonce jen na 7,6 milionu v roce 1962.²²⁷ K bojkotu se přihlásil i západoberlínský starosta Willy Brandt, když 16. srpna na shromáždění před schöneborskou radnicí prohlásil, že „je neakceptovatelné, že příjmy S-Bahnu v západních penězích jsou použity na nákup ostatního drátu“²²⁸.

3.3.2 Devizové zisky prostřednictvím technologické modernizace

Ve snaze o oživení zahraničního obchodu se politbyro v jednotlivých dekadách rozhodlo zásadně investovat do různých odvětví, přičemž většinou nebylo dosaženo kýženého výsledku. Klasickým příkladem byla snaha v padesátých letech produkovat v Drážďanech vlastní proudový dopravní letoun, který by byl prodáván zemím RVHP a rozvojovým státům, ovšem po rozhodnutí SSSR rozvíjet produkci dopravních na úkor vojenských letounů se možnosti pro východoněmecký letecký průmysl automaticky omezily a program hromadného výroby letadla s názvem Baade 152 byl na přelomu padesátých a šedesátých let ukončen.²²⁹

politischer Gefangener aus der DDR und das „Honecker-Konto“, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 94, 2007, 3, s. 417.

²²⁷ CIESLA, Burghard, Als der Osten durch den Westen fuhr. Die Geschichte der Deutschen Reichsbahn in Westberlin, Köln 2006, s. 338.

²²⁸ Rede des Regierenden Bürgermeisters Willy Brandt am 16. August 1961 vor dem Rathaus Schöneberg, in: Abgeordnetenhaus Berlin, Tonarchiv /online/, cit. 23. listopadu 2012, WWW: http://www.parlament-berlin.de/pari/web/wdefault.nsf/vHTML/F12_3-00006?OpenDocument.

²²⁹ BARKLEIT, Gerhard, Hochtechnologien in der Zentralplanwirtschaft der DDR. Zum Dilemma der Mikroelektronik der DDR in den achtziger Jahren, in: Aus Politik und Zeitgeschichte 1997, 38, s. 18. Srov. CIESLA, Burghard, Die Transferfalle: Zum DDR-Flugzeugbau in den fünfziger Jahren, s. 193-

V chemickém průmyslu dosáhla NDR v rámci východního bloku bezkonkurenční pozice, přestože vybudování obrovského petrochemického komplexu v Leuně u Merseburgu se od poloviny sedmdesátých let ukázalo být v rámci snižujících se dodávek sovětské ropy zbytečně náročnou investicí. Vzhledem k nemožnosti podílet se na západním technologickém transferu se vláda snažila vytvořit naprosto autarkní chemický průmysl, což vedlo k příliš velkému rozložení investic. Výsledkem bylo, že žádná část chemické výroby nebyla dostatečně rozvinutá, aby mohla vážně konkurovat Spolkové republice.²³⁰ Naopak parity v úrovni výkonu a modernizace vůči SRN dosáhla NDR v některých sektorech strojírenství, které od šedesátých let vykazovalo nárůst exportu do západní Evropy.

Dohnat, či dokonce předejít vývoj na Západě bylo možné pouze prostřednictvím modernizace průmyslu. Problém v tomto ohledu však představovala koordinace investic do nových technologií se zeměmi RVHP. Přestože NDR měla zájem na spolupráci se Sovětským svazem, ten ve vývoji zaostával a poskytoval svému partnerovi nové znalosti jen s velkým časovým odstupem, neboť podléhaly vojenskému utajení.²³¹ Podle Honeckera „hospodářské kooperace a specializace v západním světě daleko pokročily, ale v RVHP nefungovaly, dokonce vůbec ne ve vztahu k novým otázkám, jež souvisely s vědeckotechnickou revolucí.“²³² Gorbačov na jednání s Honeckerem v roce 1988 prohlásil, že „přímé kontakty existují, na vývoji se pracuje, ale když nadejde čas zabývat se finálním produktem, věc se nepodaří. To je zřejmé

213. Nejzajímavější odbornou studií, která se zabývá problematikou výstavby leteckého průmyslu v Drážďanech, je nepochybně práce německého fyzika Gerharda Barkleita. Viz BARKLEIT, Gerhard, Die Spezialisten und die Parteibürokratie - der gescheiterte Versuch des Aufbaus einer Luftfahrtindustrie in der DDR, in: Deutschland Archiv 28, 1995, s. 823-830.

²³⁰ Srov. STOKES, Raymond G., Chemie und chemische Industrie im Sozialismus, in: HOFFMAN, Dieter; MACRAKIS, Krisite (Hrsg.), Naturwissenschaft und Technik in der DDR, Berlin 1997, s. 284-296; CIESLA, Burghard, Die Transferfalle: Zum DDR-Flugzeugbau in den fünfziger Jahren, s. 193-213.

²³¹ O pomalém rozvoji moderních technologií v SSSR a zaostávání za západním světem se podrobně zmiňuje německý historik techniky Felix Hermann. Důraz klade na snahu Sovětského svazu o obcházení embarga a nalezení strategického západního partnera, případně špionáž. Srov. HERMANN, Felix, Zwischen Planwirtschaft und IBM. Die sowjetische Computerindustrie im Kalten Krieg, in: Zeithistorische Forschungen 9, 2012, 2, s. 212-230.

²³² HONECKER, Erich, Poslední zповěd', Praha 1994, s. 51.

všeobecná nemoc RVHP²³³. Problémem ovšem byla také neschopnost Sovětů provést nasmlouvané dodávky v rámci spolupráce s NDR včas a v potřebné kvalitě, jak tomu bylo v případě továrny na polovodiče v Erfurtu, která bez sovětských součástek nemohla zahájit výrobu.²³⁴ Naopak sovětské představitelé Gosplanu a jednotlivých ministerstev očekávaly od NDR navyšování dodávek a kritizovali neochotu východních Němců vyjít jim vstříc. Sovětský velvyslanec v NDR Vjačeslav Ivanovič Kočemasovo poradách se sovětskými autoritami trefně napsal: „Naši spolupracovníci energicky zdůrazňovali požadavky na NDR, ale na své 'přešlapy' si vůbec nevzpomínali.“²³⁵

Východní Němci nemohli spoléhat v elektrotechnickém průmyslu na SSSR a snažili se ve svých podmínkách všechno vyrobit sami.²³⁶ To znamenalo obrovský nárůst nákladů na investice, které se v konečném důsledku prokázaly jako neekonomické, neboť výrobní cena hard disku o 256 kilobitech byla 536 marek, ale na vnitřním trhu se prodávala za 16 marek – zbytek subvencoval stát. Problém pro investice do mikroelektroniky, o jejíž masivní podpoře politbyro rozhodlo v roce 1977, spočíval v nedostatku prostředků rozložených velmi napjatě v plánech investiční výstavby.²³⁷ Kvalita vyrobených počítačových komponentů zároveň nebyla nikterak dobrá a podle Gerharda Schürera se na konci osmdesátých let „stejný typ hard disku dal koupit na

²³³Zweiter Teil des Gesprächs Grobačevs mit dem Staatsratsvorsitzenden Honecker am 28. September 1988, in: GALKIN, Alexandr, TCHERNJAJEW, Anatolij (Hrsg.), Michail Gorbatschow und die deutsche Frage. Sowjetische Dokumente 1986-1991, s. 111.

²³⁴ BARKLEIT, Gerhard, Hochtechnologien in der Zentralplanwirtschaft der DDR. Zum Dilemma der Mikroelektronik der DDR in den achtziger Jahren, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte* 38, 1997, s. 23. Rakouský historik Otto Bernd Kirchner ve své disertační práci o kombinátě Carl-Zeiss-Jena uvádí, že například v roce 1987 Sovětský svaz dodal do NDR pouze 20 % nasmlouvaných přístrojů a součástek. KIRCHNER, Otto B., *Wafer-Stepper und Megabit-Chip. Die Rolle des Kombinats Carl-Zeiss-Jena in der Mikroelektronik der DDR*, Stuttgart 2000, s. 97.

²³⁵ KOTSCHEMASSOW, Wjatscheslaw I., *Meine letzte Mission. Fakten, Erinnerungen, Überlegungen*, Berlin 1994, s. 22.

²³⁶ Pro Komplexní program vědecko-technologického pokroku do roku 2000 srov. BARKLEIT, Gerhard, *Mikroelektronik in der DDR: SED, Staatsapparat und Staatssicherheit im Wettstreit der Systeme*, Dresden 2000, s. 47; *Das Komplexprogramm des wissenschaftlich-technischen Fortschritts der RGW-Länder bis zum Jahr 2000*, Moskau 1985.

²³⁷ STEINER, André, *Zwischen Konsumversprechen und Innovationszwang. Zum wirtschaftlichen Niedergang der DDR*, in: JARAUSCH, Konrad, SABROW, Martin (Hrsg.), *Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR*, Göttingen 1999, s. 170; STEINER, André, *Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR*, München 2004, s. 181-182. Steiner se problémem technických inovací zabývá jen obecně v rámci širšího kontextu. Otázce mikroelektroniky se samostatně věnuje Olav Klenke. Srov. KLENKE, Olav, *Kampfauftrag Mikrochip*, Hamburg 2008.

světových trzích za 6 marek nebo dokonce méně²³⁸. Na konci osmdesátých let byla přitom NDR schopna vyrobit ročně pouze 90.000 kusů 256kilobitového čipu, zatímco Rakousko ve stejné době vyprodukovalo 50 milionů těchto součástek.²³⁹ Podle Wolfganga Biermanna²⁴⁰ dosáhly do roku 1989 náklady na investice do mikroelektroniky, které se soustředily do podniků Carl Zeiss Jena, Mikroelektronik Dresden a Computer-Werke Robotron²⁴¹, výše 14 miliard marek.²⁴² Spolková informační služba (*Bundesnachrichtendienst* -BND) přitom zjistila, že více než 90 % veškeré mikroelektroniky, která byla vyrobena v NDR, měla technologický původ v ilegálních obchodech Schalcka-Golodkowského.²⁴³

Většina vedoucích hospodářských činitelů na vysokých stranických pozicích a rovněž podnikových ředitelů bylo s prací KoKo a sektorem pro vědu a techniku (*Sektor Wissenschaft und Technik* - SWT) Ministerstva státní bezpečnosti, pro kterou pracovalo téměř 400 důstojníků, úzce spojena. Díky tomuto propojení mohl ředitel kombinátu Carl Zeiss Jena urychlit sestavení východoněmeckého megabitového mikročipu.²⁴⁴ V roce 1988 sice Honeckerovi předal první funkční vzor součástky, přestože se historici ptou o to, zda se jednalo o skutečný čip, nebo jen atrapu dovezenou ze Západu, neboť do konce

²³⁸ HERTLE, Hans-Hermann, Gespräch mit Gerhard Schürer. „Es wäre besser gewesen, wir wären früher pleite gegangen!“, in: Deutschland Archiv 25, 1992, 2, s. 133

²³⁹ MACRAKIS, Kristie, Das Ringen um wissenschaftlich-technischen Höchststand: Spionage und Technologietransfer in der DDR, in: HOFFMAN, Dieter; MACRAKIS, Kristie (Hrsg.), Naturwissenschaft und Technik in der DDR, Berlin 1997, s. 84.

²⁴⁰ Wolfgang Biermann (1927-2001), německý politik a ekonom, v letech 1975-1989 generální ředitel podniku VEB Carl Zeiss Jena, v letech 1976-1989 člen ÚV SED.

²⁴¹ EICH, Edgar, Strafrechtlicher Umgang, s. 29.

²⁴² BIERMANN, Wolfgang, Mikroelektronik in der Volkswirtschaft der DDR, in Einheit 44, 1989, 1, s. 28. André Steiner vychází z toho, že tyto investice byly profinancovány jen za období let 1986-1989, srov. STEINER, André, Zwischen Konsumversprechen und Innovationszwang. Zum wirtschaftlichen Niedergang der DDR, in: JARAUSCH, Konrad, SABROW, Martin (Hrsg.), Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR, Göttingen 1999, s. 171.

²⁴³ MACRAKIS, Kristie, Das Ringen, s. 63. Nepřímo to potvrzuje ve svých vzpomínkách také Gerhard Beil, který tvrdí, že v roce 1989 NDR dovezla součástky pro mikroelektroniku v ceně 250 milionů západních marek, aby docílila modernizaci svých strojů. Srov. BEIL, Gerhard, Außenhandel und Politik, s. 80.

²⁴⁴ Tamtéž, s. 68-69.

roku 1989 nebyl vyroben žádný další megabitový čip.²⁴⁵ Ač měla výroba nového čipu také propagandistický podtext, neboť měla dokázat, že východní Němci jsou na čele vědeckotechnického vývoje, „většina občanů NDR, kteří roky čekali na telefon, takovým zprávám pranic nevěřila“²⁴⁶.

Jako další příklad zbytečné a nenávratné technické modernizace může sloužit výroba krmiva pro dobytek z ropných derivátů, jehož výzkum probíhal v západní Evropě, USA i Japonsku. Přestože po zvýšení cen sovětských surovin byla výroba krmiva z ropy příliš nákladná, politické rozhodnutí vedení strany bylo jasné: NDR musí držet krok s nejnovějším vývojem. Investiční náklady na tento experiment se vyšplhaly na 1,7 miliard marek, přičemž konečný produkt mohl sice sloužit jako krmivo pro dobytek, ale Ministerstvo zemědělství je po nátlaku státních statků a družstev, které se raději spoléhaly na přírodní krmivo, odmítlo používat.²⁴⁷

Snaha o rychlou modernizaci v e všech významných typech nových technologií narážela na tzv. *COCOM-list*²⁴⁸, soupis zboží, na jehož dovoz do zemí RVHP podléhalo

²⁴⁵ Tamtéž, s. 85. Výzkumná a vývojová centra v NDR byla sice schopna čip vyrobit, ale nedostatečné technické zázemí znemožňovalo rozběhnout masovou výrobou, která by byla konkurenceschopná vůči firmám ze Západu. K tomu srov. RONNEBERGER, Gerhardt, Deckname „Saale“. High-Tech-Schmuggel unter Schalck-Golodkowski, Berlin 1999, s. 170-171; POHLE, Meinholf, Staatliche Wirtschaftskriminalität, s. 80-81. S Ronnenbergerem a Pohlem souhlasí také rakouský historik Otto B. Kirchner, který zjistil, že prvních deset megabitových čipů bylo sice vyrobeno doslova manuálním repasováním technologie na čipy předchozí generace, byly však zcela funkční. Srov. KIRCHNER, Otto B., Wafer-Stepper und Megabit-Chip. Die Rolle des Kombinat Carl-Zeiss-Jena in der Mikroelektronik der DDR, Stuttgart 2000, s. 104.

²⁴⁶ KARLSCH, Rainer, „Weltniveau“. Spitzenleistungen in Technik und Produktion? In: GROßBÖLTING, Thomas (Hrsg.), Friedensstaat, Leseland, Sportnation? DDR-Legenden auf dem Prüfstand, Berlin 2009, s. 22. Typickou ukázkou se stížností na čekací lhůty s telefonním připojením je dopis na E. Honeckera občanem z Hermsdorfu, který opakovaně psal, že během dvou let mu Úřad pošt a telekomunikací vždy přislíbil brzkou nápravu, ale připojení se nedočkal. Viz Rudolf S. aus Hermsdorf, 31. Dezember 1985, Kein Anschluss, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 49-50. Ve stejné edici dokumentů jsou zachyceny rozhovory Honeckera se spolkovými kancléři Schmidtem a Kohlem, které svědčí o špatném stavu východoněmeckých telefonních linek. Při komunikaci docházelo k nedorozuměním, přerušování apod. Viz Mitschnitte von Telefongesprächen. Hallo hier Honecker I, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s.51-52.

²⁴⁷ HERTLE, Hans-Hermann, Gespräch mit Gerhard Schürer. „Es wäre besser gewesen, wir wären früher pleite gegangen!“, in: Deutschland Archiv 25, 1992, 2, s. 136.

²⁴⁸ Coordinating Committee on Multilateral Export Controls (COCOM), mezinárodní komise se sídlem v Paříži, která v letech 1949 až 1994 koordinovala politiku zadržování technologického transferu z vyspělých průmyslových států do východního bloku a uplatňovala embargo na širokou škálu moderních technologií. K práci komise a hospodářským důsledkům pro postihované země srov. ADLER-

embargo.²⁴⁹ Přestože byla v dubnu 1973 na návštěvě NDR delegace amerických průmyslníků na čele se společnostmi Lockheed, Union Oil, Bank of America či Rockwell International, ze setkání nevzešly žádné konkrétní výsledky pro východoněmecké průmyslové podniky kromě příslibu o normalizaci vztahů s USA.²⁵⁰ Vývojářské podniky nemohly profitovat ze znalostí a know-how Západu a musely buď spoléhat na vlastní nově vyvíjené technologie, anebo proniknout k západní technice prostřednictvím špionáže a nelegálního obchodu.

Oddělení KoKo díky různým fiktivním firmám a prostředníkům získala pro východoněmecké podniky jen v letech 1986-1990 počítačové přístroje, obráběcí stroje či výrobní zařízení pro elektroniku za více než osm miliard západních marek.²⁵¹ Zástupci východoněmeckého průmyslu zaúkolováni sektorem SWT Ministerstva státní bezpečnosti nebo oddělením KoKo jako například Gerhardt Ronneberger, obchodní ředitel podniku zahraničního obchodu Elektronik, nebo Wolfram Zahn, zástupce generálního ředitele kombinátu Mikroelektronik Erfurt, byli často delegováni Schalckem, aby zařídil transakci s partnerskou firmou ve Spolkové republice nebo

KARLSSON, Gunnar, *Western Economic Warfare 1947–1967*, Stockholm 1968; GROßFELD, Bernhard, JUNKER, Abbo, *Das CoCom im internationalen Wirtschaftsrecht*, Tübingen 1991.

²⁴⁹ STEINER, André, *Exogene Impulse für den Strukturwandel in der DDR*, in: BAAR, Lothar; PETZINA, Dietmar (Hrsg.), *Deutsch-deutsche Wirtschaft 1945 bis 1990*, St. Katharinen 1999, s. 70. Erich Honecker dával v posledních letech života vinu za velký hospodářský odstup NDR za Západem právě seznamu COCOM, viz ANDERT, Reinhold, HERBERG, Wolfgang, *Der Sturz. Erich Honecker im Kreuzverhör*. Berlin, Weimar 1991, s. 411. V osmdesátých letech ale uvolnění technologického embarga podporovali také někteří západoněmečtí politici, mezi jinými i spolkový kancléř Helmut Kohl, viz. *Cocom: Ein „Relikt des Kalten Krieges“*, in: *Spiegel* 42, 1988, 34, s. 80.

²⁵⁰ *Information über den Besuch einer Wirtschaftsdelegation aus den USA in der Deutschen demokratischen Republik*, in: *BArch, DC 20/11835*, s. 442. Může s tím souviset fakt, že demokratická administrativa v Bílém domě ve druhé polovině sedmdesátých let chápala hospodářskou spolupráci se zeměmi východního bloku jako eventuální pomoc v jejich snahách o modernizaci zbrojařského průmyslu. Proto se v daném období spolupráce nerozvíjela a došlo k rozšíření položek v seznamu embarga komise COCOM. Srov. KIRCHNER, Otto B., *Wafer-Stepper und Megabit-Chip. Die Rolle des Kombinats Carl-Zeiss-Jena in der Mikroelektronik der DDR*, Stuttgart 2000, s. 134.

²⁵¹ EICH, Edgar, *Strafrechtlicher Umgang mit DDR-Wirtschaftskriminalität am Beispiel des Bereichs kommerzielle Koordinierung sowie des Transferrubelverrechnungsverkehrs*, Aachen 2002, s. 28. V roce 2008 byla vydána kolektivní práce německých historiků zpracovávající většinu špionážní činnosti ve prospěch východoněmeckého průmyslu. Srov. MÜLLER, Horst, Süß, Manfred, VOGEL, Horst (Hrsg.), *Die Industriespionage der DDR*, Berlin 2008.

Rakousku.²⁵² Jednalo se často o nevelké soukromé firmy, které měly problémy s odbytem, chtěly zvýšit svůj zisk, byly pod tlakem věřitelů, případně jim hrozil úpadek, a ve spolupráci s KoKo viděly možnost, jak prostřednictvím malých, ale lukrativních transakcí, přežít v západoněmecké konkurenci.²⁵³

S některými průmyslovými zeměmi, které embargo nerespektovaly, bylo jednodušší navázat oficiální hospodářské styky. Když v roce 1977 vycestovala do Japonska východoněmecká delegace v čele s Güntherem Mittagem, většina oslovených japonských firem jako Sharp nebo Toshiba byla ochotna s NDR obchodovat. Sharp přislíbil spolupráci v dodávkách spínacích obvodů a digitálních obrazovek pro malou elektroniku, přičemž byl problém embargo vyřešen exportní licencí od japonské vlády.²⁵⁴ Díky spolupráci s Japonskem bylo dále možné do NDR dovážet tranzistory a postavit závod na barevné televizní obrazovky. Toshiba šla dokonce dál, když v roce 1986 přislíbila, že pro NDR vyrobí 256kilobitový čip, který se bude odlišovat od standardu Toshiba a předá východním Němcům šablony s popisem pracovních postupů a speciálních parametrů pro další výrobky v oblasti mikroelektroniky, a to za podmínky ústní dohody, která bude udržena před mezinárodním společenstvím v tajnosti. Toshiba společně s firmou Mitsui, která se na projektu podílela, získaly za pomoc NDR provizi ve výši 7,8 milionů dolarů.²⁵⁵ O dva roky později musela firma kvůli skandálu s obchodem s vojenskou technikou se Sovětským svazem od dohody odstoupit, avšak některé technologické postupy si východní Němci přesto ponechali.²⁵⁶ Tyto rozsáhlé

²⁵² BORCHERT, Jürgen, Die Zusammenarbeit des Ministeriums für Staatssicherheit (MfS) mit dem sowjetischen KGB in den 70er und 80er Jahren : ein Kapitel aus der Geschichte der SED-Herrschaft, Berlin 2006, s. 98-99.

²⁵³ RONNEBERGER, Gerhardt, Deckname „Saale“, Berlin 1999, s. 16-17.

²⁵⁴ Tamtéž, s. 159-160.

²⁵⁵ MACRAKIS, Kristie, Das Ringen, s. 82-83; BARKLEIT, Gerhard, Hochtechnologien in der Zentralplanwirtschaft der DDR. Zum Dilemma der Mikroelektronik der DDR in den achtziger Jahren, in: Aus Politik und Zeitgeschichte 38, 1997, s. 22. Podrobněji k spolupráci NDR s firmou Toshiba srov. KIRCHNER, Otto B., Wafer-Stepper, s. 147-152.

²⁵⁶ MACRAKIS, Kristie, Das Ringen, s. 83-84. Srov. také Cocom: Ein „Relikt des Kalten Krieges“, in: Spiegel 42, 1988, 34, s. 80-83, tady s. 83. Únik informací o tajných obchodech měl pravděpodobně původ ve firmě Wako Koeki Companie, která se snažila Toshiba konkurovat. Viz BEHLING, Klaus, Hightech-Schmuggler im Wirtschaftskrieg. Wie die DDR das Embargo des Westens unterlief, Berlin 2007, s. 108. V roce 1987 USA vydaly na zahraniční technologické transfery firmy Toshiba embargo a komise COCOM v Paříži projednávala náznaky úniku technologických novinek do NDR na zvláštním zasedání.

kontakty jsou v ostrém rozporu s mnohem menší spoluprací s vyspělými ekonomikami západní Evropy a Severní Ameriky. Gerhardt Ronneberger, který část dohod zprostředkoval, to vysvětluje tím, že Japonci „se nikterak netajili svými velkými sympatiemi vůči všem Němcům, přičemž nedělali rozdíly mezi Východem a Západem“²⁵⁷.

Přes snahy oddělení KoKo však významné části východoněmeckého průmyslu zaostávaly za Spolkovou republikou. Typickým příkladem postupného zastarávání byl chemický průmysl, který mohl vzhledem k nízké úrovni chemické výroby ve východním bloku jen částečně využívat nové technologie a výrobní postupy z jiných zemí RVHP. Neschopnost zvýšit pracovní produktivitu znemožňovala navýšení výroby.²⁵⁸ Naopak chemické firmy ve Spolkové republice nejen že měly přístup k západním technologiím a know-how, ale v rámci zrychlující se globalizace rozšiřovaly své působení do dalších zemí, kde kupovaly místní firmy, zachovaly je jako autonomní divize mateřského koncernu a podílely se aktivně na dalším výzkumu. Tohoto konceptu využívali velcí hráči západoněmeckého průmyslu jako BASF, Bayer nebo Hoechst, kteří se sami přestali označovat jako německé firmy, nýbrž jako samostatné organizace bez národních atributů.²⁵⁹ Východoněmecké podniky tuto možnost neměly a byly zároveň omezeny v rámci kombinátů a podřazeností jak odvětvovým ministerstvům, tak Státní plánovací komisi, bez nichž nemohly provádět samostatnou investiční politiku. Ve snaze o autarkní hospodaření východoněmecké

Transakce mezi Toshiba a NDR byla ohodnocena jako nejzávažnější únik technologických informací od konce druhé světové války. POHLE, Meinolf, Staatliche Wirtschaftskriminalität, s. 84. Přesto, že si některé technologické novinky od Toshiby východní Němci ponechali, musely se výpočetní podniky bez dalších japonských inovací přeorientovat na původní technologické postupy. Viz KIRCHNER, Otto B., Wafer-Stepper und Megabit-Chip. Die rolle des Kombinats Carl-Zeiss-Jena in der Mikroelektronik der DDR, Stuttgart 2000, s. 101.

²⁵⁷ RONNEBERGER, Gerhardt, Deckname „Saale“, s. 165.

²⁵⁸ ZATLIN, Jonathan R., Consuming Ideology, s. 559. Srov. STOKES, Raymond G., Autarky, Ideology, and Technological Lag: The Case of the East German Chemical Industry, 1945-1964, in: Central European History 28, 1995, 1, s. 29-45.

²⁵⁹ SCHRÖTER, Harm G., The German Question, the Unification of Europe, and the European Market Strategies of Germany's Chemical and Electrical Industries, 1990-1992, in: Business History Review 67, 1993, s. 401; SCHRÖTER, Harm G., Handlungspfadverengung bis zur "Selbsterstörung?" Oder: Warum die chemische Industrie der DDR im Vergleich zu der der Bundesrepublik zwischen 1945 und 1990 hoffnungslos veraltete, in: BAAR, Lothar; PETZINA, Dietmar (Hrsg.), Deutsch-deutsche Wirtschaft 1945 bis 1990, St. Katharinen 1999, s. 320-321.

podniky musely využívat domácí energetické suroviny, zejména hnědé uhlí, od kterého se chemické společnosti ve Spolkové republice odklonily již v padesátých letech.²⁶⁰ Přesto se východoněmecké kombináty nedokázaly vyhnout modernizaci bez dovozu součástí z nesocialistického zahraničí, což stálo státní pokladnu ročně na 250 milionů západních marek.²⁶¹

Ještě v osmdesátých letech, kdy bylo jasné, že moderní technologie, jako například elektrotechniku, nedokáže NDR vyvíjet na stejné úrovni jako západoevropské, americké nebo japonské, se režim snažil výrobní mechaniku dovést a za ceny krátkodobých nákladů v konvertibilních měnách získat devizové prostředky v dlouhodobém výhledu. Příkladem byly uzávěry lahví a sklenic, které se na začátku osmdesátých let přizpůsobily západoněmeckým měřítkům a nebyly již jednorázové, nýbrž zatačecí víčka typu twist-off. V roce 1984 bylo proto pro podnik VEB Mansfeld Kombinat Wilhelm Pieck zakoupeno příslušenství pro výrobu těchto víček, přičemž se počítalo s rychlým uspokojením domácího trhu, který umožní export víček do západoevropských zemí.²⁶² Tento projekt byl naprosto neúspěšný z několika důvodů: 1. Partnerské podniky nedodávaly včas sklenice a láhve, ke kterým byla víčka vyráběna. 2. Obaly vrácené z oběhu byly často prasknuté nebo netěsnily. 3. Východoněmecké domácnosti dlouhodobě vratné obaly držely doma právě proto, že se daly znovu použít - hospodyňky je využívaly pro zavařování apod. 4. Zároveň nejvyšší stranické a obchodní orgány nesmyslně odmítly požadavek podniku na zálohování láhev jako neoprávněnou finanční odměnu spotřebitelům. Výsledkem těchto problémů bylo, že místo aby kombinát vyvážel své výrobky do nesocialistického zahraničí, musel sám ze SRN naopak dovážet obaly, kterých se mu doma nedostávalo od smluvních firem ani od spotřebitelů.²⁶³

Levné dovozy surovin ze socialistických států byly využity k výrobě hotových produktů v NDR a jejich dalšího vývozu do nesocialistického zahraničí. Z KLDR byly například dováženy neželezné kovy, které byly dále zpracovávány v závodě VEB

²⁶⁰ STOKES, Raymond G., *Chemie*, s. 288.

²⁶¹ RONNEBERGER, Gerhardt, *Deckname „Saale“*, s. 97.

²⁶² ZATLIN, Jonathan R., *Unifying without Integrating: the East German Collapse and German Unity*, in: *Central European History* 43, 2010, 3, s. 493.

²⁶³ Tamtéž.

Bergabu- und Hüttenkombinat „A. Funk“ ve Freibergu, aby byly hotové výrobky následně reexportovány do nesocialistického zahraničí prostřednictvím firmy oddělení KoKo Intrac Handelsgesellschaft mbH za 10 milionů západních marek ročně. Jakmile však vyšlo najevo, že kapacity freiberského závodu nedostačují uspokojit plánovanou výrobu a reexport do Spolkové republiky, byl ohrožen nejen plánovaný zisk v západní měně, ale zejména platba úroků z úvěrů, které chtěla tímto ziskem NDR splácet.²⁶⁴

Situace NDR byla tak zoufalá, že se uskutečňovaly i ekonomicky zcela nesmyslné obchody. Stejně zboží, které se dovezlo do NDR, bylo ihned exportováno s tím, že platba za vyvezené zboží mohla být provedena ihned v hotovosti, kdežto platební povinnost za dovoz tohoto zboží musela NDR uplatnit v osmnáctiměsíční lhůtě.²⁶⁵ Podle jednoho zaměstnance SPK „i poslední vývozní šálek na kávu či balení ložního prádla musí být proto exportována na Západ, aby se vydělaly devizy potřebné na splácení dluhů: vnitřní trh je zboží zbavován“²⁶⁶. „Výprodeje“ NDR si i ostatně všiml i západoněmecký tisk, který ostře kritizoval situaci se zásobováním hovězím masem v roce 1979, přičemž vinu kladl exportu hovězího do Spolkové republiky v hodnotě 250 milionů západních marek.²⁶⁷ Toto vysvětlení podporuje například výpověď bývalé vedoucí prodejny potravin: „Lidé se často ptali po věcech, které jsme prostě neměli, například uzeného úhoře. Myslím, že se lovil dostatek úhořů. Věděli jsme, kam je vezou, ale u nás nebyli. Nebo vepřová panenka. Věděli jsme, že dole v masokombinátu byla časně ráno vypravována velká auta do Západního Berlína, k nám do obchodů to zboží ale nikdy nedorazilo.“²⁶⁸

Bývalý východoněmecký režisér Friedrich Götz retrospektivně situaci východoněmeckých podniků zhodnotil velmi kriticky: „Dnes vidím jako hlavní problém

²⁶⁴ Schalck-Golodkowski místopředsedovi vlády NDR W. Rauchfußovi 11. října 1971, Ergebnis aus den Aussprachen mit Gen. Minister Dr. Singhuber zur Sicherung der erhöhten Abführungen an die Staatsdevisenreserve, in: BArch, DC 20/11833, s. 187.

²⁶⁵ HERTLE, Hans-Hermann, Gespräch mit Gerhard Schürer. „Es wäre besser gewesen, wir wären früher pleite gegangen!“, in: Deutschland Archiv 25, 1992, 2, s. 138.

²⁶⁶ Cit. dle: ASMUS, B., Die DDR-Wirtschaft aus der Sicht eines Reisenden. Mannigfache planwirtschaftliche Hindernisse, in: Neue Zürcher Zeitung, 10. října 1980, s. 20.

²⁶⁷ Ulbrichts Schatten wird größer. Die DDR im dreißigsten Jahr (1): Vorwärts in die Vergangenheit, in: Spiegel 33, 1979, 40, s. 107.

²⁶⁸ GROHNERT, Evelin, „Es gab nichts, aber jeder hatte alles“, in: LUDWIG, Andreas (Hrsg.), Fortschritt, Norm & Eigensinn. Erkundungen im Alltag der DDR, Berlin 1999, s. 118.

chybějící konfrontaci hospodářství s otevřeným trhem, který rychle a bezohledně určí ortel nad výkonností a ekonomickou situací jednoho podniku nebo celého průmyslového odvětví. Že s plánovanou ekonomikou byly spojeny i jiné, neekonomické prvky, podle kterých se vývoj musel řídit, se v konečném důsledku prokázalo být nereálné.²⁶⁹ Přes snahu o modernizaci jednotlivých sektorů ekonomiky se odstup mezi technologickou modernizací v západní Evropě a v NDR postupně prohluboval. I když se povedlo některé druhy zboží chemického a strojírenského průmyslu vyvézt do zemí EHS, především do Francie, velká část se uplatnila už pouze v rozvojových zemích jako Egypt, Angola nebo Kolumbie, anebo musela být prodána pod cenou.²⁷⁰

Tab. 5: Regionální struktura zahraničního obchodu NDR (v procentech)

Skupiny	Pětiletý průměr					
	1956-1960	1961-1965	1966-1970	1971-1975	1976-1980	1981-1985
zemí, jednotlivé země						
Celkový dovoz	100	100	100	100	100	100
1. Socialistické státy	72,7	75,9	72,2	64,9	65,9	66,9
Země RVHP	65,4	71,6	68,4	62,1	62,8	64,1
SSSR	43,6	47,5	42,3	33,9	35,2	40,4
Ostatní země RVHP	21,8	24,1	26,1	28,2	27,7	23,7
Země mimo RVHP	7,3	4,3	3,8	2,8	3,1	2,8

²⁶⁹ Interview Harma G. Schrötera s Friedrichem Götzem, viz SCHRÖTER, Harm G., Handlungspfadverengung bis zur "Selbsterstörung?" Oder: Warum die chemische Industrie der DDR im Vergleich zu der der Bundesrepublik zwischen 1945 und 1990 hoffnungslos veraltete, in: BAAR, Lothar; PETZINA, Dietmar (Hrsg.), Deutsch-deutsche Wirtschaft 1945 bis 1990, St. Katharinen 1999, s. 324-325.

²⁷⁰ Kurzinformation und Maßnahmen zur Erfüllung des Außenhandels, in: 58. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates, SAPMO-BArch DC 20-I/4/ 6102, s. 123.

2. Západní průmyslové státy	23,3	20,1	23,9	30,9	29,0	28,9
3. Rozvojové země	4,0	3,9	3,9	4,0	5,1	4,2
Celkový vývoz	100	100	100	100	100	100
1. Socialistické státy	75,9	76,9	74,6	72,7	72,6	64,9
Země RVHP	68,3	72,9	69,3	68,9	68,9	62,3
SSSR	43,0	44,7	39,9	36,6	35,2	36,2
Odstatní země RVHP	25,3	28,2	29,5	32,3	33,7	26,1
Země mimo RVHP	7,6	4,0	5,3	3,8	3,7	2,6
2. Západní průmyslové státy	20,3	18,9	20,8	23,2	21,9	29,3
3. Rozvojové země	3,8	4,1	4,6	4,1	5,5	5,8

Zdroj: KIM, Tae-Heon, Außenwirtschaft der DDR und Handelsbeziehungen zwischen der BRD und der DDR. Ihre Konsequenzen für die Deutsche Wirtschafts- und Währungsunion und die Zeit danach, Regensburg 2000, s. 87.

I díky dumpingovým cenám získá za jednu marku, vynaloženou při výrobě, klesl při prodeji do zahraničí z 0,537 VM v roce 1970 na 0,454 VM v roce 1980 a na pouhých 0,236 VM v roce 1988, přičemž tato čísla pokrývají veškerý export a při prodeji do pouze nesocialistické zahraničí by byla ještě nižší.²⁷¹ I v odvětvích, která dokázala

²⁷¹ STEINER, André, Zwischen Konsumversprechen und Innovationszwang. Zum wirtschaftlichen Niedergang der DDR, in: JARAUSCH, Konrad, SABROW, Martin (Hrsg.), Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR, Göttingen 1999, s. 170. Stejná čísla uvádí také německý historik Matthias Judt,

konkurovat výrobkům na západních trzích, se zvyšovaly náklady ve srovnání se zisky z prodeje. V případě fotoaparátů drážďanský podnik VEB Pentacon Dresden vyráběl zrcadlovky, které se sice dobře prodávaly, ale zatímco za vynaloženou jednu marku na výrobu bylo prodejem v nesocialistickém zahraničí získáno v roce 1964 přibližně 0,4 západní marky, na konci osmdesátých let to už bylo pouhých 0,15 západní marky.²⁷² Ve srovnání hrubého domácího produktu východního a západního Německa je postupně zvyšující se rozdíl markantní: V NDR se HDP mezi lety 1950 a 1989 zvýšilo ze 78,8 miliardy západních marek na 194,4 miliardy západních marek, tedy o 247 %, zatímco ve Spolkové republice ve stejném období ze 406,7 miliardy na 2.237,4 miliardy západních marek, tedy o celých 550 %.²⁷³ Na základě uvedených čísel je zřejmé, že NDR technologický a modernizační boj se Západem dlouhodobě prohrávala a bez liberalizace ekonomiky, přípuštění soukromého podnikání a demonopolizace zahraničního obchodu situaci nebylo možné řešit.

3.3.3 Německo-německé rodinné návštěvy jako zdroj devizových příjmů

Přestože západoněmečtí a západoberlíntí občané mohli navštívit své příbuzné, známé anebo přijet do NDR jako turisté již v padesátých a šedesátých letech, teprve Berlínská dohoda²⁷⁴ umožnila masový rozvoj cestovního ruchu a s ním souvisejících devizových zisků. Většina autorů započítává do zisků z těchto návštěv zejména transnitní paušály, nucené směňování měny, ceny pobytů v Interhotelech a nákupy v Intershopech, východoněmecké úřady využívaly dalších možností, jak co

pouze u roku 1970, kde vychází z dřívějších prací Jörga Roeslera, dochází k číslu 0,536. Srov. JUDT, Matthias, Kompensationsgeschäfte der DDR – Instrumente einer europäischen Ost-west-Wirtschaftsintegration? In: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 2008, 2, s. 131.

²⁷² KARLSCH, Rainer, „Weltniveau“. Spitzenleistungen in Technik und Produktion? In: GROßBÖLTING, Thomas (Hrsg.), Friedensstaat, Leseland, Sportnation? DDR-Legenden auf dem Prüfstand, Berlin 2009, s. 38.

²⁷³ KIM, Tae-Heon, Außenwirtschaft der DDR und Handelsbeziehungen zwischen der BRD und der DDR. Ihre Konsequenzen für die Deutsche Wirtschafts- und Währungsunion und die Zeit danach, Regensburg 2000, s. 71.

²⁷⁴ Berlínská dohoda je zjedodušený pojem pro dohodu čtyř mocností z 3. září 1971 v Berlíně, po které dne 17. prosince 1971 uzavřela SRN s NDR dohodu o tranzitu, mezi oběma zeměmi, zejména pak o cestování mezi Západním Berlínem a NDR. Více k dohodám viz ZIVIER, Ernst R, Der Rechtsstatus des Landes Berlin. Eine Untersuchung nach dem Viermächte-Abkommen vom 3. September 1971, Berlin 1977.

nejefektivněji využít návštěvy ze Spolkové republiky. Na dálnicích například existovala spolehlivá odtahová služba, za jejíž služby musel řidič zaplatit v západních markách.²⁷⁵ Západoněmečtí řidiči byli rafinovaně pokutováni za nedodržování místních dopravních předpisů. Pokud na ulici Unter den Linden se zákazem parkování zastavili na krajnici a vypnuli motor, byli automaticky pokutováni ve výši 10 západních marek.²⁷⁶ Od roku 1975 měly pokutové lístky předtištěny výši pokuty, což znemožňovalo policistům osobně se obohacovat. Podle slov bývalého příslušníka lidové policie se poté on i jeho kolegové zaměřovali zejména na cizince, kteří nerozuměli napsanému textu a pokutu „vystavili na východní marky, ale inkasovali jí v západních markách. Revíru se pak vyúčtovala východní měna“.²⁷⁷ I obyčejným turistům byla cesta do NDR ztrpčována pokutami. Za odhození nedopalku nebo obalu od sušenek hrozila pokuta 10 západních marek.²⁷⁸ Na cizince nedohlíželi pouze policisté, ale i policejní pomocníci, kteří se rekrutovali nejčastěji z řad východoněmeckých důchodců vděčných za možnost přivýdělku.

Přestože se režim snažil směrem k nesocialistickému zahraničí o silně autarkní hospodaření a programově ve snaze o šetření devizových prostředků dovážel z těchto zemí co nejméně, unikaly devizové prostředky také v důsledku oficiálních zahraničních cest občanů NDR, kteří si legálně zahraniční měny kupovali. Jednalo se o členy vlády, podnikové delegace, diplomaty, sportovní reprezentanty apod., kteří měli na základě

²⁷⁵ V západoněmeckém Spiegelu byl v roce 1988 uveden konkrétní případ odvozu poruchaného automobilu z Dessau k hranicím Západního Berlína. Za 120kilometrový úsek pracovníci odvozové služby požadovali 525 západních marek. Ohne Nebenausgang, in: Spiegel 42, 1988, 33, s. 51.

²⁷⁶ Většinou policisté pokutovali toto zakázané parkování před známými kavárnami Adria a Operncafé. „Hauptkundschaft waren die Kanaken“. Ein ehemaliger Volkspolizist über seinen Dienst in Ost-Berlin, in: Spiegel 36, 1982, 25, s. 43

²⁷⁷ Cit. dle rozhovoru, který uveřejnil časopis Spiegel. „Hauptkundschaft waren die Kanaken“. Ein ehemaliger Volkspolizist über seinen Dienst in Ost-Berlin, in: Spiegel 36, 1982, 25, s. 43.

²⁷⁸ Übel zugerichtet, in: Spiegel 36, 1982, 25, s. 41. Přes neustálé omezování dovozu spotřebního zboží z nesocialistického zahraničí v letech 1971-1981 došlo k pasivnímu saldu zahraničního obchodu se západními státy ve výši 40 miliard valutových marek. Viz JUDT, Mathias, Häftlinge für Bananen? Der Freikauf politischer Gefangener aus der DDR und das „Honecker-Konto“, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 94, 2007, 3, s. 418. Na základě jiných výpočetních metod došel německý historik Armin Volze za stejné období k číslu 27,7 miliard valutových marek, na což odkazuje i Matthias Judt ve své novější práci. Srov. JUDT, Matthias, Kompensationsgeschäfte der DDR – Instrumente einer europäischen Ost-west-Wirtschaftsintegration? In: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 2008/2, s. 12; VOLZE, Armin, Zur Devisenverschuldung der DDR – Entstehung, Bewältigung und Folgen, in: Am Ende des realen Sozialismus. Band 4: Die Endzeit der DDR-Wirtschaft - Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik, Opladen 1999, s. 178, 181.

výjezdni doložky právo na výměnu 70 marek za konvertibilní měnu, v případě západoněmecké marky v kurzu 1:1.²⁷⁹ Jelikož ročně tímto způsobem přicházela Státní banka NDR o přibližně 150 milionů západních marek, došlo v roce 1987 k omezení možnosti oficiální směny na 15 marek ročně místo dosavadních 70. Opatření se ovšem týkalo zejména důchodců, největší skupiny, která měla lepší možnosti cestovat na Západ. Mladší občané mohli získat pouze 10 německých marek, od června 1987 se tato suma rovněž zvýšila na 15 marek.²⁸⁰ Toto opatření může souviset také s tím, že někteří žadatelé po povolení vycestovat nakonec zůstali v NDR a získané valuty použili na nákup v devizových obchodech Intershop, kde bylo západní zboží k dostání v lepších cenách.²⁸¹

V ojedinělých případech, když úřady NDR povolily svým občanům vycestovat na Západ, byli tito cestující často odkázáni na pomoc svých příbuzných ve Spolkové republice. Ze sumy, kterou si směla vyměnit v NDR, většina cestujících zaplatila příplatek ve vlacích Intercity západoněmecké Deutsche Bundesbahn a zůstala tak ve Spolkové republice zcela bez prostředků a závislá na svých příbuzných. Z toho důvodu poskytovala Spolková republika těmto návštěvníkům uvítací balíček, tzv. Begrüßungsgeld, a to ve formě 30 západních marek, od září 1987 dokonce 100 západních marek, avšak jen jednou za kalendářní rok. Kromě toho spolkové země Sársko, Hesensko, Bavorsko, Bádensko-Württembersko a Berlín zvlášť vyplácely dalších 20 až 40 západních marek, většinou však pouze při druhé návštěvě v roce, kdy již hosté neměli nárok na příspěvek od Spolkové republiky.²⁸² Jen za rok 1988 bylo z veřejných finančních prostředků na příspěvek pro hosty z NDR vydáno přibližně 300 milionů západních marek, přičemž Bodo von Rügen zaznamenal ve své práci *Die Rolle der D-Mark in der DDR* velmi zajímavý aspekt v chování občanů NDR při jejich návštěvách ve Spolkové republice. Neutratili totiž většinu ze západní měny na místě,

²⁷⁹ WINGENDER, Perdita A., *Westdevisen und Devisenschwarzmärkte in sozialistischen Planwirtschaften*, Stuttgart – New York 1989, s. 56.

²⁸⁰ Tamtéž, s. 56.

²⁸¹ Západoněmecký Spiegel tento trend ironicky komentoval slovy kabaretiéra Wolfganga Neuße: „Na Západ nechci, stejně nemohu své příbuzné vystát.“ *Kaffee-Fahrt*, in: Spiegel 24, 1970, 1, s. 14.

²⁸² RÜDEN, Bodo von, *Die Rolle der D-Mark in der DDR. Von der Nebenwährung zur Währungsunion Baden-Baden* 1991, s. 58-59.

neboť se nedokázali orientovat ve velkém množství obchodů a zboží, které neznali. Získané devizy naopak často přivezli do NDR, kde za ně nakupovali zboží v Intershopech pro sebe, ale také pro přátele, kteří možnost nakupování v devizových obchodech neměli.²⁸³ Režim využil cestování mezi Východem a Západem také k propagandistickým účelům ve filmu – příkladem může román Christy Wolf *Der geteilte Himmel*, zfilmovaný v roce 1964, či komedie *Seine Hoheit, Genosse Prinz* z roku 1969, kde východoněmecký soudruh jakožto princ z Hohenlohe projíždí jihozápadem Německa a zesměšňuje německou buržoazní společnost.²⁸⁴

Po uplatnění liberálních pravidel pro přesun prostředků ze Spolkové republiky do NDR, ale ještě před rokem 1989, do kterého je třeba zahrnout zvláštní faktory spojené se zhroucením východoněmeckého režimu, se hodí pro statistické zpracování ročního přísunu západních marek do NDR rok 1988.

²⁸³ RÜDEN, Bodo von, Die Rolle, s. 59.

²⁸⁴ Ovšem režim se nezdíral využit ani západoněmecké filmové produkce, aby poukázal na negativa kapitalistické společnosti, ač formou komedie, jako tomu bylo v roce 1988 ve filmu *Ödipussi* od známého německého komika a režiséra Loriota. Více o cestování mezi NDR a SRN ve východoněmecké kinematografii srov. BARNERT, Anne, „Besuche von drüben“. Ost-West-Begegnungen im DDR-Spielfilm der 1970er und 80-er Jahre, in Deutschland Archiv 45, 2011, 1, s. 79-85.

Tab. 6: Příliv západních marek do NDR za rok 1988

Hotovostní dary občanů SRN na návštěvě v NDR	500 milionů západních marek
Povolený nákup deviz občany NDR	45 milionů západních marek
Uvítací příspěvek „Begrüßungsgeld“ ze strany SRN a jednotlivých spolkových zemí	300 milionů západních marek
Peněžní dárky občanů SRN při zahraniční cestě	137 milionů západních marek
Výměna východních za západní marky v zahraničí	137 milionů západních marek
Výběry hotovosti z kont východoněmeckých občanů v SRN	300 milion západních marek
Peněžní zásilky poštou	20 milionů západních marek
Peněžní zásilky formou forum-šeků	53 milionů západních marek
Celkem	1,405 miliard západních marek

Zdroj: RÜDEN, Bodo von, Die Rolle der D-Mark in der DDR. Von der Nebenwährung zur Währungsunion, s. 78-79.

V roce 1988 přitom tvořil obrat devizových obchodů Intershop v NDR 1,12 miliardy západních marek²⁸⁵ a lze vycházet z předpokladu, že většina z tohoto obnosu pocházela právě z finančních prostředků, které měli k dispozici občané NDR. V této otázce se přikláním k výpočtům Gernota Schneidera z roku 1988²⁸⁶, ač Bodo von Rüden na základě zprávy Forum-Handels-gesellschaft m.b.H. ze srpna 1990 vychází z předpokladu, že prodej na letištích, trajektech a dalších transitních místech se podílel na polovině veškerých zisků Intershopů.²⁸⁷ Při tak objemném přesunu západní marky do NDR se potvrzuje předpoklad o dvouměnovém systému. Zatím jde ještě dál, když tvrdí,

²⁸⁵ RÜDEN, Bodo von, Die Rolle der D-Mark in der DDR. Von der Nebenwährung zur Währungsunion Baden-Baden 1991, s. 81.

²⁸⁶ SCHNEIDER, Gernot, Wirtschaftswunder DDR, Köln 1988, s. 123.

²⁸⁷ RÜDEN, Bodo von, Die Rolle, s. 81.

že „NDR oficiálně zakomponovala západní peníze do domácího maloobchodního styku jako metodu splácení vlastního dluhu“²⁸⁸. Zatlínovu myšlenku potvrzuje i komentář Jürgena Schneidera o hodnotě východní marky jako měny. Ta po odstranění soukromého vlastnictví a s tím spojeného systému trhů pro výrobní faktory jako půda, práce a kapitál ztrácí smysl, neboť „ceny se již nevytváří na základě nedostatku výrobních faktorů. Náklady, ceny, zisk, rentabilita, úroky a platy jsou v netržní ekonomice jako NDR fiktivní a nemají žádnou ekonomickou výpovědní hodnotu“²⁸⁹.

3.3.4 Půjčka Franze Josefa Strauße a zhoršení devizové situace v osmdesátých letech 20. století

Zvláštní kapitolou v měnové politice NDR byly rozvíjející se možnosti západoněmeckých půjček v sedmdesátých a zejména osmdesátých letech. Nadstandardní vztahy mezi SRN a NDR z finančního hlediska byly zřejmé vzhledem k slovům spolkového kancléře Helmuta Schmidta při říjnovém setkání v roce 1981 s Erichem Honeckerem, kdy reagoval na špatnou ekonomickou a společenskou situaci v Polsku: „Velmi doufám, že se polskému národu povede tyto problémy vyřešit. Trvají již přece jen dlouho a hospodářské i finanční možnosti jiných států v prospěch Polska nejsou neomezené.“²⁹⁰ Takové konstatování je v ostrém kontrastu se zvyšující se mírou finanční pomoci pro NDR na začátku osmdesátých let, kdy západoněmecké banky sotva mohly počítat se splátkovou spolehlivostí svého dlužníka, odhlédnu-li od poměrně málo

²⁸⁸ ZATLIN, Jonathan R., Unifying without Integrating: the East German Collapse and German Unity, in: *Central European History* 43, 2010, 3, s. 484.

²⁸⁹ SCHNEIDER, Jürgen, Die Währungsreform in der SBZ: Ausgabe von funktionslosem Geld, in: *Orientierungen zur Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik* 77, 1998, 3, s. 69. Český ekonom a publicista Zdislav Šulc státní měnu v reálném socialismu zhodnotil podobně v jedné ze svých disidentských esejí v roce 1989, přičemž uvedl československou korunu jako tzv. počítací peníze. Aby mohla měna získat opravdovou hodnotu, muselo podle Šulce dojít k její monetarizaci. Viz ŠULC, Zdislav, *Psáno inkognito*, Praha 2000, s. 147.

²⁹⁰ BRUNNER Detlev, „...eine große Herzlichkeit?“ Helmut Schmidt und Erich Honecker im Dezember 1981, in: *Deutschland Archiv*, 44, 2011, 4, s. 513. Přestože Detlev Brunner předkládá ve své studii několik odůvodněných argumentů, které posilují myšlenku o zvláštních německo-německých vztazích, i jiné země západní Evropy byly ochotny s NDR hospodářsky spolupracovat, či jí dokonce finančně pomáhat. Jako příklad může sloužit zájem rakouské vlády o přímé investice rakouských státních podniků v NDR a poskytnutí několika úvěrů po návštěvě spolkového kancléře Bruna Kreiského v NDR po roce 1978. Viz GRAF, Maximilian, Ein verdrängtes bilaterales Verhältnis: Österreich und die DDR 1949-1989/1990, in: *Zeitgeschichte* 39, 2012, 2, s. 86.

výhodné návratnosti půjček pro věřitele. Vzhledem k polské situaci a Schmidově slovům došel západoněmecký stálý zástupce v NDR Klaus Bölling²⁹¹ k dojmu, že „ti Poláci ze Solidarności opět sabotovali pokus o německo-německé sblížení, v každém případě věci jen zhoršili“²⁹².

Mediálně intenzivně prezentovanou byla zejména tzv. Straußova půjčka (*Strauß-Kredit*). Jednalo se o úvěr, resp. dva úvěry západoněmeckého konsorcia bank pro východoněmeckou *Deutsche Außenhandelsbank AG* (DABA), zprostředkované bavorským ministerským předsedou Franzem Josefem Straußem v letech 1983 a 1984.²⁹³ Úvěr v celkové výši 1,95 miliardy západních marek byl přijat negativně pouze u konzervativní části západoněmeckých voličů, neboť většina obyvatelstva SRN souhlasila s pomocí, která znamenala zlepšení životní situace běžného obyvatelstva v sousední NDR.²⁹⁴ Sám Strauß ve svých vzpomínkách zdůraznil, že se rozhodl pomoci se zprostředkováním úvěru jen proto, „neboť nebyl nikdy ve hře ani fenik z peněz daňových poplatníků.“²⁹⁵ Proto byl od začátku jednání se Schalckem zdůrazňován soukromý charakter půjčky.²⁹⁶ Úvěr je v odborné literatuře a v médiích často označován za záchranný projekt východoněmecké ekonomiky, ale finance získané tímto způsobem překvapivě nebyly využity na splacení úroků ze starých dluhů, případně na nákup zboží

²⁹¹ Klaus Bölling (*1928), německý publicista, v letech 1974-1981 mluvčí spolkové vlády, v letech 1981-1982 stálý zástupce SRN v NDR, poté opět mluvčí spolkové vlády.

²⁹² BRUNNER Detlev, „...eine große Herzlichkeit?“, s. 513.

²⁹³ O průběhu jednání odlišně informují Strauß i Schalck-Golodkowski, mezi kterými rozhovory probíhaly. Zatímco Strauß popisuje jednání jako smířlivé gesto vůči iniciativě východních Němců, Schalck naopak tvrdí, že pozvání k rozhovorům přišlo od Strauße. Srov. STRAUß, Franz Josef, *Erinnerungen*, Berlin 1989, s. 522; SCHALCK-GOLODKOWSKI, *Deutsch-deutsche Erinnerungen*, s. 290. Srov. KITTEL, Manfred, *Franz Joseg Strauß und der Milliardenkredit für die DDR 1983*, in: *Deutschland Archiv* 40, 2007, 4, s. 647-656. Skutečnost, že přijímací institucí nebylo přímo oddělení KoKo, nýbrž regulérní východoněmecká banka, si velká část historiků ve svých pracích neuvědomuje, což kritizuje švýcarský ekonom Holger Bahl. BAHL, Holger, *KoKo – ein allseits geschätzter Kreditnehmer am Euromarkt*, in: *Deutschland Archiv* 43, 2010, 3, s. 453.

²⁹⁴ Kriticky se stavěl ke Straußově půjčce i časopis Spiegel, jehož redakce vyjádřila v článku ze srpna 1983 rozhořčení nad tím, jak rychle Strauß změnil svá dříve nesmířitelná stanoviska vůči NDR. Srov. „Einmal um die Achse gedreht“, in: *Spiegel* 37, 1983, s. 17-26.

²⁹⁵ STRAUß, Franz Josef, *Erinnerungen*, Berlin 1989, s. 525.

²⁹⁶ Vláda Spolkové republiky pouze ručila za splátky úvěru. V případě nesplacení dluhu by transitní platby do Západního Berlína, které platila vládě NDR v západních markách, zastavila a zaplatila nimi chybějící úroky.

v zahraničí.²⁹⁷ Souhlasím také s německým historikem Nichaelem Krusem, že půjčka od začátku nebyla míněna jako splátka jiných úvěrů, jelikož hodnota úroků byla ze všech zahraničních půjček NDR za rok 1983 přibližně čtyři miliardy německých marek.²⁹⁸ Půjčka byla naopak integrovaná do strategických plánů Ministerstva pro zahraniční hospodářství pro dlouhodobou úvěrovou politiku. Díky dvěma miliardám západních marek, které byly uloženy na bankovních kontech, NDR zvýšila stav svého devizového konta o 350 milionů amerických dolarů, což umožnilo navýšit také disponibilní stav u švýcarské Banky pro mezinárodní platby o osm miliard amerických dolarů a zajistit si obnovení bonity na světových finančních trzích.²⁹⁹

Pro západoněmeckou politiku úvěr představoval vstřícné gesto vůči NDR, které mělo symbolizovat zájem o sblížení obou států.³⁰⁰ Helmut Kohl označil půjčku vysloveně za cenu zaplacenou za povolení většímu počtu východních Němců cestovat do Spolkové republiky.³⁰¹ Obdobně tomu bylo u překlenovacích úvěrů, které Spolková republika bezúročně poskytovala NDR od uzavření Berlínské dohody.³⁰² Na adresu

²⁹⁷ Proti tezi o záchraně před bankrotem se ostře vyslovuje i Gerhard Schürer, který své tvrzení odůvodňuje faktem, že v Bance pro mezinárodní platby měla NDR uložených 1,8 miliardy amerických dolarů. Viz SCHÜER, Gerhard, *Gewagt*, s. 143.

²⁹⁸ KRUSE, Michael, *Politik und deutsch-deutsche Wirtschaftsbeziehungen von 1945 bis 1989*, Berlin 1995, s. 192-193.

²⁹⁹ HERTLE, Hans-Hermann, *Chronik des Mauerfalls. Die dramatischen Ereignisse um den 9. November 1989*, Berlin 2009, s. 46; WENZEL, Siegfried, *Die DDR-Wirtschaft im Spannungsfeld zwischen objektiven Bedingungen und Politik der SED, „Ansichten zur Geschichte der DDR“*, Bd. 6, Berlin 1996, s. 150. Jak Strauß, tak i Honecker později připomínali, že konzorcium bank v roce 1984 poskytlo až tři miliard západních marek, ale vláda NDR je využila jen částečně. Srov. STRAUß, Franz Josef, *Erinnerungen*, Berlin 1989, s. 528; ANDERT, Reinhold, HERBERG, Wolfgang, *Der Sturz. Erich Honecker im Kreuzverhör*. Berlin, Weimar 1991, s. 352. Během osmdesátých let své vklady kvůli dobré vyjednávací pozici na úvěrových trzích NDR ještě několikrát zvýšila. V roce 1985 dosahovaly více než 6 miliard amerických dolarů, v roce 1989 to bylo už téměř 10 miliard amerických dolarů. VOLZE, Armin, *Ein großer Bluff? Die Westverschuldung der DDR*, in: *Deutschland Archiv* 29, 1996, 5, s. 702.

³⁰⁰ WIRSCHING, Andreas, *Abschied vom Provisorium. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland 1982-1990*, München 2006, s. 595. Franz Josef Strauß před svými stranickými kolegy obhajoval úvěr pro NDR tím, že v atmosféře vystupňování napětí mezi Sovětským svazem a Spojenými státy bude mít poskytnutí německo-německé pomoci zásadní pozitivní dopad na mezinárodní vztahy. STRAUß, Franz Josef, *Erinnerungen*, s.528-529.

³⁰¹ DIECKMANN, Kai, REUTH Ralf G. (ed.), *Helmut Kohl. Chtěl jsem sjednocení Německa*, Praha 1997, s. 27.

³⁰² ZATLIN, Jonathan, R., *The Currency of Socialism. Money and Political Culture in East Germany*, Washington-Cambridge 2007, s. 117. Více k finančním transakcím mezi SRN a NDR srov. VOLZE, Armin, *Geld und Politik in den innerdeutschen Beziehungen*, in: *Deutschland Archiv* 23, 1990, 3, s. 382-387.

německo-německých vztahů ve sledovaném období se však i dnes ve Spolkové republice objevují silně kritické hlasy, jako je například Michael Böhm, který v roce 2008 označil Straußův úvěr za „vypůjčené peníze, aby udrželi občany v náladě výměnou za mírnější hraniční režim“.³⁰³ Alexander Schalck, který půjčku se svým bavorským protějškem osobně vyjednával, úvěr označil za životně důležitý, přesto „chod dějin nemohl být obrácen ani miliardovým úvěrem, zánik NDR nebyl znemožněn, pouze pozastaven“.³⁰⁴

Zatímco na začátku osmdesátých let pomohla situaci krátkodobě vyřešit angažovanost Franze Josefa Strauße, bylo na konci desetiletí stále těžší získat nové úvěry. Hledání nových půjček odmítalo už i vedení SED, oddělení plánování a financí Güntera Ehrenspergera³⁰⁵ dokonce podalo politbyru na jaře 1988 zprávu, ve které se považovalo za naprosto nutné dosáhnout aktivní bilance zahraničního obchodu s nesocialistickým zahraničím, a to s exportním přebytkem ve výši 4,2 miliardy valutových marek, aby bylo možné dostát finančním závazkům vůči západoevropským bankám a firmám.³⁰⁶ Státní plánovací komise jasně odpověděla, že není v silách státních orgánů národního hospodářství vyprodukovat takový exportní přebytek. Za reálnou považovala SPK maximálně polovinu požadované sumy.³⁰⁷

Návrhy na hospodářské úspory, které opakovaně SPK předkládala, byly však vytrvale odmítány. Snad nejvíc šokoval politbyro návrh Gerharda Schürera z dubna 1988, který navrhoval drastické škrty v dosavadní Jednotě hospodářské a sociální politiky a v podstatě přiznával blížící se státní bankrot.³⁰⁸ Bez možnosti dalších úvěrů, které by kryly likviditu NDR v konvertibilních měnách, muselo vedení SED spoléhat na

³⁰³ BÖHM, Michael, Der Anfang vom Ende, in: Der Freitag 2008, 25. června 2008 /online/, cit. 29. července 2012, WWW: <http://www.freitag.de/autoren/der-freitag/der-anfang-vom-ende>.

³⁰⁴ SCHALCK-GOLODKOWSKI, Alexander, Deutsch-deutsche Erinnerungen, s. 303.

³⁰⁵ Günter Ehrensperger (1931), německý politik, funkcionář SED, v letech 1974-1989 vedoucí oddělení plánování a řízení ÚV SED.

³⁰⁶ HERTLE, Hans-Hermann, Der Weg in den Bankrott der DDR-Wirtschaft, in: Deutschland Archiv 25, 1992, 2, s. 128.

³⁰⁷ Tamtéž.

³⁰⁸ Srov. SCHÜRER, Gerhard, Überlegungen zur weiteren Arbeit am Volkswirtschaftsplan 1989 und darüber hinaus, Berlin, 26. April 1988, in: HERTLE, Hans Hermann, Vor dem Bankrott, Berlin 1991. K zprávě přednesené na politbyru se Schürer podrobněji vrátil ve svých vzpomínkách. Srov. SCHÜRER, Gerhard, s. 186-188.

umění KoKo. Samotný Schalek využil všech dostupných možností, ale společně se Schürerem dospěli k přesvědčení, že dluhovou spirálu již není možné zastavit a jedinou možnou záchranou národního hospodářství by byla konfederace se Spolkovou republikou. Ovšem o této možnosti se nikdo z nich před nejvýše postavenými členy strany nezmínil a zůstávalo to předmětem soukromých debat v rámci důvěrného kruhu funkcionářů.³⁰⁹

Katastroficky interpretovanou dluhovou situaci je však možné chápat v širších souvislostech. Je mnoho moderních průmyslových zemí, jejichž zahraniční zadlužení je vyšší než ve zkoumaném období v NDR a přitom akutně nevytváří významnou ekonomickou či politickou krizi. Podle bývalého prezidenta Spolkové banky Karla Otta Pöhla však „platební neschopnost není konec světa. Neznamená nic kromě toho, že banky v daném momentu nedostávají žádné úroky. NDR vůbec nebyla extrémně zadlužená. Těch 30 miliard západních marek nás nikdy nezneklidňovalo. (...) SED se nepřevrhla kvůli svým dluhům, nýbrž protože byl systém morálně zdiskreditován a Gorbačov dal ruce pryč“.³¹⁰ Podíl zahraničního zadlužení na hrozícím ekonomickém kolapsu NDR tedy nelze přeceňovat. Zároveň však nelze situaci NDR na počátku osmdesátých let zlehčovat, neboť v případě vyhlášení moratoria na splácení pohledávek vůči zahraničí by bylo pro NDR velmi těžké opět vrátit se na finanční trhy, bez jejichž pomoci by nemohla realizovat žádné importy v konvertibilních měnách

³⁰⁹ HERTLE, Hans-Hermann, Gespräch mit Gerhard Schürer. „Es wäre besser gewesen, wir wären früher pleite gegangen!“, in: Deutschland Archiv 25, 1992, 2, s. 134; PLOCK, Ernest D, East German-West German Relations, s. 145. Rozhovory na téma konfederace potvrzují ve svých vzpomínkách také Schalek a Schürer. Viz SCHÜRER, Gerhard, Gewalt, Berlin 1998, s. 137, 300-302; SCHALCK-GOLODKOWSKI, Alexander, Deutsch-deutsche Erinnerungen, s. 16-17.

³¹⁰ Cit. dle rozhovoru v DAHN, Daniela, Wer bleiben hier oder Wem gehört der Osten. Vom Kampf um Häuser und Wohnungen in den neuen Bundesländern, Hamburg 1994, s. 55.

4. Fenomén „pečovatelské diktatury“

4.1 Předimenzovanost sociální politiky

V této části práce se budu věnovat některým problémům sociální politiky, které se ve zkoumaném období negativně projeví na východoněmecké ekonomice. Napjatý rozpočet NDR, který v sedmdesátých a osmdesátých letech negativně zasáhlo odstranění soukromého podnikání, vysoká energetická náročnost a zhoršené směnné relace, byl v rámci přijaté koncepce na VIII. sjezdu SED zatížen také rozsáhlými změnami v sociální politice, neboť v plánu bylo „odstranit přetrvávající sociální nerovnost, zlepšit situaci sociálně slabých, především však postavit do centra zájmu materiální zájmy pracujících, zejména dělníků“³¹¹. Podle socioložky Beatrix Bouvierové se sociální politika v NDR zásadně vymezovala vůči západoněmecké „občanské sociální politice“ jako „socialistická sociální politika“.³¹²

Pokud srovnáme přístup k sociální politice v západoevropských státech s východoněmeckým, najdeme řadu podobností.³¹³ V průběhu let byl ovšem systém bezplatného zdravotnictví a školství podle aktuální ekonomické situace v mnoha zemích korigován tak, aby za tyto služby zaplatil stát méně. V případě NDR však nikoliv, neboť oficiálně sociální politika „sloužila v první linii ne pro blaho jednotlivce, nýbrž pro blaho kolektivu“³¹⁴. Takový propagandistický postoj si lze vyložit dvěma způsoby:

³¹¹ Protokoll VIII. Parteitag der SED, cit. dle: STARITZ, Dietrich, Geschichte der DDR, Frankfurt/Main 1996, s. 278.

³¹² BOUVIER, Beatrix, Sozialpolitik als Legitimationsfaktor? Die DDR seit den Siebzigerjahren, in: Archiv für Sozialgeschichte, Band 47, 2007, s. 127. Německý historik Manfred G. Schmidt rozděluje socialistickou sociální politiku na pět úrovní: právo na práci, obecné sociální pojištění, podpora rodin a žen, podniková sociální péče, sociální péče politicky důležitých společenských skupin. SCHMIDT, Manfred G., Grundlagen der Sozialpolitik in der Deutschen Demokratischen Republik, in: Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung (Hrsg.), Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945, Bd. 1: Grundlagen der Sozialpolitik. Baden-Baden 2001, 713; srov. týž, Der Wohlfahrts- und Arbeiterstaat – die Sozialpolitik, in: André Steiner (Hrsg.), Überholen ohne einzuholen, Berlin 2006, s. 127.

³¹³ KOVÁŘ, Martin, SOUKUP, Jaromír, Vznik a fungování britského sociálního státu v letech 1939–1951, in: Acta Oeconomica Pragensia, 15, 2007, 7, s. 265.

³¹⁴ BOUVIER, Beatrix, Sozialpolitik als Legitimationsfaktor, s. 127.

prvním je nepochybně proklamovaný třídní boj a stejné možnosti vzdělání a zdravotní péče pro všechny občany bez rozdílu původu a příjmů. Druhé pojetí však předpokládá, že pokud vláda demokratické západoevropské země zhorší podmínky pro získání svých služeb, dotčený jednotlivec-volič může dát v nejbližších obecných volbách hlas opozici a zajistit si tak do budoucna stejnou úroveň služeb, na jakou byl dosud zvyklý. V podmínkách diktatury jedné strany, která upřednostňuje kolektiv a jednotlivcům právo rozhodování upírá, to však znamená, že odpor proti změně politiky není možné provést hlasováním ve volbách, nýbrž kolektivní neposlušností. Jakékoli úpravy sociálního modelu směrem k jeho oslabení tudíž nepřipadaly v NDR v úvahu, neboť by ohrožovaly samotný režim.

Zatímco se sociální stát rozvíjel v západní Evropě ve spojitosti s rostoucí ekonomikou v padesátých a šedesátých letech, vyvolaly hospodářské problémy od počátku sedmdesátých let nutnost snižovat výdaje na sociální politiku. Ve vedení SED převážilo domnění, že je to jedinečná šance, jak zachováním všech výhod sociálního státu prokázat atraktivitu socialistického zřízení. Jestliže to nedokázali ekonomickou převahou, představovala právě vysoce rozvinutá forma sociálního státu legitimující faktor totalitního režimu, jehož ústřední roli hrálo ústavou zakotvené „právo na práci“.³¹⁵ Na druhé straně ovšem neustálé srovnávání se Spolkovou republikou nutilo i v této oblasti dále rozšiřovat existující sociální výhody, a to přesto, že stagnující národní hospodářství si je nemohlo dovolit. Jestliže stranické špičky mohly ještě v padesátých letech vysvětlovat nižší ekonomickou úroveň v NDR ve srovnání se SRN „odlivem mozků“, stále probíhající poválečnou obnovou, reparacemi Sovětskému svazu³¹⁶ a „dětskými nemocemi“ vyplývající z výstavby nového typu společnosti, v šedesátých a zejména v sedmdesátých letech to již nebylo možné, neboť bylo jak ekonomům, tak běžným občanům NDR zřejmé, že popírání ekonomické racionality, formalismus a nepružnost již nejsou žádné „dětské nemoci“, nýbrž strukturální chyby.

³¹⁵ Art. 24, Abs. 2, Satz 2 der Verfassung der DDR von 1968, v. 1974 /online/, cit. 15. srpna 2010, WWW: <http://www.verfassungen.de/de/ddr/ddr68-i.htm>.

³¹⁶ Do ledna 1954 zaplatila NDR Sovětskému svazu na 14 až 16 miliard amerických dolarů jako válečné reparace. Suma se tím rovnala celému objemu Marshallova plánu pro západní Evropu. Přestože sovětská data uvádějí 4,292 miliardy dolarů, shoduje se většina západních autorů na sumě 16,313 miliard dolarů. FISCH, Jörg, Reparationen nach dem Zweiten Weltkrieg. München 1992, s. 199.

V sedmdesátých letech se rozvoj sociálního státu stal prioritou Honeckerova vedení. Institucionální rámec tzv. „pečovatelské diktatury“³¹⁷ byl ukotven ve dvou fázích: zaprvé v konceptualizaci tzv. socialistické sociální a konzumní politiky v kontextu hospodářských reforem šedesátých let až do VIII. sjezdu SED v roce 1971, zadruhé v realizaci politiky, od roku 1975 spojované s pojmem Jednota hospodářské a sociální politiky.³¹⁸ Dosud se historické a sociologické práce málo věnovaly otázce vlivu velkého množství volných dní a svátků na ekonomickou výkonnost NDR. V roce 1976 byla totiž v rámci nové sociálně pracovní strategie snížena pracovní zátěž zaměstnanců: došlo k úbytku pracovních hodin na den, dále k zavedení sobot jakožto dnů pracovního klidu a potvrzení dalších svátků. Kromě toho se v rámci zájmu o genderové vyrovnání snížilo pracovní zatížení žen, což mělo mít pozitivní efekt v jejich roli matky rodiny.³¹⁹ K tomu všechny ženy nad čtyřicet let a mladší ženy s dětmi měly právo vzít si v práci jeden den volna na domácí práce.³²⁰

Výsledkem bylo, že v listopadu 1977 již pracovalo na 15 % všech zaměstnaných obyvatel NDR pouze čtyřicet hodin týdně.³²¹ Podle Hanse Modrowa³²² se však zejména předpokládalo, že „čím více volna budou mít občané NDR, tím více budou

³¹⁷ Česká politoložka Jägerová pojem pečovatelské diktatury porovnává s interpretací Johannese Kuppeho, který chápe NDR jako režim vládnoucí skrze autoritarismus a byrokratismus. Viz JÁGEROVÁ ONDRÁČKOVÁ, Dominika, Německá demokratická republika – případová studie nedemokratického režimu, in: Středoevropské politické studie 11, 2009, 1 /online/, cit. 15. května 2013, WWW: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=359>. Srov. také KUPPE, Johannes, Machtanspruch und Herrschaftspraxis, in: JESSE, Eckhard (Hrsg.), Bundesrepublik Deutschland und Deutsche Demokratische Republik: Die beiden deutschen Staaten im Vergleich, Bonn 1980, s. 207-208.

³¹⁸ BOYER, Christoph, SKYBA, Peter, Sozial- und Konsumpolitik als Stabilisierungsstrategie. Zur Genese der „Einheit von Wirtschafts- und Sozialpolitik“ in der DDR, in: Deutschland-Archiv 32, 1999, 4, s. 578.

³¹⁹ ALLINSON, Mark, More from Less: Ideological Gambling with the Unity of Economic and Social Policy in Honaker's GDR, in: Central European History 45, 2012, 1, s. 104.

³²⁰ Přestože existoval i dříve, standardizoval se vládním nařízením teprve na jaře 1976. ALLINSON, Mark, More from Less, s. 111.

³²¹ Tamtéž, s. 120.

³²² Hans Modrow (*1928), německý politik, povoláním strojný zámečnick, během druhé světové války byl zajat, 1949 propuštěn ze sovětského zajetí a vstoupil do SED, v letech 1967-1989 byl členem ÚV SED, v letech 1973-1989 předseda okresního výboru SED v Drážďanech, v listopadu 1989 byl zvolen předsedou vlády NDR, v letech 1990-1995 poslancem za reformovanou PDS ve Spolkovém sněmu, v letech 1999-2004 byl poslancem Evropského parlamentu.

socialističtí³²³. V této snaze politika volného času selhala, neboť neměla požadovaný důsledek na pracovní výkonnost, ani ideologickou aktivizaci obyvatelstva. Navíc zkrácení pracovní doby oceňovaly spíše ženy, než mužští dělníci. Ti si stěžovali, že získaný volný čas využijí leda na čekání ve frontách před obchody.³²⁴

Pracovní výkonnost v NDR nadále zaostávala za západním Německem. Podle britského historika Marka Allinsona nebyla ani v demokratických státech výjimkou snaha vlády o vylepšení ekonomické výkonnosti a zároveň si zajistit hlasy voličů v příštích volbách, ale příklad NDR ukazuje, že několik desetiletí existence centrálního plánování nestabilizovalo ekonomiku do takové míry, aby jí marginální zásah ve formě zkrácení pracovní doby významně nezasáhl.³²⁵ Nové sociální impulzy naopak obyvatelstvo vnímalo jako přirozený vývoj zlepšování životní úrovně, které si již „odpracovalo“ v těžkých poválečných letech. Doris Cornelsenová z Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung sociální koncepci Honeckerovy administrativy hodnotí jako rozhodnutí, které mělo „určitě smysl, neboť v budovatelské fázi a poté také v padesátých a šedesátých letech byla spotřeba posunuta usídlena vždy na konci růstové škály. Jednoho dne obyvatelstvo mělo dojem, že nyní už je na řadě také životní úroveň. Takže na začátku sedmdesátých let byli lidé s vývojem vcelku spokojeni“³²⁶. Podle sociální historičky Annette Kaminsky stát „svým občanům poskytl řadu ulehčení v každodenním životě. Polikliniky, kulturní domy, lázeňská zařízení a rekreační objekty byly zřizovány ve velkém množství a byly vysoce subvencované. Nabídka služeb se rozšířila. Zcela v souladu s mezinárodním vývojem byl volný čas jako doplněk pracovní doby společensky a soukromě vysoce oceňován“³²⁷.

Ve druhé polovině sedmdesátých let sociální politika zabírala stále větší část státních výdajů a byla prováděna v silném kontrastu k dosahovaným hospodářským výsledkům. Rozhodnutí následovat neochvějně cíle Jednoty hospodářské a sociální

³²³ MODROW, Hans, *Die Perestroika wie ich sie sehe*, Berlin 1998, s. 8.

³²⁴ KLENKE, Olaf, *Kampfauftrag Mikrochip*, Hamburg 2008, s. 43.

³²⁵ ALLINSON, Mark, *More from Less*, s. 126.

³²⁶ *Anatomie einer Pleite. Der Niedergang der DDR-Wirtschaft seit 1971. Materialien einer Diskussionsveranstaltung der Friedrich-Ebert-Stiftung*, Berlin 2000, s. 20.

³²⁷ KAMINSKY, Annette, „Mehr produzieren, gerechter verteilen, besser leben“. *Konsumpolitik in der DDR*. In: *PolZG* 27, 1999, 17.

politiky bylo sice ekonomicky krátkozraké, ale pro přežití mocenského monopolu SED nevyhnutelné. Souhlasím s interpretací německého historika Petera Skyby, který tvrdí, že pokud se v politbyru probíraly existenční otázky NDR, nebyla pod tím chápána bezprostředně hrozící platební neschopnost, nýbrž hrozba omezování prostředků pro sociální oblast.³²⁸ Takové krácení výdajů by mělo za následek reptání obyvatelstva a ohrožení stability režimu. V této souvislosti proto nebyl systém sociální péče NDR klasickým sociálním státem, nýbrž tzv. pečovatelskou diktaturou. Tuto myšlenku posiluje i tvrzení německého sociálního historika Hanse Güntera Hockertse, podle něhož NDR následovala liberálně vrchnostenskou tradici německých dějin, když strana slibovala sociální jistoty výměnou za odmítání občanských svobod.³²⁹

Sociálně politickou tradici německého státu zdůrazňuje také Marcel Boldorf, který myšlenku sociálního státu od osmdesátých let 19. století označuje za základy odolnosti a „německé místo paměti“.³³⁰ V tomto směru si troufám jít ještě dál a tvrdit, že NDR byla v sedmdesátých a osmdesátých letech jakousi diktaturou se syndromem vyhoření. SED chyběl charismatický vůdce, který by svému lidu mohl poskytnout poutavou mesianistickou vizi budoucnosti, kde by měla NDR odůvodnění místo vedle západního Německa, a tím jej udržovat v permanentní mobilizaci.³³¹ Jestliže chyběla tato motivační síla, musely společnost pohánět jiné motivy, mezi kterými zajímala sociální politika zásadní místo.

Většina členů stranického vedení si byla vědomá předimenzovanosti sociální politiky a během sedmdesátých let se objevovaly návrhy na restrukturalizaci. Ovšem jak doložil ve svém svědectví Günter Mittag, při schůzkách odpovědných tajemníků za realizaci plánu s Honeckerem docházelo vždy k tomu, že se sice shodli na nutnosti úspor, v praxi to však vypadalo tak, že „každý měl své požadavky. Schürer stál před situací, kdy došlo na zdravotnictví, a řekl, potřebujeme víc, kultura, potřebujeme ještě víc, oblasti nemateriální výroby jako lidové vzdělání potřebujeme ještě-ještě víc. Ale na

³²⁸ SKYBA, Peter, Die Sozialpolitik der Ära Honecker aus institutionentheoretischer Perspektive, in: BOYER, Christoph, SKYBA, Peter (Hrsg.), Repression und Wohlstandversprechen. Zur Stabilisierung von Parteiherrschaft in der DDR und der ČSSR, Dresden 1999, s. 56.

³²⁹ HOCKERTS, Hans G., West und Ost, s. 48.

³³⁰ BOLDORF, Marcel, Die Sozialstaatlichkeit der DDR in langfristiger historischer Perspektive, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 93, 2006, s. 491.

³³¹ Více o propojení diktátor – totalitní systém viz NEUMANN, Sigmund, The Permanent Revolution: The Total State in the World at War, New York 1942, s. 43.

bytové výstavbě neměnit nic! S armádou to musíme promyslet, abychom si nezadělali na problémy s Moskvou“.³³²

Oprávněnost pesimistických prognóz se projevila během dalších let; navyšování výhod občanům zatěžovalo státní rozpočet a rostlo tak, že například v roce 1988 už sociální výdaje zaujímaly 30 % státních výdajů.³³³ Východoněmecké vedení sice částečně uvolnilo tlak, který vznikal srovnáváním s životní úrovní obyvatel Spolkové republiky, ale od poloviny sedmdesátých let se blahobytná sociální politika stala více riskantní, neboť proces zrychlení tempa růstu přerušila světová energetická krize, jež podkopala základy fungování východoněmeckého národního hospodářství.

4.1.1 Ženy a fenomén plné zaměstnanosti

Postoj státu k ženě a její roli ve společnosti se během celé existence NDR vyvíjel ve třech etapách: v padesátých letech byly cíleně zapojovány do pracovního procesu, v šedesátých letech vláda podporovala zejména zlepšování kvalifikace a zaujímání vedoucích pracovních pozic ženami, a v éře Ericha Honeckera nastalo akcentování propojení dvou rolí ženy ve společnosti – zaměstnání a mateřství.³³⁴ Rovnoprávnost muže a ženy zakotvil již článek 7 nové ústavy z roku 1949³³⁵ a pojetí ve státě budujícím socialistickou společnost bylo představeno na II. sjezdu Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (SED), který ženám ukládal, aby „odložily všechny předsudky, nashromážděné za staletí upírání práv, a samy se staly rozhodnými bojovnicemi za zrovnoprávnění ženy ve všech oblastech života“.³³⁶ V roce 1953 bylo

³³² Cit. dle: PIRKER, Theo u. a., *Der Plan als Befehl und Fiktion. Wirtschaftsführung in der DDR, Gespräche und Analysen*. Opladen 1995, s. 31.

³³³ WENZEL, Siegfried, *Plan und Wirklichkeit*, s. 62.

³³⁴ Srov. TIPPACH-SCHNEIDER, Simone, *Sieben Kinderwagen, drei Berufe und ein Ehemann. DDR-Frauengeschichten im Wandel der Sozialpolitik*, in: Dokumentationszentrum Alltagskultur der DDR e. V. (Hrsg.), *Fortschritt, Norm und Eigensinn. Erkundungen im Alltag der DDR*, Berlin 1999, s. 139.

³³⁵ *Verfassung der Deutschen demokratischen Republik vom 7. Oktober 1949* /online/, cit. 15. srpna 2010, WWW: <http://www.verfassungen.de/de/ddr/ddr49-i.htm>.

³³⁶ SCHWARTZ, Michael, *Emanzipation zur sozialen Nützlichkeit: Bedingungen und Grenzen von Frauenpolitik in der DDR*, in: HOFFMAN, Dierk u. a. (Hrsg.), *Sozialstaatlichkeit in der DDR*, s. 61.

dokonce na celostátní konferenci Demokratischer Frauenbund Deutschlands (DFD), jediného povoleného organizovaného ženského hnutí v NDR, označeno zařazení žen do pracovního procesu za životní úkol.³³⁷ Předseda odborové konfederace Freier Deutscher Gewerkschaftsbund Herbert Warnke³³⁸ přímo propojil pojem zaměstnání ženy s její rovnoprávností: „Pokud je žena držena mimo výrobu nebo se sama snaží realizovat mimo výrobu, zůstává závislá na muži, svém takzvaném živiteli.“³³⁹

Zajímavým je v tomto ohledu poměr žen a mužů v sovětské okupační zóně: v roce 1950 tady na 8,16 milionu mužů připadalo až 10,23 milionu žen.³⁴⁰ V roce 1960 v DDR zaměstnáno již 61,9 % žen v produktivním věku, tedy od patnácti do šedesáti let, přičemž v Spolkové republice, kde se produktivní věk počítal až do pětadesátého roku života, pouze 47,2 %. Velmi se navíc lišila struktura povolání, která ženy v obou částech Německa vykonávaly.³⁴¹ Na počátku sedmdesátých let byl počet pracujících žen v NDR již největší z průmyslových zemí.³⁴²

V prvních letech po válce se přístup okupačních orgánů a samosprávy k zaměstnanosti žen příliš nelišil od pojetí v okupovaných teritoriích západní části Německa. Ženy byly zpočátku v podstatě vytlačovány z pracovního trhu ve prospěch válečných navrátilců. To bylo zároveň chápáno jako praktická nutnost vzhledem k tomu, že nová pracovní místa vznikala v obnovovaném těžkém průmyslu, kde se ve východní i západní části země tradičně uplatňovali muži. Jestliže ženy svá pracovní místa z válečného období neztratily, byly v podnicích přesouvány na méně kvalifikované pozice ve správě, jídelnách a pod.³⁴³ Vzhledem k vysokému počtu

³³⁷ HELWIG, Gisela, *Jugend und Familie in der DDR: Leitbild und Alltag im Widerspruch*, Köln 1984, s. 499.

³³⁸ Herbert Warnke (1902-1975), německý politik, odborář, od roku 1946 zastával různé funkce v rámci FDGB, v letech 1948-1975 jeho předseda, od roku 1958 člen politbyra ÚV SED.

³³⁹ HARSCH, Donna, *Squaring the Circle: the Dilemmas and Evolution of Women's policy*, in: MAJOR, Patrick, OSMOND, Jonathan (ed.), *The Worker's and Peasant's state. Communism and society in East Germany under Ulbricht 1945-71*, Manchester, New York 2002, s. 151.

³⁴⁰ FULBROOK, Mary, *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*, New Haven, London, s. 146.

³⁴¹ HELWIG, Gisela, *Jugend und Familie*, s. 521.

³⁴² HARSCH, Donna, *Squaring the circle*, s. 151.

³⁴³ HELWIG, Gisela, *Jugend und Familie*, s. 499.

emigrantů do západních okupačních zón se však zejména počet mladých mužů snižoval. Zapojení žen do pracovního procesu bylo tedy nejen ideologickým cílem v rámci budování socialistické společnosti, ale rovněž řešením nedostatku pracovní síly.³⁴⁴ Aby bylo možné plnit megalomanské záměry první pětiletky na roky 1951-1955 při rekonstrukci průmyslu, dostávaly se ženy i na tradičně mužská povolání v chemickém průmyslu nebo stavebnictví, a nadále dominovaly textilnímu průmyslu.³⁴⁵

Některé profese se podobně jako v jiných evropských zemích ve druhé polovině 20. století profily jako takřka výlučně ženské. Například ve školství bylo mezi zaměstnanci v roce 1987 až 82 % žen, ačkoliv na ministerstvu školství, bylo mezi úředníky pouze 8,9 % žen.³⁴⁶ Ani v politické kariéře tomu nebylo jinak. Do roku 1980 získaly kromě známé ministryně školství místo kandidátů politbyra ústředního výboru SED jen tři ženy.³⁴⁷ Bývalá ministryně práce a sociálních věcí spolkové země Braniborsko Regine Hildebrandt o této situaci napsala, že ženy „byly na hůře výdělečných místech a nižších pozicích, tak jako to bylo i pořád je na Západě. (...) Těch několik žen ve zvláště zodpovědných pozicích si musely do svého postavení namáhavě vypracovat – a nárok na něj nejprve vyslovit prostřednictvím příslušnosti ke straně“³⁴⁸.

Podíl žen na východoněmeckém pracovním trhu stoupl mezi lety 1955 a 1963 ze 44 % na 46 %, přičemž každé další desetiletí se zvýšil počet zaměstnaných žen v průměru o deset procent, čehož východoněmecká vláda propagandisticky využívala jako důkaz genderové rovnosti v socialistické společnosti.³⁴⁹ V NDR žena postupně plnila najednou dvě úlohy: mateřství a zaměstnání. Vznikla tím však paradoxní situace: na jedné straně si muži chtěli zachovat dominantní postavení na pracovištích a do vedoucích funkcí se ženy dostávaly sporadicky, na druhé straně odmítali podílet se na domácích pracích, které tak nadále zůstaly mezi povinnostmi ženy.³⁵⁰ Podle studie

³⁴⁴ Tamtéž, s. 251.

³⁴⁵ HARSCH, Donna, *Squaring the Circle*, s. 154-155.

³⁴⁶ Ministryně školství přitom byla manželka generálního tajemníka Margot Honecker. FULBROOK, Mary, *The People's State*, s. 162.

³⁴⁷ CHILDS, David, *The GDR: Moscow's German Ally*, London 1988, s. 250.

³⁴⁸ HILDEBRANDT, Regine, *Wer sich nicht bewegt, hat schon verloren*, Berlin 1996, s. 100.

³⁴⁹ SCHWARTZ, Michael, *Emanzipation zur sozialen Nützlichkeit*, s. 60.

z 1971 byl průměrný týdenní čas věnovaný práci v domácnosti vypočítán na 47,1 hodiny. Přesto, že byly ženy mužům v NDR podle ústavy rovnocenné, musely vykonávat 78 % všech prací v domácnosti, tedy takřka celou další směnu po dni stráveném v zaměstnání (*Doppelbelastung*).³⁵¹ V tomto ohledu se jeví jedinečným zřízením tzv. Hausarbeitstag (HAT), jednoho placeného dne volna v měsíci, který si zaměstnaná vdaná žena mohla rezervovat na úklid a nákupy. Ačkoliv vznikl HAT v roce 1943, přetrval po celou dobu Ulbrichtovy éry, a i když byla mužskými zaměstnanci kritizována, ženské pracovnice si na něj rychle zvykly a bránily ho jako zasloužený benefit.³⁵² Zatímco byl tento benefit v SRN Spolkovým ústavním soudem označen za exkluzivní ženské privilegium, které je protiústavní, byla existence HAT v NDR již v roce 1952 zákonně zakotvena.³⁵³

Vláda NDR svým pojetím emancipované ženy sáhla ke drastické změně v sociální, zejména rodinné struktuře tím, že se ženy staly součástí pracovního procesu. Tam však až do konce padesátých let politika ženské emancipace končila. Cílem nového režimu bylo vybudovat silný autarkní průmysl, který by mohl být srovnatelný se Spolkovou republikou. Otázka mzdové rovnosti, lepší kvalifikace, jeslí a rozšíření nabídky spotřebního zboží však byla druhořadá.³⁵⁴ Podobně přístup východoněmeckého režimu hodnotí Gisela Helwig, podle které prosazování nového modelu rodiny se zaměstnanou ženou nevycházelo primárně z ideologických, nýbrž ekonomických potřeb.³⁵⁵ Na tomto místě je nutno zdůraznit, že samotné „osvobození“ ženy z tradičního pojetí křesťanské společnosti bylo ideologicky vlastně kontradikcí

³⁵⁰ Srov. ROß, Sabine, Frauen in lokalen Führungspositionen des DDR-Staatsapparats, in: HÜBNER, Peter (Hrsg.), Eliten im Sozialismus. Beiträge zur Sozialgeschichte der DDR, Köln, Weimar, Wen, 1999, s. 147-166.

³⁵¹ ROSENBERG, Dorothy, The Emancipation of Women in Fact and Fiction: Changing Roles in GDR Society and Literature, in: WOLCHIK, Sharon L., MEYER, Alfred G. (ed.), Women, State, and Party in Eastern Europe, Duke 1985, s. 350.

³⁵² SACHSE, Carola, 'Ein heißes Eisen': Ost- und westdeutsche Debatten um den Hausarbeitstag, in: BUDDE, Gunilla-Friederike (Hrsg.), Frauen arbeiten: Weibliche Erwerbstätigkeit in Ost- und Westdeutschland nach 1945, Göttingen 1997, s. 252.

³⁵³ Tamtéž, s. 258.

³⁵⁴ HARSCH, Donna, Squaring the Circle, s. 154-155.

³⁵⁵ HELWIG, Gisela, Familienpolitik, in: Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945, Bd. 8, Deutsche Demokratische Republik 1949-1961. Im Zeichen des Aufbaus des Sozialismus, Baden-Baden 2004, s. 498-521

marxistického pojetí třídního boje. Podle Dorothy Rosenberg není ženská emancipace pro marxisty cílem, nýbrž pouze prostředkem na cestě k socialistickému uspořádání společnosti.³⁵⁶

Zvláštní kapitolou k motivování žen v domácnosti ke vstupu do pracovního procesu byla možnost zaměstnat se na částečný úvazek, tzv. Teilzeitarbeit³⁵⁷. Ačkoli státními orgány nebyl příliš propagován, stal se fakticky jedním z hlavních prostředků rodinné politiky a politiky ženské zaměstnanosti v padesátých letech. V šedesátých letech bylo naopak smyslem podpory částečných úvazků umožnit již plně pracujícím ženám z rodinných důvodů svůj úvazek v zaměstnání snížit. Z ideologického hlediska byl takový krok ovšem zásadně kritizován, neboť snížení pracovního úvazku bylo chápáno jako útek před morální povinností a podpora buržoazního vnímání rodiny.³⁵⁸

4.1.2 Problém bytové politiky

Velká část obyvatel východoněmeckých měst žijících v nájemných bytech si často neuvědomovala reálnou výši svých nájmů. Zatímco východoněmecké domácnosti vydávaly na bydlení na konci sedmdesátých let 3,5 % z celkových výdajů, bylo to v případě domácnosti ve Spolkové republice 13 %.³⁵⁹ Tento markantní rozdíl vysvětluje anachronismus v historickém vývoji obou částí Německa. Nedostatek bytů a jejich nedostatečné vybavení bylo východoněmeckému obyvatelstvu kompenzováno formou nízkých nájmů. NDR beze změny převzala regulaci nájmů v nacistickém Německu z roku 1936. Proto ve velkoměstech obyvatelé platili za byt o 25 čtverečných metrech průměrně 15 až 23 východních marek, v menších městech a vesnicích dokonce mezi

³⁵⁶ROSENBERG, Dorothy, The emancipation, s. 344.

³⁵⁷ K problematice částečného pracovního úvazku srov. OERTZEN, Christine von , RIETZSCHEL, Almut, Das „Kuckucksei“ Teilzeitarbeit. Die Politik der Gewerkschaften im deutsch-deutschen Vergleich, in: BUDDE, Gunilla-Friederike (Hrsg.), Frauen arbeiten: Weibliche Erwerbstätigkeit in Ost- und Westdeutschland nach 1945, Göttingen 1997, s. 252-285.

³⁵⁸ SCHULZ, Günther, Soziale Sicherung von Frauen und Familien, in: HOCKERTS, Hans Günter (Hrsg.), Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit. NS-Diktatur, Bundesrepublik und DDR im Vergleich, München 1998, s. 128.

³⁵⁹ MELZER, Manfred, Bau- und Wohnungswirtschaft, in: DDR und Osteuropa. Wirtschaftssystem, Wirtschaftspolitik, Lebensstandard. Ein Handbuch, Opladen 1981, s. 94.

6,25 a 13,75 východních marek.³⁶⁰ Ještě na konci osmdesátých let činil nájem za malý byt ve staré zástavbě 30 až 40 východních marek, nájem za byt v novostavbě s více pokoji nikdy nepřesáhl 200 východních marek.³⁶¹ V roce 1989 dosahovaly náklady na bydlení maximálně 5 % průměrného čistého příjmu tříčlenné rodiny, tedy přibližně 1.600 až 2.000 marek.³⁶²

Honeckerova administrativa věnovala bytové výstavbě velkou pozornost a využívala jí v ideologické propagandě. Na VIII. sjezdu SED v roce 1971 první tajemník deklaroval, že „nyní tedy plánujeme v letech 1971 až 1975 předat pracujícím půl milionu bytů“.³⁶³ Energická stavitelská kampaň se silně projevovala zejména v sedmdesátých letech, kdy bylo ročně odevzdáno do užívání přibližně 100.000, v některých letech až 110.000 bytů, přičemž se zhoršujícím se stavem východoněmecké ekonomiky klesalo i tempo dostavby bytových sídlišť - v roce 1989 již bylo dokončeno pouze o něco více než 83.300 bytů.³⁶⁴

³⁶⁰ Vypočteno na základě údajů podle FRERICH, Johannes, FREY, Martin, Handbuch, s. 443. Srov. SCHILDT, Axel, Wohnungspolitik, in: HOCKERTS, Hans G. (Hrsg.), Drei Wege deutscher Sozialstaatlichkeit. NS-Diktatur, Bundesrepublik und DDR im Vergleich, München 1998, 180.

³⁶¹ BOUVIER, Beatrix, Die DDR, s. 165. Srov. GRABOWSKI, Regine, Wohnungspolitik, in: MANZ, Günter, SACHSE Ekkehard, WINKLER, Gunnar (Hrsg.), Sozialpolitik, s. 230.

³⁶² BUCK, Hansjörg F., Die Sozialpolitik der SED am Beispiel des Wohnungsbaus, in: Deutschland Archiv. Zeitschrift für das vereinigte Deutschland 26, 1993, s. 518.

³⁶³ HONECKER, Erich, Bericht des Zentralkomitees an den VIII. Parteitag der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Berlin 1971, s. 54.

³⁶⁴ STATISTISCHES Amt der DDR (Hrsg.), Staatistisches Jahrbuch der DDR '90, Berlin 1990, s. 51.

Tab. 7: Počet nově postavených bytů v sedmdesátých a osmdesátých letech v obou německých státech a v rozděleném Berlíně³⁶⁵

	Počet postavených bytů (v tisících)				
	1970	1975	1980	1985	1989
NDR	66	95	102	99	83
SRN	478	416	389	312	239
Berlín (V)	5	12	12	24	15
Berlín (Z)	20	15	7	7	5

Zdroj: Zpracováno podle Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik, Jahrgang 1971, s. 158; Jahrgang 1976, s. 157; Jahrgang 1981, s. 149; Jahrgang 1986, s. 168; Jahrgang 1990, s. 198; Statistisches Jahrbuch 1986 für die Bundesrepublik Deutschland, s. 599; Jahrgang 1975, s. 205, s. 274; Jahrgang 1982, s. 219; Jahrgang 1987, s. 220; Jahrgang 1990, s. 217, 652; STATISTISCHES Landesamt Berlin (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1990, Berlin 1990, s. 298.

Nedostatek bytů někteří autoři vysvětlují faktem, že velká část bytového fondu byla v posledním roku války silně poškozena a že i množství nezničených bytů zůstalo neobyvatelných. Ve skutečnosti bylo ovšem spojeneckým bombardováním zničených mnohem více bytových jednotek v západních zónách než v budoucí NDR – až 25,7 % oproti 11,5 %.³⁶⁶ Paradigma bytové politiky se v NDR vytvářela ve třech fázích: V první etapě se záhy po založení NDR v roce 1949 načrtly právní podmínky a obecná představa o tom, jak budovat socialistické město. Typickým výsledkem této fáze byla výstavba architektonicky významných bytových komplexů s koncepcí tzv. paláců pro dělníky³⁶⁷ na Stalinallee v Berlíně.³⁶⁸ V období po Stalinově smrti se upustilo od finančně náročných staveb, které vystřídala strohá jednoduchost nových socialistických sídel jako Stalinstadt nebo sídliště ve městech Schwedt/Oder či Hoyerswerda.³⁶⁹

³⁶⁵ Pro jednotlivé roky mohou být čísla pro NDR a hlavní město zavádějící, neboť statistické ročenky Spolkové republiky často přehodnocovaly data pro NDR z předchozích let a v dalších vydáních čísla aktualizovaly.

³⁶⁶ SCHWARZER, Oskar, Sozialistische Zentralplanwirtschaft in der SBZ/DDR. Ergebnisse eines ordnungspolitischen Experiments (1945-1989), Stuttgart 1999, s. 174.

³⁶⁷ Termín paláce pro dělníky zřejmě nejvíc rozšířil žurnalista Herbert Riecke ve své často citované práci Mietskasernen im Kapitalismus, Wohnpaläste im Sozialismus, Berlin 1954. K rozvoji architektury v Berlíně po roce 1945 srov. také URBAN, Florian, Neo-Historical East Berlin: Architecture and Urban Design in the German Democratic Republic 1970-1990, Surrey, Burnlington 2009.

³⁶⁸ K plánům a realizaci Stalinallee a dalších velkých projektů v padesátých letech viz DURTH, Werner, DÜWEL, Jörn, GUTSCHOW, Niels, Architektur und Städtebau der DDR. Band 2: Aufbau. Städte, Themen, Dokumente, s. 304-401.

V období od roku 1970 až po zánik NDR naprosto převládala industrializovaná bytová výstavba³⁷⁰ velkých panelových sídlišť na periferiích měst – typickým příkladem byl berlínský Pankow nebo lipský Grünau.³⁷¹ Souhlasím s německým historikem Wernerem Landmannem, který tvrdí, že „zatímco národní socialismus tuto oblast sociální politiky zatlačil do pozadí (...), byla bytová politika v NDR nejpozději od sedmdesátých let významný aspekt a prostor pro nejaktivnější činnost v sociálně politickém rámci“³⁷². Ambiciózního cíle vybudovat do roku 1990 2,8 až 3 miliony bytů bylo víceméně dosaženo, ale jak uvádí francouzský historik Jay Rowell, NDR byla jediná země na světě, která mezi nově dokončené byty počítala také místa v domovech důchodců, dělnické ubytovny či modernizaci starých bytů.³⁷³ Německá sociální historička Beatrix Bouvier napsala: „Skutečnost, jak se na řešení bytové otázky rok co rok propagandisticky poukazovalo, jak se nakládalo, resp. manipulovalo se statistikami a čísly o oficiálně nových bytech, je konec konců také indicie k pochopení toho, jak málo byl samotný problém vyřešen.“³⁷⁴

Přestože se výstavba bytů výrazně zrychlila díky technologii skládání hotových panelových dílů, několikaleté čekání na byt nebylo u mnoha mladých rodin v NDR výjimkou, což zadávalo možnost k rozšíření korupce. Zřejmě k nejznámější aféře došlo v této souvislosti v jednom z berlínských bytových družstev v roce 1971. Dvě zaměstnankyně přeskočily ve dvanácti případech pořadník a za úplatu 1.000 až 2.000

³⁶⁹ K budování moderních sídlišť v Hoyerswerda srov. DURTH, Werner, DÜWEL, Jörn, GUTSCHOW, Niels, Architektur, s. 526-554.

³⁷⁰ Otázku industrializované bytové výstavby podrobně zpracovala německá historička Christine Hannemann, která uvádí, že v roce 1985 bylo již 83 % veškerých dílů k výstavbě panelových domů prefabrikovaných. Srov. HANEMANN, Christine, Die Platte. Industrialisierter Wohnungsbau in der DDR, Braunschweig, Wiesbaden 1996, s. 22.

³⁷¹ MICHEL, Harald, SCHULZ, Volker, Von der „Stalinallee“ zur DDR-Platenbausiedlung. Anmerkungen zur Wohnungs- und Städtepolitik in Berlin-Brandenburg seit 1949, in: LEMKE, Michael (Hrsg.), Schaufenster der Systemkonkurrenz. Die Region Berlin-Brandenburg im Kalten Krieg, Köln 2006, s. 209.

³⁷² LANDMANN, Warner, Vom lästigen Anhängsel zum sozialpolitischen Flaggschiff. Vergleichende Untersuchung der Wohnungspolitik im Nationalsozialismus und in der DDR, in: Deutschland Archiv 42, 2009, 2, s. 251.

³⁷³ ROWELL, Jay, Wohnungspolitik, in: BOYER, Christoph, HENKE, Klaus-Dietmar, SKYBA, Peter (Hrsg.), Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945, Band 10. 1971-1989: Deutsche Demokratische Republik. Bewegung in der Sozialpolitik, Erstarrung und Niedergang, Baden-Baden 2008, s. 682.

³⁷⁴ BOUVIER, Beatrix, Die DDR, s. 154.

marek za byt nabízely zájemcům nové bydlení bez čekání.³⁷⁵ V proklamované beztřídní společnosti byly znatelné výrazné společenské rozdíly. Oproti dělníkům bydleli důchodci, zemědělci, vedoucí zaměstnanci anebo vědci v přibližně o třetinu lepších bytech.³⁷⁶ Dělníci v produktivním věku většinou obývali prostory v starých zástavbách, přičemž v novostavbách, postavených po roce 1960, bydleli technici.³⁷⁷ Průměrná obývací plocha se v novostavbách zvyšovala spolu s každým novým pětiletým plánem: například v letech 1976-1980 z 56 na 58 čtverečných metrů.³⁷⁸ V roce 1971 dosahovala obytná plocha na obyvatele 20,6 čtverečných metrů, v roce 1989 to bylo 27,6 čtverečných metrů.³⁷⁹ Přes masivní investice do budování nových sídlišť ještě v roce 1981 mělo pouze 60 % bytů toaletu a 12 % telefonní aparát.³⁸⁰ Ve stejném období mělo ve Spolkové republice telefon 89,6 % domácností v průměrné platové třídě a v roce 1989 mělo již alespoň jeden aparát 98,2 % všech západoněmeckých domácností.³⁸¹

4.1.3 Platy a důchody jako prostředek k dosažení sociální rovnosti

Rozdíly mezi Spolkovou republikou a NDR byly v očích obyvatelů obou částí Německa nejvíce vnímané v rozvoji konzumní společnosti. Ovšem také penzijní

³⁷⁵ STEINER, André, Bolsche Vita in der DDR? Überlegungen zur Korruption im Staatssozialismus, in: GALL, Lothar (Hrsg.), Geld-Geschenke-Politik. Korruption im neuzeitlichen Europa, München 2009, s. 267.

³⁷⁶ Měřeno podle velikosti bytu, novostaveb a sociální vybavenosti. Viz ADLER, Frank, Ansätze zur Rekonstruktion der Sozialstruktur des DDR-Realsozialismus, in: Berliner Journal für Soziologie 1, 1991, s. 161.

³⁷⁷ MERTENS, Lothar, „Was die Partei wusste, aber nicht sagte...“ Empirische Befunde sozialer Ungleichheit in der DDR-Gesellschaft, in: ders. (Hrsg.), Soziale Ungleichheit in der DDR-Gesellschaft. Berlin 2002, s. 147.

³⁷⁸ BOUVIER, Beatrix, Die DDR, 84. Ovšem ve stejném období se průměrná obytná plocha zvýšila ve Spolkové republice z 93 na 102 čtverečných metrů. MELZER, Manfred, STEINBECK, Wolfgang, Wohnungsbau und Wohnungsversorgung in beiden deutschen Staaten: Ein Vergleich, Berlin 1982, s. 58.

³⁷⁹ URBAN, Florian, Berlin/DDR – neo-historisch. Geschichte aus Fertigteilen. Berlin 2007, 158.

³⁸⁰ WOLLE, Stefan, Die heile Welt, s. 253.

³⁸¹ STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1983 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart, Mainz 1983, s. 454; STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1990 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart 1990, s. 452.

reforma ve Spolkové republice, která dramaticky zlepšila situaci západoněmeckých důchodců v roce 1957, byla ze strany obyvatel NDR, jejichž životní úroveň se po odchodu do důchodu výrazně zhoršila, vnímána velmi trpce. Sociální politika v SRN byla vytvářena „primárně v defenzivním smyslu, aby byl západoněmecký stát vůči komunistickému pronikání odolný mezinárodně politicky, bezpečnostně, jakož i ‚hospodářsky a sociálně‘, ale také v ofenzivním smyslu s cílem vykreslit Spolkovou republiku pro obyvatele NDR ‚atraktivně‘, aby byla dlouhodobě podepřena politika znovusjednocení také z vnitropolitické stránky“.³⁸² Na druhé straně existovalo několik málo aspektů života v NDR, které západoněmecké rodiny svým východoněmeckým příbuzným záviděly. Jednalo se o jistotu zaměstnání, sociální péči a bezplatné zdravotnictví – tedy místa, na kterých byly ze státního rozpočtu NDR utráceny velkorysé částky. Mezi východními Němci, kteří neměli rodinné kontakty na Západě a o kapitalistickém Německu slyšeli pouze od svých prarodičů, byly tyto jistoty určující pro jejich spokojenost. Finský historik Henri Vogt zachytil pro toto pochopení důležitou vzpomínku mladého Němce, jehož babička vzpomínala na hrůzy války a výslech gestapem: „Moje srovnání mezi SRN a NDR mělo hodně co do činění s tímto příběhem. A s představami, které jste měli – nezaměstnanost v SRN, a tady jste práci měli. Když mi jeden kamarád řekl, že v SRN si najdete práci, pokud chcete, myslel jsem, že to nemůže být pravda.“³⁸³

Teprve v polovině šedesátých let byla ekonomická situace NDR dostatečně stabilizována pro vytvoření „konzumní“ sociální politiky. V roce 1967 byla minimální mzda zvýšena z 220 na 300 východních marek a přešlo se na pětidenní pracovní týden.³⁸⁴ NDR se postupnými kroky stávala rozvětveným sociálním státem s nepřehledným systémem úřadů, oddělení a referátů, jejichž aktivitu řídilo ministerstvo zdravotnictví a odborové hnutí (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund - FDGB*). Samostatnost rozhodování ministerstva či odborové organizace byla zcela iluzorní, přičemž politickou bezvýznamnost tehdejšího ministerstva zdravotnictví zdůrazňuje

³⁸² HOCKERTS, Hans G., *Sozialpolitische Entscheidungen im Nachkriegsdeutschland. Alliierte und deutsche Sozialversicherungspolitik 1945 bis 1957*. Stuttgart 1980, s. 285.

³⁸³ VOGT, Henri, *Between Utopia and Disillusionment. A Narrative of the Political Transformation in Eastern Europe*, New York, Oxford 2005, s. 279.

³⁸⁴ HOCKERTS, Hans G., *Grundlagen*, s. 730.

skutečnost, že dlouhá léta bylo vedeno politikem východoněmecké CDU, který se nepodílel na rozhodovacím procesu v ÚV SED.

Zánik soukromého podnikání v roce 1972 měl zásadní roli také pro rozšíření sociální politiky v zestátněném sektoru, neboť národní podniky byly považovány za základní složku sociální politiky státu – jejich funkce obsáhly podnikové zdravotnictví, rekreace, spravování bytů až k podnikovým jeslím či prádelně.³⁸⁵ Život zaměstnanců měl být v rámci podnikového kolektivu co nejlépe chráněn a kontrolován podnikovou organizací SED. Spojení s kolektivem nebylo dokonce zpřetrháno ani po odchodu do důchodu. Důchodci mohli například požádat svého dřívějšího zaměstnavatele o opravy v bytě, což poukazuje na dva protichůdné symptomy tohoto vztahu: zaprvé na solidaritu podnikového kolektivu s bývalými spolupracovníky, zadruhé na přetrvávající nedostatek ve službách.³⁸⁶ Celkově však byli důchodci nejvíce znevýhodněnou sociální skupinou společnosti a sebereflexe státu jako dobrotivého pečovatele o penzionované dělníky neodpovídala pravdě, což názorně ukazuje tabulka 8. Starobní důchody, které v roce 1970 dosahovaly sotva 70 % minimální mzdy³⁸⁷, dosáhly v roce 1989 nejvýše 518 východních marek u muže a 417 východních marek u ženy.³⁸⁸ Penze sice mohly být navyšovány díky dobrovolnému penzijnímu připojištění, platnému od roku 1968, to ovšem znamenalo lepší zabezpečení pouze pro mladší občany, kteří měli před sebou ještě dostatek produktivních let k zajištění důstojného stáří.³⁸⁹

³⁸⁵ HOCKERTS, Hans G., West und Ost – Vergleich der Sozialpolitik in beiden deutschen Staaten, in: Zeitschrift für Sozialreform 1, 2009, s. 45.

³⁸⁶ Tamtéž.

³⁸⁷ V roce 1947 byla minimální mzda zvýšena z 220 na 300 marek, Bremen 1999, s. 18.

³⁸⁸ SCHWITZER, Klaus-Peter, Senioren, in: MANZ, Günter, SACHSE Ekkehard, WINKLER, Gunnar (Hrsg.), Sozialpolitik in der DDR: Ziele und Wirklichkeit, Berlin 2001, s. 339.

³⁸⁹ Více k dobrovolnému připojištění viz FRERICH, Johannes, FREY, Martin, Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland. Bd. 2: Sozialpolitik in der Deutschen Demokratischen Republik. München 1993, s. 338-342. O chybějící dynamizaci výkonů a strnulosti v systému důchodových odvodů viz také HOFFMANN, Dierk, Am Rande der sozialistischen Gesellschaft. Rentner in der DDR 1945-1990, Erfurt 2010, s. 51-52.

Tab. 8: Porovnání průměrného platu a průměrného starobního důchodu v NDR v letech 1977-1988 (ve východních markách)

Rok	průměrná hrubá mzda	průměrný starobní důchod	rozdíl
1970	762	199,17	562,83
1980	1030	342,51	687,49
1988	1280	380,94	899,06

Zdroj: WOLLE, Stefan, Die heile Welte, s. 17-18.

Špatné životní podmínky východoněmeckých důchodců si všímal i západoněmecký tisk. Například podle Spiegelu velká část lidí v důchodovém věku zůstávala z finančních důvodů pracovat ve svém zaměstnání, a pokud na něj nestačili, požádali svůj podnik o přerazení na místo, které by náročností odpovídalo jejich věku.³⁹⁰

Důchodci jako jediná skupina obyvatelstva směli na základě individuálních povolenek dlouhodobě navštívit své příbuzné ve Spolkové republice. Často si všímali velkých cenových rozdílů u stejných výrobků v na Východě a Západě. Průměrný důchod sice v NDR stačil na nákup základních potravin či na zaplacení nájmu, ale již nestačil na vytváření úspor, nákupy v lahůdkách nebo dokonce cestování, jakl tomu bylo u západoněmeckých seniorů. V roce 1979 napsala jedna důchodkyně z Gery Státní rozhlasové radě (*Staatliches Rundfunkkomitee*) stížnost, ve které si posteskla nad vysokými cenami výrobků ve specializovaných obchodech: „Už u výkladu si musím nechat zajít chuť (...) Život ve stáří člověku opravdu zhořkne, nemá cenu jej žít, když se člověk musí pořád ohýbat jako červ.“³⁹¹

Důvodem pro špatnou situaci východoněmeckých důchodců v příkrém protikladu vůči situaci v SRN byla míra užitku, kterou pro stát měli. Stefan Wolle otevřeně říká že, „vedení SED potřebovalo zdravé a schopné dělníky, odborníky a vojáky, stejně jako matky, které mohly rodit nové dělníky, odborníky a vojáky. Důchodci v jejich očích představovali odpadové produkty výkonné společnosti, které se

³⁹⁰ Lücken im Netz, in: Spiegel 32, 1978, 38, s. 70.

³⁹¹ Cit. dle: BOUVIER, Beatrix, Die DDR – ein Sozialstaat? Sozialpolitik in der Ära Honecker. Bonn 2002, s. 214.

ještě k tomu stěží mohli bránit.³⁹² Není tudíž překvapivé, že důchodci měli na první pohled vzácné cestovní privilegium – na určitý počet dní směli opustit zemi a navštívit Spolkovou republiku. Při podání žádosti o vystěhování úřady nedělaly důchodcům žádné problémy, neboť mohly kalkulovat s tím, že čím méně důchodců v NDR bude, tím méně starobních dávek se bude muset vyplácet.³⁹³

Tab. 9: Přehled průměrných platů u jednotlivých skupin obyvatelstva NDR ve východních markách

Skupina	Mzda, plat, žold
dělníci v základním výrobním procesu	588
techničtí zaměstnanci bez vedoucího postu	753
voják z povolání – plukovník	800
docent na Právnické vysoké škole ministerstva státní bezpečnosti (<i>Juristische Hochschule des Ministeriums für Staatssicherheit</i>)	2350-2800

Zdroj: Zpracováno podle MERTENS, Lothar, „Was die Partei wusste“, s. 130-135.

Zajímavé je srovnání příjmů domácností v NDR a SRN. Od vzniku obou německých států se vyvíjel vzestup příjmů v Spolkové republice rychleji a v roce 1978 dosáhla relace příjmů vůči NDR nominálně dvakrát vyšší hodnotu - 2.787 západních marek oproti 1.430 východních marek.³⁹⁴ V roce 1989 to bylo dokonce 4.173

³⁹² WOLLE Stefan, Die heile Welt, s. 248. O malém zájmu vlády o důchodce jako sociální skupinu svědčí také Honeckerova zpráva, kterou přednesl VIII. sjezdu SED v červnu 1971. Oproti jiným skupinám obyvatelstva, jejichž životním podmínkám věnoval několik stran, o důchodcích se zmínil na dvanácti řádcích. Viz HONECKER, Erich, Bericht des Zentralkomitees an den VIII. Parteitag der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Berlin 1971, s. 87.

³⁹³ Je zajímavé, že ve svých jinak přesných postřezích o životě v NDR dlouholetý stálý zástupce Spolkové republiky v NDR Günter Gaus nenarazil na problém důchodců, či preferovaných sociálních vrstev při přidělování nových bytů a spíše se orientoval na rozdělení východoněmecké společnosti podle stranické příslušnosti. Otázka společenského vzestupu na příkladě lepšího auta či přestěhování se na zelené předměstí podle něj ve východoněmecké společnosti neexistovalo. Srov. GAUS, Günter, Wo Deutschland liegt. Eine Ortsbestimmung, Hamburg 1983, s. 84-90.

západních marek ke 2.091 východním markám.³⁹⁵ Existenční minimum pro čtyřčlennou rodinu bylo přitom v roce 1972 určeno na 1.000 východních marek.³⁹⁶

4.1.4 Rostoucí výdaje na zdravotnictví

Velké výdaje státního rozpočtu v sociální oblasti je možné dobře dokumentovat na zdravotnictví. Vedení SED si bylo vědomo skutečnosti, že stoupající kvalita zdravotní péče představuje lakmusový papírek nálady obyvatelstva. Změny v sociální politice po nástupu Ericha Honeckera signalizovala také výměna ministra v rezortu zdravotnictví. V letech 1958-1971 jím byl za CDU Max Sefrin³⁹⁷, ale novým ministrem byl za SED jmenován mezi lékaři uznávaný odborník Ludwig Mecklinger³⁹⁸(SED). I na VIII. sjezdu SED v roce 1971 dostalo mezi novými instrumenty sociální politiky zdravotnictví výsadní místo.³⁹⁹ Honecker na sjezdu řekl, že „snaha o zdraví, výkonnost a radost ze života až do vysokého věku se stává pořád více součástí způsobu života, který je podporován celou společností a socialistickým státem“⁴⁰⁰. V roce 1973 bylo nové vnímání zdravotnictví jakožto politického instrumentu zdůrazněno vydáním zákona Společné usnesení (*Gemeinsamer Beschluss*), který obsahoval jak rozhodnutí o zlepšení rozšíření zdravotní péče, tak zvýšení výdajů na finanční odměny podhodnoceného lékařského personálu.⁴⁰¹

³⁹⁴ KLÜSSENDORF, Niklot, „West“ und „Ost“. Zweierlei Währung als Element deutscher Zeitgeschichte (1948-1990), in: Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft 45, 2005, s. 123-154.

³⁹⁵ SCHWARZER, Oskar, Sozialistische Zentralplanwirtschaft in der SBZ/DDR. Ergebnisse eines ordnungspolitischen Experiments (1945-1989). Stuttgart 1999, s. 178-179.

³⁹⁶ WILLING, Matthias Sozialistische Wohlfahrt: Die staatliche Sozialfürsorge in der Sowjetischen Besatzungszone und der DDR (1945-1990). Tübingen 2008, s. 287.

³⁹⁷ Max Sefrin (1913-2000), německý politik, původně letec, v letech 1955-1958 předseda frakce CDU v Lidové komoře NDR, v letech 1958-1971 ministr zdravotnictví.

³⁹⁸ Ludwig Mecklinger (1919-1994), lékař, v letech 1964-1969 náměstek ministra zdravotnictví, v letech 1971-1989 ministr zdravotnictví.

³⁹⁹ WILLING, Matthias, Sozialistische Wohlfahrt: Die staatliche Sozialfürsorge in der Sowjetischen Besatzungszone und der DDR (1945-1990). Tübingen 2008, s. 281-282.

⁴⁰⁰ HONECKER, Erich, Bericht des Zentralkomitees an den VIII. Parteitag der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Berlin 1971, s. 110.

Již od založení NDR se Ministerstvo zdravotnictví snažilo o přizpůsobení zdravotní péče Sovětskému svazu.⁴⁰² Proto byly ve všech městských obvodech a okresech zakládány ambulance a polikliniky s ambulantní zdravotní péčí.⁴⁰³ Jelikož v mnoha případech nedostačovaly finance k rozsáhlému investičnímu záměru, byly kliniky vytvářeny i jako jen rozšířené ambulanční části klasických nemocnic.⁴⁰⁴ V roce 1950 existovalo pouze 184 poliklinik, v roce 1970 ale již 452 a v roce 1989 dokonce 626.⁴⁰⁵ Jen pomalu byli z praxí vytlačováni soukromí lékaři. Ještě v roce 1958 v zemi pracovalo 4.500 soukromých lékařů z celkového počtu 14.000 lékařů.⁴⁰⁶ Z důvodu nedostatku lékařů byli soukromí doktoři cílevědomě nuceni k tomu, aby se vzdali svých soukromých praxí a vstoupili do státních klinik.

Státní podniky měly také v zdravotnictví NDR zvláštní místo. K jejich úkolům patřila opatření k zamezení pracovních nehod, zlepšení pracovní hygieny, první pomoc, a v neposlední řadě ambulantní zdravotní ošetření. Ve větších podnicích byl lékař a sestra nebo dokonce podniková poliklinika.⁴⁰⁷ Přes mnohá zlepšení během padesátých a šedesátých let byla nespokojenost občanů s úrovní lékařské péče velmi rozšířená. Chyběla technika, ale také specialisté, neboť do postavení Berlínské zdi uteklo z NDR

⁴⁰¹ WASEM, Jürgen, MILL, Doris, WILHELM, Jürgen, Gesundheitswesen und Sicherung bei Krankheit und im Pflegefall, in: BUNDESMINISTERIUM für Arbeit und Soziales und Bundesarchiv (Hrsg.), Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945, Band 10. 1971-1989: Deutsche Demokratische Republik. Bewegung in der Sozialpolitik, Erstarrung und Niedergang, Baden-Baden 2008, s. 376-377.

⁴⁰² FRERICH, Johannes, FREY, Martin, Handbuch, s. 208. K úrovni sovětského zdravotnictví a jeho propagandě viz ŠTICH, Zdeněk, Ochrana zdraví v Sovětském svazu a lidově demokratických státech, Praha 1960.

⁴⁰³ Ambulantní zdravotní péče měla v Německu dlouhou tradici, ale ambulance byly vždy napojeny na existující univerzitní nemocnice. První poliklinika byla otevřena při Berlínské univerzitě v roce 1810. Srov. NAWROTZKI, Bettina, Zur Geschichte der Polikliniken im 19./20. Jahrhundert – unter besonderer Berücksichtigung der Entwicklung in Hamburg, Hamburg 1986, s. 5.

⁴⁰⁴ FRERICH, Johannes, FREY, Martin, Handbuch, s. 210.

⁴⁰⁵ WAGNER, Linde, Polikliniken – ein gesundheitspolitisches Modell, in: BOLLINGER, Stefan, VILMAR, Fritz (Hrsg.), Die DDR war anders. Eine kritische Würdigung ihrer sozialkulturellen Einrichtungen. Berlin 2002, s. 229.

⁴⁰⁶ Medizinische Statistik der Hauptabteilung Heilwesen, in: Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, DY 30/IV 2/19/30, s. 113.

⁴⁰⁷ WASEM, Jürgen, MILL, Doris, WILHELM, Jürgen, Gesundheitswesen und Sicherung bei Krankheit und im Pflegefall, in: Kleßmann, Christoph (Hrsg.), Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945. Bd. 9: 1961-1971 Deutsche Demokratische Republik. Baden-Baden 2007, s. 382-383.

na 7.500 lékařů.⁴⁰⁸ Kromě toho byli lékaři platově podhodnoceni, často měli pocit nedostatečné seberealizace a podle západoněmeckého Spiegelu sice bylo na konci osmdesátých let v NDR na 40.000 lékařů, ale přibližně 4.500 z nich podalo žádost o vystěhování.⁴⁰⁹

Tab. 10: Lékaři, zubní lékaři a lékárníci mezi lety 1970-1989

Rok	Lékaři		zubní lékaři		lékárníci	
	celkem	obyvatel na lékaře	Celkem	obyvatel na zubaře	celkem	obyvatel na lékárníka
1970	27 255	696	7 349	2 321	2 885	5 913
1975	31 810	530	7 968	2 115	3 442	4 895
1980	33 894	494	9 709	1 724	3 542	4 716
1985	37 943	439	11 757	1 416	3 783	4 400
1989	40 143	414	12 011	1 383	3 990	4 164

Zdroj: Statistisches Jahrbuch der DDR, Jahrgang 1990, s. 374.

Tabulka dokládá stoupající tendenci v počtech lékařů, stomatologů i lékárníků po rozsáhlých investicích do východoněmeckého, především do lékařského „dorostu“. Pokud porovnáme počet lékařů v NDR s počty ve Spolkové republice, působilo oproti 39.157 východoněmeckých lékařů 165.015 lékařů ve Spolkové republice, to znamená,

⁴⁰⁸ Tamtéž, s 385. Především v padesátých letech byly počty uprchlíků vysoké. Jen mezi lety 1954 a 1955 opustilo NDR na 550 lékařů. SPAAR, Horst, Der Einfluß personeller Verluste, insbesondere von Ärzten, auf die Gesundheitspolitik der SED und die Entwicklung des Gesundheitswesens, in: Das Gesundheitswesen der DDR – zwischen Konzept und Realität. Wissenschaftliche Arbeitstagung der Interessengemeinschaft Medizin und Gesellschaft e. V. Berlin, den 26. 11. 1994. Berlin 1995, s. 6.

⁴⁰⁹ Das Gesundheitswesen der DDR steckt in einer Krise: Ärzte wollen auswandern, Medikamente sind knapp, in: Spiegel 42, 1988, 27, s. 35. K nespokojenosti lékařů s platovými podmínkami, jakož i možnostmi uplatnění pro své děti srov. také ARNDT, Melanie, „Die Frage der Polikliniken ist augenblicklich in Berlin wieder heiß umstritten.“ Die Entwicklung der Berliner Polikliniken und Ambulatorien 1948-1961, in: LEMKE, Michael (Hrsg.), Schaufenster der Systemkonkurrenz. Die Region Berlin-Brandenburg im Kalten Krieg, Köln 2006, s. 261-263.

425 obyvatel připadlo na jednoho lékaře v NDR⁴¹⁰ proti 370 obyvatel na lékaře v SRN⁴¹¹, tedy viditelný, avšak žádný propastný rozdíl.

Je zajímavé, že počty státem či obecními úřady řízených nemocnic v sedmdesátých i osmdesátých letech klesaly. Důvodem byl rostoucí význam nemocničních kapacit v církevních rukou. V roce 1989 církve nabízely dokonce více než 11.000 lůžek, státní nemocnice přes 163.300 lůžek.⁴¹² V počtu lůžek či lékařů na osobu sice NDR vedla tabulky Světové zdravotnické organizace, nemocnice však musely bojovat se zastaralou technikou a nedostatečným zabezpečením nových léčiv, což zvyšovalo jak dobu diagnostiky nemocí, tak i dobu hospitalizace.⁴¹³ Nedostatky v oblasti technického a farmakologického zabezpečení se překonávaly díky tzv. uvolňování (*Störfreimachung*), tedy dovozem ze zemí RVHP nebo napodobováním západních léků domácími náhražkami. To bohužel často vedlo k výrobě léků špatné kvality a s nebezpečnými vedlejšími účinky.⁴¹⁴ „Jen málo výrobků farmaceutického průmyslu má světovou kvalitu. V důležitých oblastech přetrvá odstup 5 až 10 let.“⁴¹⁵ Z toho důvodu povolovalo ministerstvo zdravotnictví lékařům „posílat si léky ze západního Německa, pokud je v rámci nařízení o dárkovém a balíkovém styku k balíčku přiložen recept vypsany lékařem z NDR⁴¹⁶.“ Mnoho východoněmeckých lékařů si však neustále stěžovalo na to, že nedokážou pacienty správně léčit, neboť nemají správné

⁴¹⁰ Statistisches Jahrbuch der DDR, Jahrgang 1990, s. 374.

⁴¹¹ Vlastní výpočty podle Statistisches Jahrbuch 1989 für die Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart 1989, s. 43, 392.

⁴¹² WASEM, Jürgen, MILL, Doris, WILHELM, Jürgen, Gesundheitswesen und Sicherung bei Krankheit und im Pflegefall, in: BOYER, Christoph, HENKE, Klaus-Dietmar, SKYBA, Peter (Hrsg.), Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945, Band 10. 1971-1989: Deutsche Demokratische Republik. Bewegung in der Sozialpolitik, Erstarrung und Niedergang, Baden-Baden 2008, s. 383.

⁴¹³ KLEINSCHMID, Hannelore, „Als Ärzte waren wir zur Sparsamkeit angehalten“, in: HELWIG, Gisela (Hrsg.), Die letzten Jahre der DDR. Texte zum Alltagsleben, Köln 1990, s. 92-93.

⁴¹⁴ WASEM, Jürgen, MILL, Doris, WILHELM, Jürgen, Gesundheitswesen und Sicherung bei Krankheit und im Pflegefall, in: Kleßmann, Christoph (Hrsg.), Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945. Bd. 9: 1961-1971 Deutsche Demokratische Republik. Baden-Baden 2007, s. 385.

⁴¹⁵ WASEM, Jürgen, MILL, Doris, WILHELM, Jürgen, Gesundheitswesen und Sicherung bei Krankheit und im Pflegefall, in: Kleßmann, Christoph (Hrsg.), Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945. Bd. 9: 1961-1971 Deutsche Demokratische Republik. Baden-Baden 2007, s. 405.

⁴¹⁶ Vorschläge zur Neuordnung der Lenkung und Leitung der Versorgung mit importierten Arzneimitteln, in: Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, DY 30/IV 2/19/92, s. 41.

léky.⁴¹⁷ Velmi pozitivně však byla naopak lékaři i pacienti vnímána možnost léčení v sanatoriích a lázních NDR, Československa anebo Polska. Například už v roce 1956 mohlo 350 východoněmeckých pacientů využívat kapacity československých lázní v Karlových Varech, Mariánských Lázních či Piešťanech.⁴¹⁸ V pozdějších letech se počet lázeňských rekreací v zahraničí zvyšoval.

Celkově může být zdravotnictví NDR charakterizováno jako efektivní organizace, jejíž možnosti modernizace byly omezeny socialistickým hospodářstvím. Společně s dalšími součástmi sociální politiky však extrémně namáhalo státní rozpočet. Zatímco se v Ulbrichtově období se mluvilo o „ekonomizaci sociální politiky“, po roce 1971 dostala sociální politika přednost před ekonomickými kritérii, které rozhodně sociální výdaje v takové míře, jak byly nastaveny v NDR, neumožňovaly.⁴¹⁹ André Steiner ale správně hodnotí, že dobré sociální podmínky měly být podle vedení SED předpokladem pro lepší výsledky v ekonomice.⁴²⁰ S lepším zdravotním stavem a životními podmínkami měli mít lidé lepší pracovní morálku a dosáhnout vyšší produktivity. Hospodářské výsledky však sociální politika rozhodně nezlepšila a přibývající výhody sociálního státu rozpočet NDR zatěžovaly tak velkými částkami, že v roce 1988 už zabíraly 30 % veškerých veřejných výdajů.⁴²¹ Fatálních důsledků předimenzované sociální politiky si byli ekonomičtí experti režimu vědomi, avšak „legitimace mocenského monopolu SED byla již v dané době tak rozsáhle závislá na ‘poskytování sociální jistoty a zaopatření’, že SED neviděla jinou možnost, než se jí pevně držet i za cenu ekonomického úpadku“.⁴²² Přesto část německých sociálních historiků tuto politiku schvaluje. Například Gunnar Winkler celkový obraz sociální politiky NDR

⁴¹⁷ Das Gesundheitswesen der DDR steckt in einer Krise: Ärzte wollen auswandern, Medikamente sind knapp, in: Spiegel 42, 1988, 27, s. 35

⁴¹⁸ Abschrift des Sanatoriums Marienbad in der ČSSR an die Regierung der Deutschen Demokratischen Republik, SAPMO-BArch, DY 30/IV 2/19/51, s. 55.

⁴¹⁹ HÜBNER, Peter, Gesellschaftliche Strukturen und Sozialpolitische Handlungsfelder, in: KLESSMANN, Peter (Hrsg.), Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945. Bd. 9: 1961-1971 Deutsche Demokratische Republik, Baden-Baden 2007, s. 107.

⁴²⁰ STEINER, André, Leistungen und Kosten, in: HOFFMANN, Dierk, SCHWARTZ, Michael, Sozialstaatlichkeit in der DDR. Sozialpolitische Entwicklungen im Spannungsfeld von Diktatur und Gesellschaft 1945/49-1989, München 2005, s. 35.

⁴²¹ WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit. Zur DDR-Ökonomie. Dokumentation und Erinnerungen, St. Katharinen 1998, s. 62.

⁴²² HOCKERTS, Hans G., West und Ost, s. 54.

hodnotí přes nutnou dávku kritiky jako veskrze pozitivní.⁴²³ Pokud použiji pro zhodnocení sociální politiky například průměrnou očekávanou délku života, v porovnání s jinými rozvinutými zeměmi NDR nijak nevybočuje. Na druhé straně je třeba zdůraznit, že v regionech s odpadem a smogem z průmyslové výroby by byla očekávaná doba dožití nižší.

Tab. 11: Průměrná očekávaná délka života narozených dětí

	Očekávaná délka života			
	1969/1971		1986/1987	
	chlapci	dívky	chlapci	Dívky
NDR	68,1	73,3	69,8	75,9
SRN	67,3	73,6	71,8	78,4
Francie	68,6	76,0	72,0	80,3
USA	67,1	74,8	71,4	78,6
SSSR	65,0	74,0	64,8	73,6

Zdroj: STATISTISCHES Amt der DDR (Hrsg.), Staatliches Jahrbuch der DDR '90, Berlin 1990, s. 9*.

Sociální politika poskytovala občanům NDR spolehlivou ochranu před materiální nouzí, jednalo se však o „základní zajištění na skromném základě. Její míru určovala úroveň konzumu a životní styl dělnictva krátce před druhou světovou válkou“⁴²⁴. Základní zabezpečení pro každodenní život dostačovalo sice v letech poválečné obnovy, ale v sedmdesátých a osmdesátých letech již obyvatelé východního Německa požadovali životní úroveň srovnatelnou se Spolkovou republikou, kde by mohli plně využít možností moderní konzumní společnosti a osobní svobody. Socialistická

⁴²³ WINKLER, Gunnar, Ziele und Inhalte der Sozialpolitik, in: MANZ, Günter, SACHSE Ekkehard, WINKLER, Gunnar (Hrsg.), Sozialpolitik in der DDR: Ziele und Wirklichkeit, Berlin 2001, s. 13. Jako příklad kvality zdravotní péče můžou posloužit statistické údaje o mortalitě novorozeňat do jednoho roku po narození. Zatímco v roce 1960 umřelo 38,8 dětí na 1.000 novorozeňat, v roce 1975 to bylo 15,9 a v roce 1985 9,6, přičemž toto číslo nadále klesalo až do zániku NDR. Srov. Statistisches Amt der DDR (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik '90, Berlin 1990, s. 422.

⁴²⁴ SCHMIDT, Manfred G., Grundlagen, s. 30.

ekonomika NDR něco takového nebyla schopna nabídnout a finančně náročná sociální politika byla pouze dalším z prostředků, které sloužily jako služba obyvatelstvu výměnou za poslušnost režimu.

4.2 Konzumní socialismus

V této kapitole budu analyzovat rozsah, v jakém se v NDR rozvinula konzumní společnost a jak jí limitovala socialistická ekonomika.⁴²⁵ Nejprve se zaměřím na zásobování základními potravinami a na rozšiřování nabídky zboží v padesátých a šedesátých letech, vzhledem ke klíčové roli programu Jednoty a hospodářské a sociální politiky se však soustředím zejména na období sedmdesátých let. Předpokládám za nutné analyzovat, do jaké míry se na obrazu konzumní společnosti podepsal rozvoj německo-německých vztahů, vznik devizových obchodů a dalších specializovaných obchodních sítí s nedostatkovým zbožím. Fenomén nedostatkové ekonomiky prokážu na příkladu tzv. kávové krize. Proč je káva lakmusovým papírkem konzumní společnosti? Jak se káva ze zahraničí nakupovala a bylo jí možné nahradit v případě jejího nedostatku? Do této kapitoly jsem také zařadil otázku Berlína a jeho přednostního postavení v zásobování i prezentace navenek jako velkolepého úspěchu socialismu.

Již po potlačení povstání v červnu 1953⁴²⁶ vláda prosazovala politiku rozšiřování nabídky potravin s cílem stabilizovat neklidnou situaci.⁴²⁷ Východní Němci toužili po stejně dobrých životních podmínkách, jaké měli jejich příbuzní ve Spolkové republice, která v daném období procházela rychlým hospodářským rozmachem. Herci berlínského kabaretu Distel vyjádřili v únoru 1955 tyto touhy ve svém vystoupení velmi přesně: „Cukr je tam sladší, treska je tam rychlejší! Povidla jsou sladší, Camembert je rychlejší! A jestli mi smrt s kosou nastaví nohu, musím být pohřben na Západě!“⁴²⁸

⁴²⁵ Za počátek moderní konzumní společnosti považuji polovinu 20. století. Tuto koncepci podpruje také německý historik Andreas Wirsching ve své studii *Konsum statt Arbeit? Zum Wandel von Individualität in der modernen Massengesellschaft*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 57, 2009, 2, s. 171-199.

⁴²⁶ Srov. EISENFELD, Bernd, KOWALCZUK, Ilko-Sascha, NEUBERT, Erhart, *Die verdrängte Revolution: der Platz des 17. Juni 1953 in der deutschen Geschichte*, Berlin 2004; ROESLER, Jörg, *Der 17. Juni 1953: Aufstand gegen die Norm?* Berlin 2003; MARUHN, Jürgen, DIEDRICH, Torsten, *17. Juni 1953. Der Aufstand für die Demokratie*, München 2003; BUCHHEIM, Christoph, *Wirtschaftliche Hintergründe des Arbeiteraufstandes vom 17. Juni 1953 in der DDR*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 38, 1990, H. 3, s. 415-433.

⁴²⁷ PORT, Andrew I., *Die rätselhafte Stabilität der DDR. Arbeit und Alltag im sozialistischen Deutschland*, Bonn 2010, s. 115-116.

⁴²⁸ KAMINSKY, Annette, „Nieder mit den Alu-Chips“. Die private Einfuhr von Westwaren in die DDR, in: MARTNES, Lothar (Hrsg.), *Unter dem Deckel der Diktatur. Soziale und kulturelle Aspekte des DDR-Alltags*, Berlin 2003, s. 97.

V letech 1955-1960 měl být vzestup nabídky zboží, zejména potravin, markantní: místo 31,5 miliardy marek v roce 1955 měl být obrat spotřebního zboží navýšen na 50 miliard marek, u nabídky masných výrobků se naopak počítalo s pomalejším růstem, pouze o 6 %, v případě mléčných výrobků to bylo o 62 %.⁴²⁹ V rámci sedmiletého plánu měla být produkce drůbežního masa zvýšena až o 700 %.⁴³⁰ Nejpozději v polovině padesátých let byla překonána nejzazší hmotná nouze obyvatelstva a existovala již stabilní materiální jistota, přičemž obyvatelstvo začalo vydělávat víc, než bylo nutné k zajištění základních životních potřeb.⁴³¹ V této souvislosti se od začátku padesátých let začala zvyšovat úroveň nakupování, byly zakládány první samoobslužní koutky v rámci spotřebních družstev.⁴³² Postupně mohly východoněmecké rodiny utrácet za pochutiny a spotřební zboží více úspor. V roce 1962 bylo na pochutiny vydáno z rodinného rozpočtu v průměru 17,7 %, ⁴³³ přičemž v roce 1967 tato hodnota dosáhla již 18,1 %.⁴³⁴ V důsledku zvyšující se kupní síly obyvatelstva bylo do plánu druhé pětiletky na roky 1956-1960 zaneseno výrazné navýšení nabídky spotřebního zboží, zejména oblečení, osobních vozů či televizních přijímačů.⁴³⁵

Významným mezníkem pro rozvoje spotřeby v NDR byla výměna stranického vedení na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. V letech 1970 a 1971 z obav před neklidem obyvatelstva vláda upustila od experimentování v hospodářské politice a

⁴²⁹ Entwurf zum Gesetz über den zweiten Fünfjahresplan zur Entwicklung der Volkswirtschaft in der DDR für die Jahre 1956-1960, SED ZK, Abteilung Gesundheitspolitik, in: SAPMO-BArch, DY 30 /IV 2/19/28, s. 83.

⁴³⁰ POUTRUS, Patrice G., Lebensmittelkonsum, Versorgungskrisen und die Entscheidung für den „Goldbroiler“. Problemlagen und Lösungsversuche der Agrar- und Konsumpolitik in der DDR 1958-1965, in: Archiv für Sozialgeschichte 39, 1999, s. 394-395.

⁴³¹ MERKEL, Ina, Arbeiter und Konsum im real existierenden Sozialismus, in: HÜBNER, Peter; TENFELDE, Klaus (Hrsg.), Arbeiter in der SBZ – DDR, Essen 1999, s. 536.

⁴³² KLEINSCHMIDT, Christian, Konsumgesellschaft, Göttingen 2008, s. 177.

⁴³³ Struktur der Geldausgabe und Warenkäufe, Institut für Marktforschung, in: BArch, DL 102/383, s. 3.

⁴³⁴ Tamtéž, s. 17.

⁴³⁵ V případě vlněného textilu se měla nabídka zvýšit o 46 %, u bavlněného oblečení o 27 %, u osobních automobilů měla být nabídka dokonce čtyřiapůlkrát vyšší. Entwurf zum Gesetz über den zweiten Fünfjahresplan zur Entwicklung der Volkswirtschaft in der DDR für die Jahre 1956-1960, SED ZK, Abteilung Gesundheitspolitik, in: SAPMO-BArch, DY 30 /IV 2/19/28, s. 38.

vydalo tzv. Rozhodnutí o provádění ekonomického systému socialismu v roce 1971 (*Beschluß über die Durchführung des ökonomischen Systems des Sozialismus im Jahre 1971*). Následně byla na VIII. sjezdu SED určena vývojová linie na další období, jež podléhala myšlenkám přijaté *Jednoty hospodářské a sociální politiky*.⁴³⁶ V jejím rámci bylo také proklamováno heslo politiky stability spotřebitelských cen.⁴³⁷ Honecker mínil z této strategie provést úspěšný skok východoněmecké ekonomiky ve spojení s růstem životní úrovně prudce kupředu a ostře kritizoval investičně náročné plánování předchozího desetiletí ve smyslu strukturální politiky jako faktoru růstu. Základem nového přístupu mělo být stabilní zásobování obyvatelstva a uspokojivá nabídka zboží. Prioritu v investičních záměrech získalo energetické odvětví, snížením investičních fondů do dalších sektorů průmyslu se uvolnil kapitál na rozvoj bytové výstavby a soukromou spotřebu. Nová politika vedla ke znatelnému růstu životní úrovně a ekonomika se po nezřízených experimentech šedesátých let poměrně uspokojivě stabilizovala. Na VIII. sjezdu SED v červnu 1971 Honecker chválil výsledky investic do zemědělství a potravinářského průmyslu: „Zejména zásobování velkých měst a dělnických center masem, čerstvými vejci, kuřaty a zeleninou se tím zlepšilo.“⁴³⁸

Převahu ideologického rozhodování v hospodářské politice dokumentují Honeckerovy jednoduché představy zvýšení pracovní produktivity, zavedení nových technologií a navýšení exportu východoněmeckých výrobků, aby bylo dosaženo čtyřprocentního růstu státních příjmů. Celý pětiletý plán měl být nastaven na reálné možnosti národního hospodářství NDR, které mělo ročně prostřednictvím zvýšení pracovní produktivity, nových technologií a exportu východoněmeckých výrobků dosahovat čtyřprocentní růst. Jestliže se tedy zvýšily příjmy do státní pokladny o 4 %, mohly být o stejnou částku zvýšeny příjmy obyvatelstva, stipendia, důchody atd. Státní plánovací komise se ale s představou vedení SED neshodovala a upozorňovala

⁴³⁶ KUSCH, Günter u. a., *Schlußbilanz – DDR. Fazit einer verfehlten Wirtschafts- und Sozialpolitik*, Berlin 1991, s. 18.

⁴³⁷ *Beschluß des Ministerrates über Maßnahmen zur Sicherung der Stabilität der Verbraucherpreise*, 11. August 1971, in SAPMO-BArch DY 30/J IV 2/2J/3610, Více se politice stability cen věnuje hospodářský historik a profesor frankfurtské univerzity Helmut Weiß, srov. WEIß, Helmut, *Verbraucherpreise in der DDR. Wie stabil waren sie?* Schkeuditz 1998, s. 27.

⁴³⁸ HONECKER, Erich, *Bericht des Zentralkomitees an den VIII. Parteitag der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands*, Berlin 1971, s. 48-49.

především na nedostatečnou výkonnost ekonomiky k financování odvážné sociální politiky. Ústřednímu výboru předložila návrh na státní rozpočet, jenž počítal pouze se tříprocentním hospodářským růstem. Honecker poté představitele plánovací komise důrazně napomenul slovy: „Musíte výkony dělnické třídy odhadovat optimističtěji. Strana se o tohle postará a mobilizuje dělnickou iniciativu. S tím si nemusíte dělat starosti.“⁴³⁹ Přehnaně optimisticky se na začátku roku 1972 vůči SPK vyjádřil rovněž předseda rady ministrů Willi Stoph⁴⁴⁰: „Když oznámením o sociálních opatřeních apelujeme na dělnickou třídu, tak to přinese takové výsledky ve výrobě, které teď ještě ve výpočtech Státní plánovací komise nejsou započteny.“⁴⁴¹

Cílené zvyšování životní úrovně a podpora socialistické konzumní společnosti, které britský historik Timothy Garton Ash trefně označil za „džínový a golfový socialismus“⁴⁴², s sebou přinášelo množství problémů, které vycházely z nutnosti rozšiřovat neustále sortiment nabízeného zboží v obchodních sítích. Řada výrobků, která podléhala politice cenové stability jakožto výrobky základní potřeby, měnila své složení, či měla více variant a často svou podstatou dosáhla úrovně, kterou stranický aparát označoval za luxusní. Nebylo jisté, zda lze sandály počítat do kategorie základních potřeb, anebo mezi ně zařadit pouze jednoduché boty. Podrobný problém vyvstal u nových druhů chleba, typů pánských obleků či specializovaného dělnického nářadí.⁴⁴³ Přestože se u některých produktů, které byly vyňaty z kategorie základních potřeb, cenová hladina zvyšovala, dotované ceny během sedmdesátých a osmdesátých let výrazně zasahovaly do veřejných financí. Zatímco v roce 1947 stát subvencoval spotřebu obyvatelstva pouhými 6,5 %, bylo to v roce 1971 již 10,2 %, v roce 1980 13,1 % a na přelomu let 1986/87 dokonce 26,5 %. Bez těchto subvencí by obyvatelé museli

⁴³⁹ Cit. dle: WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit. Zur DDR-Ökonomie. Dokumentation und Erinnerungen, St. Katharinen 1998, s. 59.

⁴⁴⁰ Willi Stoph (1914-1999), východoněmecký politik, vyučený zedník, od roku 1931 člen Komunistické strany Německa, v letech 1950-1989 člen ÚV SED, 1964-1973 předseda vlády, 1973-1976 předseda Státní rady, od roku 1976 do roku 1989 opět předseda vlády.

⁴⁴¹ STEINER, André, Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR, München 2004, s.171.

⁴⁴² Pojem golf odkazuje na populární model západoněmeckého automobilu Volkswagen Golf. ASH, Timothy Garton, In Europe's Name, London 1994, s. 157.

⁴⁴³ WEIß, Helmut, Verbraucherpreise in der DDR. Wie stabil waren sie? Schkeuditz 1998, s. 39.

za zboží v obchodech zaplatit v roce 1987 o celých 36 % více.⁴⁴⁴ Dopad politiky cenové stability na zatížení státního rozpočtu trhu byl sice zřejmý, ale zvyšování cen vedení strany odmítalo s tím, že by mohlo vést k sociálním nepokojům podobně jako v sousedním Polsku. Zvýšení cen kávy v roce 1977 ostatně mezi obyvatelstvem vyvolalo nákupní horečku také u jiných druhů zboží, neboť se rozšířilo mínění, že se podobně jako u kávy budou zásadně zvyšovat ceny u dalších potravin a pochutin. Aby statisticky nebyly ceny zvyšovány, zboží, které podléhalo cenové úpravě, bylo staženo z prodeje. Západoněmecký publicista Bernd Asmus to na návštěvě v NDR hořce komentoval: „Ceny stoupají tajně: Najednou stará značka likéru v potravinách již není vedena; nyní nabízená s dvakrát vyšší cenou má sice novou etiketu, ale chutná stejně.“⁴⁴⁵

O změnu cenové politiky se skutečně ekonomové a pracovníci Státní plánovací komise léta snažili. Namítali, že politika cenové stability nekoreluje se zvyšováním výdajů na sociální stát a je nutné ceny podle zvyšující se životní úrovně obyvatelstva náležitě upravit.⁴⁴⁶ Až do roku 1979 všechny podobné návrhy Honecker smetl ze stolu s argumentem, že stabilní ceny patří k sociálnímu programu, jehož cílem je „dosáhnout co největší politický efekt“.⁴⁴⁷ Tzv. kávová krize v roce 1977 poukázala na to, že stabilita cen byla jednou ze zásadních položek společenské smlouvy, které obyvatelé NDR za cenu nesvobody s režimem uzavřeli. Na 7. zasedání ÚV SED v listopadu 1977 zdůraznilo vedení, že strana bude přes zhoršující se vnější ekonomické podmínky nadále zabezpečovat stabilní spotřební ceny a tarify, jakož i nízké nájmy.⁴⁴⁸ V roce

⁴⁴⁴ STEINER, André, Leistungen und Kosten, in: HOFFMAN, Dierk, SCHWARTZ, Michael (Hrsg.), Sozialstaatlichkeit in der DDR. Sozialpolitische Entwicklungen im Spannungsfeld von Diktatur und Gesellschaft 1945/49-1989, München 2005, s. 35.

⁴⁴⁵ ASMUS, Bernd, Die DDR-Wirtschaft aus der Sicht eines Reisenden. Mannigfache planwirtschaftliche Hindernisse, in: Neue Zürcher Zeitung, 10. října 1980, s. 20.

⁴⁴⁶ STEINER, André, Preispolitik und ihre Folgen unter den Bedingungen von Diktatur und Demokratie in Deutschland im Vergleich, in: STEINER, André, (Hrsg.), Preispolitik und Lebensstandard. Nationalsozialismus, DDR und Bundesrepublik im Vergleich, Köln 2006, s. 190.

⁴⁴⁷ Cit. dle: SKYBA, Peter, Konsumsozialismus als Dogma. Statische Stabilisierungsstrategie und innere Erosion der SED-Diktatur in den siebziger Jahren, in: MÜLLER, Stephan, SCHAL, Gary S., TIERSCH, Claudia, Dauer durch Wandel. Institutionelle Ordnungen zwischen Verstetigung und Transformation, Köln-Weimar-Wien 2002, s. 260.

1979 s odvoláním na ekonomické funkcionáře Stasi varovala před jakýmkoliv zvyšováním cen, „které nejsou politicky obhajitelné a mohly by vést ke kontrarevolučním přestupkům.“⁴⁴⁹ Na udržování stabilních cen bylo ovšem třeba vynaložit jen za rok 1977 44,3 miliard marek – za jeden den tedy stát zaplatil na subvencování stabilních cen 121 milionů marek.⁴⁵⁰

Právě v roce 1977 se měly kvůli zvýšeným cenám na světových trzích zvýšit také spotřebitelské ceny bavlněných výrobků, což vzbudilo u obyvatelstva nákupní horečku.⁴⁵¹ Proto se politbyro zdráhalo provést širší úpravu cen, ale neustále se zhoršující platební bilance přesvědčila v roce 1979 i Honeckera požádat odpovědné úřady za tvorbu cen o návrh balíku úspor, který by umožnil zvýšení cen spotřebního zboží s následným navýšením sociálních příplatků rodinám s horšími příjmy. Walter Halbritter⁴⁵² z Úřadu pro tvorbu cen, Gerhard Schürer z SPK a ministr financí Siegfried Böhm⁴⁵³ vytvořili pracovní skupinu, která sestavila plán úspor ve výši 22 miliard marek za současných kompenzačních sociálních opatření za 6 miliard marek.⁴⁵⁴ Po dohodě s Günterem Mittagem byla pro návrh generálnímu tajemníkovi nakonec schválena mírnější varianta se zdražením o 21 miliard marek s kompenzačními platbami ve výši 7,15 miliard marek. Problém těchto úsporných opatření spočíval v tom, že by snížil reálné příjmy obyvatelstva o 5 až 10 %, přičemž nejvíce postiženi by byli kvalifikovaní

⁴⁴⁸ MALYCHA, Andreas, Der "Konsumsozialismus" der Honecker-Ära und der Eklat um die Erhöhung der Verbraucherpreise im Herbst 1979, in: Deutschland Archiv 45, 2012, 3 /online/, cit. 30. května 2012, WWW: <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/126605/zeitgeschichte-zeitgeschehen>.

⁴⁴⁹ HERTLE, Hans-Hermann, Die DDR an Sowjetunion verkaufen? Stasi-Analysen zum ökonomischen Niedergang der DDR, in: Deutschland Archiv 42, 2009, 3, s. 478.

⁴⁵⁰ MALYCHA, Andreas, Der "Konsumsozialismus" der Honecker-Ära.

⁴⁵¹ WOLLE, Stefan, Heile Welt, s. 275-276. Více k Mittagově a Schürerově opozici vůči vysokým importům a stabilním cenám srov. ZATLIN, Jonathan R., The Currency of Socialism, s. 78-79.

⁴⁵² Walter Halbritter (1927-2003), německý politik a ekonom, v letech 1961-1963 zastupující ministr financí, 1965-1989 státní tajemník a vedoucí Úřadu pro tvorbu cen na úrovni ministra.

⁴⁵³ Siegfried Böhm (1928-1980), německý politik, funkcionář SED a ministr financí NDR v letech 1966-1980, od roku 1967 člen ústředního výboru SED.

⁴⁵⁴ MALYCHA, Andreas, Der "Konsumsozialismus" der Honecker-Ära; SCHÜRER, Gerhard, Gewagt, s. 92.

dělníci a inženýři na středních řídicích pozicích.⁴⁵⁵ Když byl ekonomickými tajemníky a ministry návrh předložen v srpnu 1979 Honeckerovi, byl generální tajemník rozsahem navrhovaného zdražení šokován. Nárazové zvýšení cen by prakticky přesáhlo reformy v Maďarsku a Polsku, kde vlna zdražování vyvolala silný sociální neklid.⁴⁵⁶ Honecker na setkání s Mittagem, Stophem, Schürerem a hospodářskými ministry 16. srpna prohlásil: „Když to uděláme, tak může rovnou odstoupit celé politbyro a vláda také. Říkám Vám to tak otevřeně, abyste viděli, jaké problémy máme.“⁴⁵⁷ Jelikož s navrhovanými změnami souhlasila většina politbyra, byl domluven kompromis: navrhované zdražování nebude uplatněno formou jednorázové úpravy cen, nýbrž prostřednictvím zavádění nových výrobků, vylepšení starších výrobků či jejich obalů, obměny sortimentu zboží a kvalitních výrobků domácí nebo zahraniční produkce.⁴⁵⁸ Tato cenová politika se nejvíce dotýkala tzv. devizových obchodů Intershop a dále prodejních sítí Delikat a Exquisit.

4.2.1 Svět Intershopů

Základní kameny programu Jednoty hospodářské a sociální politiky, mezi které patřilo trvalé zlepšování v zásobování obyvatelstva spotřebním zbožím a zvýšení sociálního standardu, narážely na snahy o šetření a vyrovnaný státní rozpočet. To ovšem stranické vedení chápalo jako cenu obyvatelstva za poslušnost. Tento vztah lze odvodit od Hobbesova pojmu společenské smlouvy, jejíž příčiny je v NDR nutno spojit

⁴⁵⁵ MALYCHA, Andreas, Der "Konsumsozialismus" der Honecker-Ära.

⁴⁵⁶ HERTLE, Hans-Hermann, Die DDR an die Sowjetunion verkaufen? Stasi-Analysen zum ökonomischen Niedergang der DDR, in: Deutschland Archiv 42, 2009, 3, s. 476.

⁴⁵⁷ SKYBA, Peter, Konsumsozialismus als Dogma. Statische Stabilisierungsstrategie und innere Erosion der SED-Diktatur in den siebziger Jahren, in: MÜLLER, Stephan, SCHAL, Gary S., TIERSCH, Claudia, Dauer durch Wandel. Institutionelle Ordnungen zwischen Verstetigung und Transformation, Köln-Weimar-Wien 2002, s. 265.; MALYCHA, Andreas, Der "Konsumsozialismus" der Honecker-Ära. Honecker v roce 1990 tvrdil, že aby bylo v obchodech zboží, jehož nedostatek byl příčinou nespokojenosti obyvatelstva, stačilo zvýšit ceny. ANDERT, Reinhold, HERBERG, Wolfgang, Der Sturz. Erich Honecker im Kreuzverhör. Berlin, Weimar 1991, s. 425.

⁴⁵⁸ MALYCHA, Andreas, Der "Konsumsozialismus" der Honecker-Ära.

s obavou strany z opakování sociálních nepokojů z června 1953.⁴⁵⁹ Pro lepší zásobování obyvatelstva potravinami spotřebního zboží bez dostatečné sítě obchodů a distribuce zboží došlo v roce 1957 k založení dárkové služby, kterou koordinovala firma *Geschenkdienst- und Kleinexport GmbH. (Genex)*.⁴⁶⁰ Občané Spolkové republiky mohli prostřednictvím Genexu posílat svým příbuzným v NDR balíky s kvalitním zbožím, nejčastěji nedostatkovými potravinami a pochutinami. Objednávka zboží pro obyvatele s sebou ovšem kromě zlepšení zásobování nesla další zásadní význam v národohospodářské rovině. Díky tomu, že byly balíky objednávány ve specializovaných kancelářích ve Spolkové republice, plynuly do NDR uhrazené poplatky v západních markách, kterých měl stát nedostatek v důsledku omezování obchodu se západní Evropou. Balíky byly odesílány z distribučních míst ve východním Německu a nepodléhaly tedy hraniční a celní kontrole. Ta běžné balíky ze Spolkové republiky úzkostlivě kontrolovala a v polovině šedesátých let vracela odesílateli anebo zkonfiskovala na 300.000 balíků ročně.⁴⁶¹

Jako většinu státních služeb i Genex provázely problémy s kvalitou. Balíky byly vyráběny z nekvalitního materiálu, trhaly se a jejich špatně uložený obsah, nejčastěji káva, cukr a kakao, se míchal dohromady. Docházelo ke zpožděnému doručení, případně do svého cíle nedorazily. Z těchto důvodů služba již v šedesátých letech jako prostředek posílání pochutin do NDR ztrácela význam.⁴⁶² Ke konci šedesátých let svojí roli v zásobování postupně snižovaly i domácí zásilkové obchody, které nabízely své výrobky obyvatelstvu prostřednictvím katalogů s možností objednávky zboží dvakrát ročně a jejich role spočívala zejména v jednoduché distribuci tam, kde v obchodech zboží chybělo. Postupným zvyšováním úspor a soukromé spotřeby obyvatelstva byl

⁴⁵⁹ Výměnou za určitá práva suverén zastupuje člověka, který „musí vyznati a uznati, že vše, co onen zástupce učiní (...) bere za své, jako by jej k tomu zplnomocnil.“ HOBBS, Thomas, *Leviathan*, Praha 1941, s. 205. Více k vývoji po červnu 1953 srov. BUCHHEIM, Christoph, *Wirtschaftliche Hintergründe des Arbeiteraufstandes vom 17. Juni 1953 in der DDR*, in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 38, 1990, 3, s. 415-433.

⁴⁶⁰ GROHNERT, Evelin, „Es gab nichts, aber jeder hatte alles“, in: LUDWIG, A. (ed.), *Fortschritt, Norm & Eigensinn. Erkundungen im Alltag der DDR*, Berlin 1999, s. 114.

⁴⁶¹ SCHULTE DÖINGHAUS, Uli, *Eine „gesonderte Behandlung“ jenseits des Regellaufs. Der Paketverkehr unter Kontrolle von Stasi und Zoll*, in: HÄRTEL, Christian, KABUS, Petra (Hrsg.), *Das Westpaket. Geschenksendung, keine Handelsware*, Berlin 2000, s. 67.

⁴⁶² ZATLIN, Jonathan R., *The Currency of Socialism*, s. 271-272.

ovšem na ústřední zásilkovou službu *Versand- und Bestelldienst* vyvinut příliš velký tlak, který přivodil omezení zásob zboží na skladech, prodlužování dodávky zásilek a nedostatek některých výrobků. Z těchto důvodů bylo v roce 1975 rozhodnuto o zrušení zásilkového obchodu.⁴⁶³

Zisky z Genexu vedly ke snaze o realizaci dalších obchodních aktivit, které by jako vedlejší produkt umožnily zvýšit nabídku spotřebního zboží na domácím trhu. Za tímto účelem byla v roce 1962 založena síť obchodních domů *Intershop*.⁴⁶⁴ Byl to maloobchodní řetězec s kvalitním domácím i zahraničním zbožím, které se prodávalo pouze ve volně směnitelných měnách a později v tzv. forum-šekech, nikdy však v markách NDR.⁴⁶⁵ Vzorem nové obchodní organizace byl úspěšný československý Tuzex, který disponoval v roce 1963 již 32 pobočkami.⁴⁶⁶ Nevyhnutelným vedlejším efektem bylo, že běžní občané získali, byť ve výrazně omezené míře, představu o sortimentu kapitalistického Západu.

Cílovou skupinou obchodních domů *Intershop* byli však tranzitní cestující a návštěvníci ze Západu. První obchody byly proto otevřeny v Rostocku s mezinárodním přístavem, Lipsku, kde se dvakrát ročně konal veletrh, a v Berlíně, kam často cestovali obyvatelé Západního Berlína, jmenovitě na nádraží Friedrichstraße. Zde se zpočátku prodávaly hlavně cigarety, a to za mnohem nižší cenu, než v Západním Berlíně. Postupně přibyl v nabídce alkohol a další zboží. Již v roce 1962 byl celkový obrat z prvních tří *Intershopů* sto milionů západních marek.⁴⁶⁷ Kiosk na Friedrichstraße měl zvláštní výhodu v tom, že se nacházel ještě před hraniční kontrolou. Západní návštěvníci zde mohli jednoduše vystoupit z metra nebo S-Bahnu a nakoupit více alkoholu a cigaret, než povoloval limit na osobu. Bez toho, aby procházeli celní

⁴⁶³ SCHÜTTERLE, Juliane, *Klassenkampf im Kaufhaus. Versorgung und Sonderversorgung in der DDR 1971-1989*, Erfurt 2009, s. 30-31.

⁴⁶⁴ VÖLKER, Beate, *Should auld Acquaintance be forgot? Institutions of Communism, the Transition to Capitalism and Personal Networks: The Case of East Germany*, Amsterdam 1995, s. 17.

⁴⁶⁵ WOLLE, Stefan, *Die heile Welt der Diktatur. Alltag und Herrschaft in der DDR 1971-1989*, Berlin 2009, s. 79.

⁴⁶⁶ Vorlage für das Sekretariat des ZK der SED, Betr. Erweiterung der Aufgabenstellung der *Intershop GmbH*, Begründung zum Beschluß-Vorschlag für das Sekretariat, s. 7, in: SAPMO, Barch, DY 30/6835.

⁴⁶⁷ Tamtéž, s. 80. Společně se skupinou *Interhotel* a *Intertank* se obchodní obrat vyšplhal na 1,1 miliardy západních marek. ZATLIN, Jonathan R., *The Currency of Socialism*, s. 253.

kontrolou, opět nastoupili do vlaku. Jednalo se tudíž o takřka oficiální vybízení k pašeráctví, které zvyšovalo zisk Intershopu. Příslušníci dopravní policie se dokonce řídili doporučením pohybovat se v prostoru nádraží jen v nejnútnejší míře, aby neodradili zákazníky.⁴⁶⁸ Západoberlínské úřady proti postupu východních Němců protestovaly, ale nemohly zasáhnout tím, že by postavily vlastní celnici na sousední Lehrter Bahnhof, jelikož všechny kolejové tratě v Západním Berlíně podléhaly kontrole státních železnic NDR.⁴⁶⁹

Zpočátku byla síť Intershopů řízena společností *Mitteleuropäische Schlaf- und Speisewagen Aktiengesellschaft (Mitropa)*. Vedle ubytovacích zařízení pro zahraniční klientelu z kapitalistických zemí tzv. *Interhotelů*, byl založen též tzv. *Zimmerservice*.⁴⁷⁰ Tento byl obvykle umístěn v hotelovém pokoji s cílem být blíže k turistům a vybízel k nákupu různého zboží za konvertibilní měny. Postupně se tento *Zimmerservice* rozvinul do celostátní sítě obchodů.

Vedle Intershopů vznikly na hraničních přechodech a odpočívadlech na tranzitních trasách mezi Spolkovou republikou Německo a Západním Berlínem, na nádražích, letištích a trajektových přístavech obchody *Intertank* a *Transitshop*. Byly určeny pouze pro cestující z nesocialistických zemí a vstup do obchodu byl povolen jen po předložení cestovních dokladů. Přes veškeré odmítání diktatury zde západní Němci a západní Berlíňané nakupovali rádi jak levnější alkohol, tak o 5 až 10 % levnější benzín, a „člověk se cítil dobře, že může profitovat z hladu po německé marce“⁴⁷¹. Právě za

⁴⁶⁸ SCHNEIDER, Franka, Interhop, in: SABROW, Martin (Hrsg.), *Erinnerungsorte der DDR*, München 2009, s. 378. Jako příklad nejčastějšího pašování popsal časopis *Spiegel* cigarety, přičemž uvedl například cenu značky *Ernte 23* v Intershopu za 7,5 feniku za kus oproti západoněmecké ceně 8,3 feniku za kus. *Reine Ernte*, in: *Spiegel* 16, 1962, 29, s. 34-35; *Das kostet*, in: *Spiegel* 22, 1969, 3, s. 42. Zisky kiosku na Friedrichstraße se ještě výrazněji zvýšily v sedmdesátých letech, což lze vyvodit z počtu Západoberlíňanů cestujících do hlavního města NDR po přijetí Berlínské dohody. Jen v roce 1973 jejich počet dosáhl 3,46 milionu osob. V následujícím období počet osob stagnoval v důsledku zavedení povinného nákupu východní marky při vstupu na území NDR. *Srov. Cestovní ruch mezi NDR – NSR a ZB za období leden – duben 1974 – ekonomická informace*, Berlín, 12. Června 1974, in: *AMZV*, f. TO-T 1970-1974 NDR, 0344/114, kr. 5, ob. 3, č. j. 014456, s. 2.

⁴⁶⁹ Velitelé misí západních velmocí v Západním Berlíně na čele s Luciem D. Clayem v tomto směru zakázali Brandtovi pokoušet se o změnu statutu železničních tratí. *Reine Ernte*, in: *Spiegel* 16, 1962, 29, s. 35.

⁴⁷⁰ HALL, Derek R., *Tourism and Economic Development in Eastern Europe and Soviet Union*, London, New York 1991, s. 150.

⁴⁷¹ DELIUS, Friedrich Ch., LAPP, Peter Joachim, *Transit Westberlin. Erlebnisse im Zwischenraum*, Berlin 1999, s. 23.

západní marky, případně jiné převoditelné měny se nabízely Intertanky různorodý sortiment včetně potravin, alkoholu, tabáku, oblečení, dále hračky, šperky, kosmetiku, elektronické přístroje, později také kompaktní disky ap. Tyto výrobky v NDR běžně nebyly k dostání, resp. v nabídce byly výrobky horší kvality či vyšší ceny. Intertanky byly významně rozšířeny v roce 1972, kdy bylo možné počítat s nárůstem klientely v důsledku zvýšení cen benzínu ve Spolkové republice a smluvním ulehčením cestování mezi SRN a NDR.⁴⁷² V mnoha autobiografiích a krásné literatuře najdeme popisy pocitů lidí ze Západu při návštěvě NDR. Například spisovatel Peter Schneider ve svém románu *Der Mauerspringer* tento pocit přirovnal otáčející se hvězdu Mercedesu na střeše Europacenter na Kurfürstendammu k „milovanému obličejí Západu“⁴⁷³.

4.2.2 Povolená výroba

Nižší ceny západních výrobků zvyšovaly příjmy Interpshů - například walkman bylo možno zakoupit v Intershopu za 50 západních marek, stál v běžném elektroobchodě 399 východních marek.⁴⁷⁴ Na tomto místě je nutno vysvětlit, proč mohly Intershopy prodávat tolik výrobků ve výhodnější ceně než v SRN: přestože byly na pultech Intershopů a Intertanků vystaveny walkmany západoněmecké výrobky, nemusely opravdu pocházet ze Spolkové republiky, nýbrž z licenční, tzv. povolené výroby (*Gestattungsproduktion*) v NDR.⁴⁷⁵ Od roku 1972, kdy byla mezi NDR a SRN podepsána tzv. Základní smlouva (*Grundlagenvertrag*), rozšířila se spolupráce na státní

⁴⁷² Schalck místopředsedovi vlády H. Sindermannovi 13. Dubna 1972, Stellungnahme zur Vorlage für den Ausbau des Intertankstellengeschäftes, in: Barch, DC 20/11835, s. 104.

⁴⁷³ SCHNEIDER, Peter, *Der Mauerspringer*, Darmstadt/Neuwied 1982, s. 64.

⁴⁷⁴ WEIß, Helmut, *Verbraucherpreise in der DDR. Wie stabil waren sie?* Schkeuditz 1998, s. 43. Oficiální směnný kurz byl přitom 1:1, ale nemožnost volné směny činila z černého obchodu s valutami, tzv. veksláctví, lukrativní obchod. Interní směrnice východoněmeckých pro vykazování zisků z exportu do zahraničí například s kurzem 1:1,80 v roce 1970, 1:2,20 v roce 1975, 1:2,50 v roce 1980 a 1:4,40 v roce 1988. THIEME, Jörg H., *Notenbank und Währung der DDR*, in: Deutsche Bundesbank (Hrsg.), *Fünfundzwanzig Jahre Deutsche Mark: Notenbank und Währung in Deutschland seit 1948*, München 1998, s. 648.

⁴⁷⁵ Vedle povolené existovala také tzv. konzultovaná výroba (*Beratungsproduktion*), ve které byly pouze napodobované výrobní postupy, ovšem za pomoci domácích zařízení. Kvalita těchto výrobků byla o třídu nižší než v případě povolené výroby. Srov. WEIß, Helmut, *Verbraucherpreise in der DDR. Wie stabil waren sie?* Schkeuditz 1998, s. 65.

i podnikové úrovni.⁴⁷⁶ Východoněmecké podniky například dostaly od některých západoněmeckých firem povolení k výrobě jejich produktů a značek. K tomu docházelo za dodržení přísných pravidel, která určovala, jaké stroje a suroviny smějí východoněmecké státní podniky použít, aby bylo dosaženo odpovídající kvality. Většina vyrobeného zboží byla dodána západoněmeckým firmám jako náhrada poplatků a nákladů. Zbytek pak mohl být nabídnut zákazníkům v NDR.⁴⁷⁷ Iniciativu přitom podle Alexandra Schalcka vyvolali západoněmečtí podnikatelé, konkrétní nápad měl vzejít od předsedy představenstva obuvnické firmy Salamander AG Franze Josefa Dazerta.⁴⁷⁸

V Intershopech se tudíž prodávaly západní značky cigaret, ale až 90 % z nich bylo dodáno východoněmeckými státními podniky.⁴⁷⁹ Tímto způsobem bylo kopírováno více než sto produktů, mimo jiné výrobky společností BAT, Beiersdorf, Bosch (Blaupunkt), Nestlé (značky Bear Brand), Salamander, Schiesser, Triumph, Trumpf, Underberg a Varta, či značka Privileg společnosti Quelle AG.⁴⁸⁰ Produkce západoněmeckých značek postupně rostla a například v roce 1987 se v NDR vyrobilo

⁴⁷⁶ KIM, Tae-Heon, Außenwirtschaft der DDR, s. 197-198.

⁴⁷⁷ Srov. ROESLER, Jörg, Momente deutsch-deutscher Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1945 bis 1990: Eine Analyse auf gleicher Augenhöhe, Leipzig 2006, s. 193-194.

⁴⁷⁸ SCHALCK-GOLODKOWSKI, Alexander, Deutsch-deutsche Erinnerungen, s. 189. Jedná se o velmi subjektivní výklad. Možnosti, jak uzavírat se zahraničními podniky smlouvy o licenční výrobě, hledala jednotlivá odpovědná ministerstva již dřív. V červnu 1968 například z ministerstva potravinářství vzešla zpráva „Konzeption für die Lizenztätigkeit in Vorbereitung und Durchführung der Leipziger Herbstmesse 1968“, kterou německý historik Burghard Ciesla interpretuje jako počátky sondování zájmu o spolupráci se západoněmeckými podnikateli. Srov. CIESLA, Burghard, Eine sich selbst versorgende Konsumgesellschaft? Industrieller Fischfang, Fischverarbeitung und Fischerwarenkonsum in der DDR, in: LINDENBERGER, Thomas (Hrsg.), Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR, 1999, s. 208-209. Britský historik Gareth Dale z University of Wales zpopularizoval povolenou výrobu a s tím související obchody západoněmeckých firem s NDR pod názvem „vodka-cola ventures“, které pochází od Charlese Levinsona. Viz DALE, Gareth, Between State Capitalism and Globalisation. The Collapse of the east German Economy, Oxford a.o. 2004, s. 218-219. Srov. LEVINSON, Charles, Wodka-Cola. Die gefährliche Kehrseite der wirtschaftlichen Zusammenarbeit zwischen Ost und West, Reinbek 1980.

⁴⁷⁹ VOLZE, Armin, Devisengeschäfte der DDR. Genex und Intershop, in: Deutschland Archiv 24, 1991, 11, s. 1151; CIESLA, Burghard, POUTRUS, Patrice, Food Supply in a Planned Economy. SED Nutrition Policy between Crisis Response and Popular Needs, in: JARAUSCH, Konrad (ed.), Dictatorship As Experience: Towards a Socio-Cultural History of the Gdr, New York, Oxford 1999, s. 145-146.

⁴⁸⁰ KREWER, Peter, Geschäfte mit dem Klassenfeind: Die DDR im innerdeutschen Handel 1949-1989, Trier 2008, s. 241. Povolenou výrobu kritizuje bývalý státní tajemník východoněmeckého ministerstva pro těžbu železné rudy a metalurgii Klaus Blessing, který jí hodnotí jako možnost zvýšení zisků za využití nízkých nákladů výroby v NDR pro západoněmecké podnikatele a jako příklad uvádí Quelle se sortimentem, který byl z 90 % vyráběn v NDR. BLESSING, Klaus, Die Schulden des Westens. Was hat die DDR zum Wohlstand der BRD beigetragen? Berlin 2010, s. 50-51.

4,6 milionu párů bot Salamander.⁴⁸¹ Ekonomické oddělení ÚV SED se tak snažilo uspokojit poptávku po nedostatkovém zboží ze strany občanů bez toho, aby západní výrobky musela NDR reálně dovážet a platit za ně v zahraničí cennými valutami.

Hrozivě rostoucí zahraniční zadlužení vedlo na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let k uzavírání četných nových franšizových smluv.⁴⁸² Schalck četnost nových smluv však nechápe jako důsledek hroucení východoněmecké ekonomiky, vnímá jí naopak jako snahu západoněmeckých podnikatelů o zisk co největšího podílu na východoněmeckém trhu: „V některých odvětvích, jako například v oblíbeném trhu s potravinami, stáli západoněmečtí podnikatelé doslova frontu, aby s námi mohli obchodovat.“⁴⁸³ Je ovšem diskutabilní, zda lze souhlasit s představou, že západoněmecké firmy tušily brzký zánik NDR a připravovaly v rámci povolené výroby masivní expanzi na východoněmecký trh, jak to popisuje například Günter Gras výrazem „NDR za hubičku“.⁴⁸⁴

Jednou z posledních realizovaných dohod byla smlouva o povolení výroby kosmetického krému Nivea firmou Florena Waldheim, která byla součástí koncernu VEB Chemisches Werk Miltitz. Na trh krém dorazil v říjnu 1989. Oproti srovnatelnému krému domácí výroby Florena-Creme, jehož 60ml balení stálo 1,95 východních marek, zaplatil zákazník ve specializovaných obchodech za 75ml krabičku krému Nivea celých 5,50 východních marek.⁴⁸⁵ Florena Waldheim měla ročně vyrobit 4,5 milionu balení, přičemž dohoda přepokládala bezplatnou dodávku 1,5 milionu kusů partnerské společnosti Beiersdorf AG pro západoněmecký trh.⁴⁸⁶ Zbylé tři miliony balení byly určeny pro prodej v NDR a státech RVHP. Je však překvapivé, že politbyro předpokládalo prodej krému NIVEA i do nesocialistického zahraničí v počtu jednoho

⁴⁸¹ MARXEN, Klaus, WERLE, Gerhard, Strafjustiz und DDR-Unrecht: Amtsmissbrauch und Korruption, Berlin 2002, s. 327.

⁴⁸² SED-Hausmitteilung, Information zur Sicherung des NSW-Exportplanes 1982, s. 3, in: SAPMO-BArch, DY 30/25068.

⁴⁸³ SCHALCK-GOLODKOWSKI, Alexander, Deutsch-deutsche Erinnerungen, s. 190.

⁴⁸⁴ GRAS, Günter, Ein Schnäppchen namens DDR. Letzte Reden vorm Glockengeläut, München 1999, s. 41.

⁴⁸⁵ Information an G. Mittag von 21. September 1987, s. 1, in: SAPMO-BArch DY 30/6980.

⁴⁸⁶ Information zur Angebots- und Preisgestaltung für die neue Gestattungsproduktion von Nivea-Creme, s. 1, in: SAPMO-BArch DY 30/6980.

milionu balení se ziskem 0,6 milionu valutových marek ročně.⁴⁸⁷ Pro zákazníky, kteří si nemohli nový druh krému dovolit, zůstávalo v nabídce 13,2 milionů balení domácího krému Florena.⁴⁸⁸

V roce 1974 se v NDR uchytila prostřednictvím povolené výroby také firma Pepsi Cola považována za synonymum kapitalistického konzumu.⁴⁸⁹ Firma přitom v rámci dohody s východoněmeckou vládou poskytla pro plnicí závod VEB Rostocker Brauerei výrobní linky a příslušenství zdarma, NDR však musela od firmy kupovat hotový koncentrát a 42 milionů lahví ročně. Návratnost této investice v devizových prostředcích měla být zabezpečena zpětným exportem do nesocialistického zahraničí ve výši 5 milionů lahví, přičemž dalších 2,5 lahví bylo určeno k prodeji v Intershopech. Pro obyvatelstvo NDR poté zůstalo v prodeji ročně 37 milionů 0,25l lahví nápoje v ceně 0,70 marek.⁴⁹⁰ Je zajímavé, že na rozdíl od firem Ferrero a Cinzano, se kterými byly smlouvy o povolené výrobě domlouvány ve stejném období, Pepsi Cola nepožadovala od NDR platby ve formě části vyprodukovaného zboží, což lze ovšem odůvodnit zájmem konkurenční Coca-Coly o podobnou smlouvu a poměrně vysoké platby za dovážený sirup do nápoje.⁴⁹¹ Podobně se v NDR vyráběly i produkty jiných celosvětově známých firem, jako například knihovny společnosti IKEA v podniku VEB Meyenburger Möbel apod.⁴⁹²

⁴⁸⁷ Anlage Nr. 3 zum Protokoll Nr. 105 vom 23. 9. 1987, Bertreff: Vorbereitung der Gestattungsproduktion von Nivea-Creme, in: SAPMO-BArch, DY/30 J IV 2/3, 4164, s. 21; Beschluß des Sekretariats des ZK der SED vom 23. September 1987. Bertreff: Vorbereitung der Gestattungsproduktion von Nivea-Creme, in: BArch DC/20/I/4 6102, Standort 51, s. 66.

⁴⁸⁸ Information zur Angebots- und Preisgestaltung für die neue Gestattungsproduktion von Nivea-Creme, s. 1, in: SAPMO-BArch DY 30/6980.

⁴⁸⁹ Produktionsaufnahme von PEPSI COLA, in: SAPMO-BArch DY 30/25106.

⁴⁹⁰ Kooperationsprojekte Konsumgüter mit westlichen Firmen, darunter Ferrero, Pepsi Cola, Cinzano, Wrigley's, am 8. November 1973, in: BArch, DC 20/11837, s. 297-298. Jonathan R. Zatlín uvádí na základě dalšího archivního záznamu zaváděcí cenu pro domácí obyvatelstvo ve výši jedné východní marky a její snížení v důsledku nízké prodejnosti na 0,35 východní marky. Srov. ZATLÍN, Jonathan, R., *The Currency of Socialism*, s. 97.

⁴⁹¹ Kooperationsprojekte Konsumgüter mit westlichen Firmen, darunter Ferrero, Pepsi Cola, Cinzano, Wrigley's, am 8. November 1973, in: BArch, DC 20/11837, s. 297-301. Srov. ZATLÍN, Jonathan, R., *The Currency of Socialism*, s. 95.

⁴⁹² JUNGBLUTH, Rüdiger, *Die 11 Geheimnisse des IKEA-Erfolgs*, Frankfurt/Main 2006, s. 240. Více ke vztahům NDR a skandinávských států srov. WEGENER FRIIS, Thomas; LINDEROTH, Andreas (Red.), *DDR og Norden*, Odense 2005; HECKER-STAMPEHL, Jan, *Nordeuropa und die beiden deutschen*

O tom, jak velkou roli hrála v zásobování speciálních prodejen povolená výroba, nebyli obyvatelé běžně informováni, což se projevovalo nespokojeností zákazníků, kteří si drahé zboží kupovali s přesvědčením, že bylo vyrobeno na Západě. Příkladem oné nespokojenosti může být stížnost vojáka základní služby z Erfurtu, který si koupil čokoládu Alpenvollmich kolínských čokoládoven Karina za 6,80 východních marek, ovšem po otevření si na obalu přečetl, že čokoláda byla vyrobena ve státním závodě VEB Thüringer Schokoladenwerk Saalfeld/Saale, a že vypadá i chutná podobně jako jejich vlastní mléčná čokoláda, která se prodává za 3,85 východních marek.⁴⁹³

Ve východoněmecké politické kultuře ostatně vytvářely stížnosti zajímavý fenomén, kterému spotřebitelé, výrobci i stranický aparát přikládali velký význam.⁴⁹⁴ Americký historik Jonathan Zatlin správně hodnotí, že v podmínkách, kde spolky, strany a parlament fungují jen jako nástroj propagandy, nezávislá soudní moc neexistuje a média jsou plně pod státní kontrolou, nabývají individuální stížnosti nebývalé na důležitosti.⁴⁹⁵ V této souvislosti mají občané prostřednictvím petic a stížností jedinou možnost, jak uplatnit své základní právo na spoluurčování a spoluvytváření (*Recht auf Mitbestimmung und Mitgestaltung*).⁴⁹⁶ Občané ve svých stížnostech na kvalitu zboží často apelovali na závazky strany, důvěru občanů v socialismus ap. Stranická vedení od okresů až po ústředí pak reagovala s velkou razancí. V případě zmíněného vojáka základní služby bylo uděleno generálnímu řediteli durynských čokoládoven nařízení,

Staaten 1949-1989: Aspekte einer Beziehungsgeschichte im Zeichen des Kalten Krieges, Leipzig, Berlin 2007.

⁴⁹³ Dopis J. G. z 21. září 1985, in: SAPMO-BArch, DY 30/25626.

⁴⁹⁴ Význam stížností ve východoněmecké společnosti a současný stav poznání k tématu rozpracoval například Steffen H. Elsner v krátké studii, srov. ELSNER, Steffen Elsner H., Flankierende Stabilisierungsmechanismen diktatorischer Herrschaft: Das Eingabensystem in der DDR, in: BOYER, Christoph, SKYBA, Peter (Hrsg.), Repression und Wohlstandsversprechen, Zur Stabilisierung von Parteierrschaft in der DDR und der ČSSR, s. 75-86. Mary Fulbrook dokonce označuje stížnosti za přirozenou součást východoněmecké každodennosti a věnuje jí kapitolu v jedné ze svých stěžejných prací. Viz FULBROOK, Mary, Ein ganz normales Leben. Alltag und Gesellschaft in der DDR, Darmstadt 2008, s. 288-294. Britský historik a profesory University of Sussex Paul Betts v o zvyku podávat stížnosti státu a státním úředníkům mluví ve srovnání stížnosti nájemníka svému domácímu, kterého označuje jako „Landlord State“. Viz BETTS, Paul, Within Walls. Private Life in the German Democratic Republic, New York 2010, s. 177-182.

⁴⁹⁵ Srov. ZATLIN, Jonathan R., Ausgaben und Eingaben. Das Petitionsrecht und der Untergang der DDR, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 45, 1997, s. 902-917.

⁴⁹⁶ Tamtéž, s. 906.

aby se osobně stížností zabýval. Ten mu v rozmezí tří týdnů odpověděl a vysvětlil, že čokoláda Alpenvollmilch je tak drahá, neboť se vyrábí v licenci, má prý zaručenou kvalitu a její cenu určují drahé suroviny, které se musejí dovážet.⁴⁹⁷ Ředitel již ovšem nevysvětlil, proč výrobek vypadal i chutnal stejně jako čokoláda z kmenové výroby durynské fabriky, která byla takřka o polovinu levnější.

4.2.3 Občané NDR v obchodech Intershop

Do roku 1974 občané NDR nesměli vlastnit valuty. Výjimku tvořili lidé, kteří pracovali na území SRN a dostávali plat v západních markách, nebo získávali peněžité dary od západoněmeckých příbuzných. Ovšem po uzavření Berlínské smlouvy počet návštěvníků ze Západu rychle rostl a úřady mohly stěží kontrolovat oběh cizích měn mezi turisty a domácím obyvatelstvem.⁴⁹⁸ Výsledkem bylo, že přestože oficiálně nesměla většina občanů NDR vlastnit cizí měny, bylo tolerováno, když domácí obyvatelé nakupovali v Intershopech. Sice nesplnili povinnost odevzdat zahraniční měny státní bance, ale nepřímým způsobem tyto peníze nakonec státu vrátili nákupem v devizovém obchodě. Na konci šedesátých let už většinu nakupujících tvořilo domácí obyvatelstvo, neboť stát již neumožňoval Intershopům u vchodu do prodejny kontrolovat doklady.⁴⁹⁹ Bývalý korespondent *Süddeutsche Zeitung* Peter Pragal si například všiml, že když zapisoval svého syna do prvního ročníku základní školy, ředitel jej ujistil, že není problém kupovat mu školní pomůcky v Západním Berlíně, neboť i jiní žáci dostávají od rodičů věci nakoupené v Intershopu.⁵⁰⁰

Vláda nenechala nabízenou šanci nevyužitou a na základě tzv. devizového zákona (*Devisengesetz*) z prosince roku 1973 bylo občanům NDR povoleno vlastnění

⁴⁹⁷ Dopis generálního ředitele VEB Thüringer Schokoladenwerk Saalfeld/Saale Helmuta Bretschneidera z 18. října 1985, in: SAPMO-BArch, DY 30/25626.

⁴⁹⁸ Více o diskusích mezi SRN a NDR k dohovoru o cestování viz Berlin-Abkommen. Puzzle bei Nacht, in: Spiegel 37, 1971, 52, s. 65.

⁴⁹⁹ Abschrift Abt. Parteiorgane des ZK, Berlin, den 20. 10. 1967, Betr.: Lage in den Intershop-Verkaufstellen in Karl-Marx-Stadt, s. 1, in: SAPMO-BArch, DY 30/ IV A 2/6.05/173.

⁵⁰⁰ PRAGAL, Peter, Ihr habt es aber schön, s. 89-90.

zahraničních měn.⁵⁰¹ Přijetím nového devizového zákona se stala německá marka prakticky druhým oběživem v NDR.⁵⁰² V tomto smyslu se měnová politika jakoby přiblížila světovému vývoji po úpadku brettonwoodského systému a aplikovala představu Friedricha A. Hayeka o nutnosti svobodného výběru měny, kterou chce platící používat.⁵⁰³ Rychlý vzestup oběhu západní marky jako druhého platidla na vnitřním trhu vystupňoval obavy stranického aparátu z dalšího vývoje, proto si od dubna 1979 východní Němci museli devizy vyměnit ve Státní bance NDR za výše zmiňované forum-šegy, kterými mohli nakoupit pouze v síti Intershop, zatímco zahraničním zákazníkům bylo nadále umožňováno platit přímo zahraničními měnami po prokázání totožnosti cestovním pasem. V důsledku těchto opatření mělo dojít k rychlému zvýšení obratu Intershopů a efektivní kontrole valutových úspor občanů.⁵⁰⁴

Představa o tom, že vláda může prostřednictvím forum-šeků držbu zahraničních měn mezi východoněmeckým obyvatelstvem lépe kontrolovat, byla zcela mylná. Forum-šegy nesplnily svou úlohu pouhé poukázky na nákup zboží, naopak se samy staly stínovou měnou a dostaly se do oběhu jako synonymum západní marky.⁵⁰⁵ Na druhé straně však forum-šegy splnily svůj druhý úkol: Rodiny s omezeným přístupem k zahraničním měnám mohly od roku 1988 získat na nákup v Intershopu forum-šegy

⁵⁰¹ WELLE, S., Die heile Welt, s. 80.

⁵⁰² O pozitivěch a negativěch dvojměnového systému srov. BIRNBAUM, Eugene A., The Cost of Foreign Exchange Standard of the Use of a Foreign Currency as the Circulating Medium, in: International Monetary Fund Staff Papers, 1957, 5, s. 477-491. Západoněmecká centrální banka v roce 1978 dokonce oznámila, že nedokáže obsloužit domácí trh dostatkem západních marek, neboť velké částky mizí u soukromých osob v NDR. SELL, Erwin, THIEME, H. Jörg, Nebenwährungen bei zentraler Planung des Wirtschaftsprozesses, in: SCHÜLLER, Alfred, WAGNER, Ulrich (Hrsg.), Außenwirtschaftspolitik und Stabilisierung von Wirtschaftssystemen, Stuttgart u. a. 1980, s. 137.

⁵⁰³ Srov. HAYEK, Friedrich A., Choice in Currency: A Way to Stop Inflation, Institute of Economic Affairs, Occasional Paper No. 48, London 1976; HAYEK, Friedrich A., Denationalization of Money: Argument Refined. An Analysis of the Theory and Practice of Concurrent Currencies, London 1990.

⁵⁰⁴ ZATLIN, Jonathan R., Making and Unmaking Money: Economic Planning and the Collapse of East Germany, Institute of European Studies UC Berkeley c2007, s. 15 /online/, cit. 15. září 2010, WWW: <http://escholarship.org/uc/item/44h5r8sz;jsessionid=3FF2E3E100AF95DB1BC7B396CB724824#page-7>. Srov. HELDMANN, Philipp, Herrschaft, Wirtschaft, Anoraks: Konsumpolitik in der DDR der Sechzigerjahre, Göttingen, 2004, s. 294. Ztímco Zatin i Heldmann považují zavedení forum-šeků za čistě vnitřní rozhodnutí vedení SED, ve Spolkové republice byla v roce 1979 rozšířená teorie, že zavedení forum-šeků byl důsledek tlaku Moskvy a dalších států RVHP na Honeckera, aby omezil volnou držbu konvertibilních měn mezi obyvatelstvem, viz například Wie Monopoly. Mit dem neuen Intershop-System nimmt SED-Chef Honecker der innerparteilichen Kritik an seinem Konsum-Sozialismus die Spitzen, in: Spiegel 33, 1979, 15 s. 130.

⁵⁰⁵ VOLZE, Armin, Devisengeschäfte, s. 1154.

také zahraničním převodem. Ve velkých západoněmeckých městech mohli přátelé a příbuzní vložit do agentur Genexu německé marky, které pak byly občanům NDR vypláceny ve formě forum-šeků. Tímto krokem stát získal významné finanční částky, v roce 1988, v posledním „normálním“ roce NDR, to bylo 14,9 milionů západních marek a v roce 1989 dokonce 48 západních marek.⁵⁰⁶ Kromě toho měly forum-šky pro stát ještě jeden pozitivní dopad. Lidé, kteří si v bankách vyměnili zahraniční měny, neutratili ihned v Intershopu všechny poukázky, ale banky již mohly přesto operovat se získanými devizami.⁵⁰⁷

Do znovusjednocení Německa v roce 1990 bylo v provozu celkově až 470 prodejen Intershop.⁵⁰⁸ Nové obchody vznikaly i v menších okresních městech bez dominujícího turistického ruchu: například Bad Doberan v Meklenbursku, Freiberg v Sasku nebo Greiz v Durynsku. Celostátní řetězec si již vyžadoval dovozce, který by byl odpovědný pouze za dodávky zboží pro síť Intershop.⁵⁰⁹ V roce 1976 vznikla společnost *FORUM Handelsgesellschaft mbH.*, která byla přímo podřízena oboru KoKo. FORUM fungovalo jako jediný dodavatel zboží pro Intershopy, stanovoval ceny a kontroloval zisky. Tato organizace řídila v polovině osmdesátých let v celé NDR již 380 prodejen, jejichž výnos se pohyboval na úrovni miliard západních marek, a díky nimž velká část východoněmeckých rodin částečně uspokojovala své nároky na spotřební zboží.⁵¹⁰ Pro děti v rodinách znamenal například Interhop jistotu, jak se dostat k vytouženým džínovým kalhotám. Úspěšný německý novinář Alexander Osang napsal ze svých vlastních vzpomínek: „Pět, šest řad, až nahoru ke stropu naplněných drsnými, modrými kalhotami a bundami. Wrangler, Lee a Levi's. (...) Přiměřeně napjatě jste čekali s přesně spočtenými západními penězi v tašce před regálem s džínami v Intershopu. (...) Barva a stříh musely stoprocentně sedět, proto jsme neměli důvěru k džínům

⁵⁰⁶ Tamtéž, s. 1155.

⁵⁰⁷ Západoněmecký Spiegel nazval tuto strategii „Peníze ihned, zboží potom“ – odčerpat ihned kupní sílu od zákazníků bez toho, aby si něco koupili. *Wie Monopoly*, s. 133.

⁵⁰⁸ VOLZE, Armin, *Devisengeschäfte*, s. 1151.

⁵⁰⁹ Ve významných městech Intershopy zvětšovaly prodejní plochu i na dvoupatrové budovy, přičemž v západoněmeckém tisku tyto prodejny neváhaly označit za „devizové supermarkety“, srov. Glatte Erpressung, in: Spiegel 31, 1977, 34, s. 72.

⁵¹⁰ HÄRTEL, Christian, KABUS, Petra, *Das Westpaket: Geschenkendung, keine Handelsware*, Berlin 2000, s. 217.

v balíku ze Západu. Mohli jste si být jisti, že teta přesně rozuměla, jakou značku chcete, a opravdu pohcopila, jakou modrou jste měli na mysli? V ničem nebyli mladí v NDR tak kritičtí, pozorní a seevědomí jako ve zkušební kabině oddělení džínů v Intershoppu.⁵¹¹

Ministerstvo státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit – MfS*)⁵¹² sledovalo všechny Intershopy, často byli spolupracovníci ministerstva mezi zaměstnanci a pracovali jako prodavači. Dokonce i doprava zboží do obchodů byla pod přísnou kontrolou. Přesto často docházelo ke krádežím a ozbrojeným loupežím. U vyšetřování krádeží v Intershopech byli vedle policie vždy také příslušníci Stasi. V mnoha případech za krádeží stáli samotní vedoucí a zaměstnanci pobočky. Aby se podobným případům předešlo, měli se stát ze zaměstnanců Intershopů privilegovaní občané. Od začátku osmdesátých let jim byla část mzdy vyplácena ve formě prémie ve výši 30 západních marek, ačkoli přijímání spropitného od zákazníků pořád podléhalo pevným pravidlům.⁵¹³ Ačkoli byli zaměstnanci obchodní sítě tímto způsobem vůči ostatním občanům privilegovaní, pracovní podmínky v malých přístavcích nebo mobilních obchodech byly horší než v běžných obchodních sítích.⁵¹⁴

Důležitým prvkem v obchodním obratu Intershopů bylo přibližně 12.500 vojáků západních velmocí, dislokovaných v Západním Berlíně.⁵¹⁵ Ti mohli společně se svými rodinami jezdit do hlavního města NDR a využívat možnosti výhodného nákupu v německých markách anebo amerických dolarech. I díky těmto vojákům nakoupili zahraniční zákazníci v letech 1975 až 1988 v Intershopech zboží za 16 miliard

⁵¹¹ OSANG, Alexander, Beatmusik –staatlich gepflegt. Levi's, Springsteen, Coca Cola und Herbstrevolution im Osten, in: HANNOVER, Irmela, WICKE, Peter (Hrsg.), Puhdys. Eine Kulturland aus dem Osten, Berlin 1994, s. 56.

⁵¹² Pro označení ministerstva státní bezpečnosti se často používá pouze zkrácená forma Staatssicherheit – Stasi.

⁵¹³ WOLLE, Stefan, Die heile Welt..., s. 75.

⁵¹⁴ O špatných pracovních podmínkách svědčí například dopis se stížností pracovního kolektivu Intertanku v Löbau, kteří se obrátili přímo na E. Honeckera se žádostí o zřízení zaměstnaneckých šaten, které v pobočce nebyly zřízeny ani po apelu na ředitelství kombináru. Viz Kollektiv der Intertankstelle Löbau, 30. Juni 1986, Die acht von der Tankstelle, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 43-45.

⁵¹⁵ BLESSING, Klaus, Die Schulden des Westens. Was hat die DDR zu Wohlstand der BRD beigetragen? Berlin 2005, s. 51.

západních marek.⁵¹⁶ Podle bývalého diplomata Joachima Mitdanka⁵¹⁷ se „den co den opakovala v centru Berlína stejná scéna. Velké armádní autobusy přijížděli v kolonách na Alexanderplatz a Ostbahnhof (...). Potom se v hejnech honili po obchodních domech a sbírali všechno, co mohla NDR nabídnout: fotoaparáty a kempinkové potřeby, hudební nástroje, hodiny atd.“⁵¹⁸

Postavení sovětských ozbrojených sil v obchodech NDR bylo zcela odlišné. Sovětským občanům sice byl povolen přístup do prodejen, neměli však přístup k valutám a za zboží neměli jak zaplatit. Ruští důstojníci nepožívali žádných výhod v Intershopech, ale ani v podobných prodejnách v Sovětském svazu. Již ve třicátých letech vznikly v Moskvě a Leningradě takzvané obchody *Berjozka*, kde bylo možné nakupovat domácí výrobky za zahraniční měny. Tak jako zpočátku Intershopy, i Berjozky se nacházely v blízkosti mezinárodních hotelů a letišť. Běžný sovětský občan, kterému bylo držení volně směnitelných měn zakázáno, měl vstup do Berjozky zakázán.⁵¹⁹ Na rozdíl od Berjozky, která nebyla pro Rusy ničím jiným než malým výkladem divů kapitalistického světa, Intershopy v NDR měly kulturně ideologický význam a staly se uctívanými chrámy konzumní společnosti. Paradox významu Intershopů tkvěl v tom, že ačkoli měly nezanedbatelný přínos pro státní pokladnu, jejich sortiment poukazoval na skutečný stav nabídky v běžných obchodech po celé NDR, což přispělo svým dílem k oslabení stability reálného socialismu.

⁵¹⁶ POND, Elisabeth, *Beyond the Wall: Germany's Road to Unification*, New York 1993, s. 292.

⁵¹⁷ Joachim Mitdank (*1931), diplomat NDR, v letech 1978-1982 velvyslanec v Helsinkách, poté vedoucí úseku Severní Evropa a Velká Británie na ministerstvu zahraničních věcí, v letech 1989-1990 velvyslanec v Londýně a Dublinu.

⁵¹⁸ MITDANK, Joachim, *Berlin zwischen Ost und West. Erinnerungen eines Diplomaten*, Berlin 2004, s. 153-154.

⁵¹⁹ EATON, Kathrin B., *Daily Life in the Soviet Union*, Westport 2004, s. 117. K fungování obchodů *Berjozka* v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století srov. RAŤKOVSKIJ, Ilja S. – CHODJAKOV, Michail B., *Istorija Rosii: Posobie dlja postupajuščich v vuzy: XX vek*, Sankt Petěrburg 2005, s. 352; SAKWA, Richard, *Gorbachev and his Reforms 1985-1990*, New York 1990, s. 86. Kromě *Berjozky* existoval v Moskvě také obchod *Vněšposiltorg*, ve kterém se prodávaly západní výrobky pro zahraniční zákazníky žijící ve městě dlouhodobě, viz *Whisky von Wneschposiltorg*, in: *Spiegel* 19, 1965, 10, s. 102.

Tab. 12: Využití konvertibilních měn v jednotlivých socialistických státech

	Bulharsko	ČSSR	NDR	Polsko	Rumunsko	Maďarsko	SSSR	ČLR
Domácí měna	Lev = 100 stotinek	Koruna = 100 haléřů	Marka = 100 feniků	Zloty = 100 grošů	Leu = 100 bani	Forint = 100 fillérů	Rubl = 100 kopejek	Renminbi = 10 jiao = 100 fen
Nejdůležitější vedlejší měna	USD	USD, DM	DM	USD	DM, SFR	DM, SFR	USD, SFR	HKD, USD
Devizové obchody	CORECOM	TUZE X	INTERSH OP	PEWEX	COMTOURIST	IKKA KONSUM EX	BERJOZKA	Obchod přátelství
Valutové poukázky	Kupón CORECOM	Tuzexová koruna (v USD)	Forumššky	Kupón PKO (bony) (V USD)	-	Dolary IKKA, devizové kontoššky	Valutové ššky	Foreign Exchange Certificate (FEC)

Zdroj: WINGENDER, Perdita A., Westdevisen und Devisenschwarzmärkte in sozialistischen Planwirtschaften, Stuttgart – New York 1989, s. 78.

4.2.4 Občané NDR a devizové prostředky

Po zřízení obchodů Intershop i v menších městech vznikla v celé společnosti napjatá situace. Nejen ve městech jako Berlín, Lipsko či Drážďany, ale i v malých okresech se zvýraznily sociální rozdíly mezi skupinou obyvatelstva, která přístup k devizovým prostředkům měla, a těmi občany, kteří neměli příbuzné na Západě či příhodné zaměstnání v hotelu, cestovní kanceláři nebo taxislužbě, aby konvertibilní měny získali.⁵²⁰ Mnoho zoufalých lidí toužilo po zboží, které si jejich sousedé, kolegové

⁵²⁰ Srov. WINGENDER, Perdita A., Westdevisen und Devisenschwarzmärkte, s. 55. V západoněmeckém tisku se často objevovaly ve sloupcích o NDR nevěřitelné zprávy. V roce 1982 Spiegel otiskl krátkou zprávu o přistavních dělnících ve Wismaru, kteří za nebezpečnou práci při nakládání hydroxidu draselného měli dostávat na hodinu příplatek 75 západních feniků. Tuto zprávu jsem však v žádných archivních materiálech nedohledal a považuji jí za neověřenou. Viz Westgeld als Prämie, in: Spiegel 36, 1982, 47, s. 15.

či spolužáci běžně kupovali a touha po získání západních marek k nákupu v Intershopu je často vedla ke konání na hraně zákona. V roce 1977 drážďanskému krajskému vedení strany způsobila problémy aféra s lakýrníkem, který v novinách inzeroval malířské služby o víkendech, přičemž za natření oken či vymalování pokojů požadoval na hodinu tři západní marky.⁵²¹ U policejního výslechu poté jako důvod konání udával, že chtěl pouze tak jako jiní občané nakupovat v Intershopu a že „tam se dají koupit přenádherné věci“.⁵²² Západní tisk si všiml, že se někteří odvážlivci rozhodli kupovat ve velkém lístky na divadelní představení, které pak v západních markách prodávali před večerní pokladnou.⁵²³

Oddělení plánování a financí na ministerstvu financí ve své zprávě z června 1973 shrnulo hlavní problémy s propojením Intershopů s devizovými příjmy obyvatel do třech hlavních bodů:

- a) vnímání cenových rozdílů mezi zbožím v Intershopu a cenami stejného importovaného zboží, případně výrobků domácí provenience v maloobchodní síti NDR. Z toho vyplývalo přeceňování kapitalistických měn v očích těchto občanů.
- b) V důsledku nízkých cen v Intershopech a kvality nabízeného zboží byli mnozí obyvatelé ochotni získat zahraniční měnu protiprávní či nemorální cestou. Často k tomu docházelo v restauracích a ubytovacích zařízeních úmyslně špatně vyúčtovanými platbami zákazníků, objevovaly se případy mladistvých, kteří o západní marky žebrali mezi zahraničními turisty.

⁵²¹ Information über veanlaßte Maßnahmen und Ergebnisse der Parteikontrolle zu dem vom Genossen Modrow im Monatsbericht der Bezirksleitung Dresden aufgeworfenen Problem, juristisch gegen Handwerker vorzugehen, die für privat ausgeführte Arbeiten Westmark verlangen, s. 2, in: SAPMO-BArch, DY 30/6835.

⁵²² Protokoll zur Eingabe von Bürgern an den 1. Sekretär der SBL West. Gen. Löffler, s. 2, in: SAPMO-BArch, DY 30/6835. Podle západoněmeckých médií byly však platby za řemeslnické služby za západní marky běžnou praxí a vyměňování větších sum v bankách za forum-šeky mohlo na tyto řemeslníky upozornit spolupracovníky Mfs. Srov. Wie Monopoly. Mit dem neuen Intershop-System nimmt SED-Chef Honecker der innerparteilichen Kritik an seinem Konsum-Sozialismus die Spitzen, in: Spiegel 33, 1979, 15 s. 131. V rozhovoru pro časopis Spiegel po útěku do SRN přiznal také Hans-Dieter Berg, manžel neteře Williho Stopha, že za černou práci si žádal platby v západních markách. Viz Mit Pantoffeln, in: Spiegel 38, 1984, 16, s. 130.

⁵²³ Lulas Läden, in: Spiegel 30, 1977, 14, s. 17.

c) Občané NDR žádali v dopisech své známé a rodinné příslušníky z kapitalistického zahraničí o zaslání cizích měn.⁵²⁴

Dárky západních příbuzných ve formě devizové hotovosti se během let staly naprostou samozřejmostí. Německý ekonom a profesor Bielefeldské univerzity Bodo von Rüden předpokládá, že ročně touto formou získali východoněmečtí občané na 500 milionů západních marek.⁵²⁵ Poštovní formou kromě toho ročně překročilo hranici dalších 20 milionů západních marek.⁵²⁶

Případy žebrání byly mezi mladistvými velmi časté. Policejní oddělení v Karl-Marx-Stadtu se v roce 1977 zabývalo případem dvou mladých žen, které nastoupily do interzonálního rychlíku⁵²⁷ s cestujícími do Mnichova a prosily o západní marky.⁵²⁸ Horšího trendu si všimlo ministerstvo státní bezpečnosti, které získalo informace o francouzských dělnících v Eisenhüttenstadu, kteří vybízeli místní dívky k prostituci za západní měny.⁵²⁹ Na spekulativních obchodech se zahraničními měnami se však podíleli i zaměstnanci obchodních řetězců, kteří měli k nedostatkovému zboží většinou lepší přístup než ostatní občané. Vedoucí nespécifikované prodejny z Eberbachu podle informací krajského stranického výboru v Drážďaněch uskutečnil spekulativní výměnu s jugoslávským spekulantem, který mu za 2.000 východních vyměnil 500 západních marek.⁵³⁰ Jiný zajímavý případ se odehrál v roce 1987, kdy se východoněmecký důchodce snažil vyvést do Spolkové republiky 20.000 východních marek. Při odhalení

⁵²⁴ Information über Probleme im Zusammenhang mit der Erarbeitung eines neuen Devisengesetzes, s. 4-5, in: SAPMO-BArch, DY 30/6835.

⁵²⁵ RÜDEN, Bodo von, Die Rolle der D-Mark in der DDR. Von der Nebenwährung zur Währungsunion, Baden-Baden 1991, s. 51-52, 55-57.

⁵²⁶ Tamtéž, s. 79.

⁵²⁷ Používám pojem interzonální rychlík, neboť byl běžně používán až do znovusjednocení Německa a je v literatuře nejrozšířenější. Oficiální označení však bylo od roku 1961 transitní vlak. K železničnímu spojení SRN a NDR viz BOCK, Peter, Interzonenzüge. Eisenbahnverkehr im geteilten Deutschland, München 2000; KUHLMANN, Bernd, Züge durch Mauer und Stacheldraht. Sechs Kapitel zur Geschichte des Eisenbahnverkehrs über die Grenzen zwischen Deutschland Ost und Deutschland West, Berlin 1998.

⁵²⁸ Neadresná zpráva ministerstva financí bez přesného datování, in: SAPMO-BArch, DY 30/6835.

⁵²⁹ ZATLIN, Jonathan, R., The Currency of Socialism, s. 100.

⁵³⁰ Information über eine Aussprache in der Bezirksleitung der SED Dresden zu den im Informaitonsmaterial der Bezirksleitung angeführten Bespielen von Versößen gegen das Devisengesetz, s. 2, in: SAPMO-BArch, DY 30/6835.

ukrytých peněz v zavazadlech mu nebyla pouze odebrána nalezená suma, ale dostal i pokutu ve výši 12.000 východních marek.⁵³¹

Pro občany, kteří si nenašli legální ani protiprávní cestu k získání zahraničních měn, zůstával nákup v Intershopu nadále nereálným snem. Ministerské radě byla v létě 1989 adresována stížnost občana z obce Höfchen na korupci s devizami, přičemž v závěru zdůraznil: „Aby člověk zůstal čestný, existuje pouze jedna možnost, jak si zajistit západní marku. Na černém trhu při kurzu 1:13!! Je má měsíční mzda příliš malá, abych mohl směňovat. Proto bych tímto chtěl požádat, aby bylo 50 % mého platu vypláceného v západních markách. Je smutné, že člověk za svojí vlastní měnu nedostane, co potřebuje.“⁵³² Tento stav trefně charakterizoval východoněmecký filozof Wolfgang Harich v roce 1978, kdy socialistické heslo „Každému podle jeho potřeb“ parafrázoval do věty „Každému podle místa trvalého pobytu tetičky“.⁵³³

Místní straničtí funkcionáři se snažili v osmdesátých letech v menších městech sabotovat otevírání nových poboček Intershopu, neboť se obávali nevůle ze strany občanů bez devizových prostředků. Příkladem bylo protahování otevření nového Interhotelu v Rostocku.⁵³⁴ V listopadu 1988 se vůči jisté člence SED muselo začít stranické přestupkové řízení, neboť ve své stížnosti kritizovala Intershopy jako „právo na nerovnost“ a nabízené zboží společně s jeho cenou označila za diskreditaci

⁵³¹ WINGENDER, Perdita A., Westdevisen und Devisenschwarzmärkte in sozialistischen Planwirtschaften, Stuttgart 1989, s. 65. Lze předpokládat, že muž spoléhal na laxnost celních orgánů u důchodců, což bylo podle západoněmeckého Spiegelu nařizeno již v roce 1977 s cílem přimět seniory měnit v zahraničí své úspory za západní marky. Logicky se přitom vycházelo z toho, že důchodci západní marky přivezou do NDR a utratí je v Interhopu, kde byly západoněmecké výrobky levnější. Viz Glatte Erpressung, in: Spiegel 31, 1977, 34, s. 74.

⁵³² ZATLIN, Jonathan R., Ausgaben und Eingaben. Das Petitionsrecht und der Untergang der DDR, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 45, 1997, s. 908; Wie Monopoly. Mit dem neuen Intershop-System nimmt SED-Chef Honecker der innerparteilichen Kritik an seinem Konsum-Sozialismus die Spitzen, in: Spiegel 33, 1979, 15 s. 133. Historik Andreas Malycha odhaduje, že zatímco v polovině sedmdesátých let stála na černém trhu jedna západní marka čtyři východní, na konci osmdesátých let už to bylo osm východních marek. MALYCHA, Andreas, Der Schein der Normalität (1971 bis 1982) /online/, cit. 29. července 2012, WWW: <http://www.bpb.de/izpb/48547/der-schein-der-normalitaet-1971-bis-1982?p=all>.

⁵³³ Wie Monopoly. Mit dem neuen Intershop-System nimmt SED-Chef Honecker der innerparteilichen Kritik an seinem Konsum-Sozialismus die Spitzen, in: Spiegel 33, 1979, 15 s. 133. Srov. VOLZE, Armin, Devisengeschäfte, s. 1152.

⁵³⁴ Standpunkt zu den aufgeworfenen Problemen des Interhotels am Standort Rostock, 5. Dezember 1985, s. 28-30, in: SAPMO-BArch, DY 30 Vorl. SED. Sgn. 42023. Podle západoněmeckého tisku již v roce 1977 odmítli dělníci dokončit v Karl-Marx-Stadtu stavbu nového Intershopu, pokud v něm nedostanou možnost nakupovat v něm po ve východních markách. Devisen-Quellen, in: Spiegel 31, 1977, 18, s. 18.

„výsledků naší vlastní stranické práce“.⁵³⁵ Korespondent Frankfurter Allgemeine Zeitung v NDR ve svém článku z června 1975 napsal: „Špatné svědomí státu vůči té části obyvatelstva, která nevlastní žádné západní peníze, donutila úřady v mnoha středně velkých městech devizové obchody skrývat. Člověk je tak často najde v šedivých barácích nebo šopách, v zadních dvorech nebo jako nevábne nádražní přístavky. (...) Lidé se tlačí v malých nákupních prostorech. Za to jsou u pokladny odměněny igelitovou taškou, kterou ve státních prodejnách nemají.“⁵³⁶

Pamětníci se shodují v tom, že Intershopy charakterizovala vůně, která se od všech ostatních dělnicko-rolnických pachů tak lišila, že jí lidi považovali za „vůni Západu“. Zůstává v kolektivní paměti východních Němců dodnes přítomna a pozitivně vnímána jako „jedna z nejpříjemnějších vzpomínek východoněmecké minulosti, jedinečná vůně, kterou již dnes nenaleznete“.⁵³⁷ Vůně pro ně byla specifickým projevem západoněmeckých produktů, který po pádu Berlínské zdi rychle vymizel: „Ve weddinské drogerii, ze které jsme si v listopadu 89 vzali domů pět zkušebních balení tekutého mýdla, tato vůně ještě byla. V koupelně mé tety v Kasselu je ještě dnes. Ale v mém nákupním středisku, které se mezitím proměnilo na Kaiser's Verbrauchermarkt, to tak v žádném případě nevoní. I když by vlastně mělo. Aneb jsem sama cítit Západem a už nedokážu rozlišit vůni širého světa? Jak tragická ztráta!“⁵³⁸

⁵³⁵ ZATLIN, Jonathan R., Ausgaben und Eingaben. Das Petitionsrecht und der UNtergang der DDR, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 45, 1997, s. 911. Západoněmecký tisk si všiml kritiky základních organizací SED na adresu Intershopů velmi pozorně, viz například Glatte Erpressung, in: Spiegel 31, 1977, 34, s. 74.

⁵³⁶ BRESTEL, Heinz, Wenn drüben ein Westgeld hat. Eindrücke aus der DDR, in: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 14. Juni 1975, s. 11.

⁵³⁷ SCHNEIDER, Franka, Interhop, in: SABROW, Martin (Hrsg.), Erinnerungsorte der DDR, München 2009, s. 387.

⁵³⁸ Ze vzpomínky historičky a germanistky Petry Kabus. HÄRTEL, Christian, KABUS, Petra, Zwischen Gummibärchen und „Playboy“. Ein innerdeutscher Dialog, in: HÄRTEL, Christian, KABUS, Petra (Hrsg.), Das Westpaket. Geschenksendung, keine Handelsware, Berlin 2000, s. 9. Podobně pracuje s orální historií také italská historička Tiziana Gislumberti Univerzity v Pavii, přičemž jedna z respondentek vzpomíná na změny podobně, zejména názvy jednotlivých institucí a činností – místo pop-gymnastiky byl aerobik, místo nákupních středisek supermarkety, či místo poliklinik domy lékařů apod. Srov. GISLIMBERTI, Tiziana, Mappa della memoria. L'ultima generazione tedesco-orientale racconta, Milano, Udine 2009, s. 170.

4.2.5 Význam obchodů Exquisit a Delikat

Od roku 1977 Intershopy přestaly zcela nabízet zboží domácí výroby. Důvodem bylo založení nové specializované skupiny obchodů s názvem *Delikat*, která nevyžadovala platby v zahraničních měnách. Síť prodejen vznikla v roce 1976 jako reakce na kritiku obyvatelstva, které nemohlo nakupovat v devizových obchodech. Sám Honecker podporoval vznik nové obchodní sítě, která neměla dělat rozdíly mezi občany podle měny v jejich peněženkách: „Jsem proti rozšíření obchodů Intershop. Měli bychom tento program omezit. Přestože z něj získáváme 100 milionů valutových marek, je o tom velká diskuse.“⁵³⁹ Osobní zájem generálního tajemníka měl zásadní podíl na tom, že na konci osmdesátých let již fungovalo po celé NDR na 550 Delikatů.

Obchody s názvem *Delikat* nabízely kvalitní potraviny a lahůdky, přičemž se jednalo zejména o výrobky východoněmecké provenience, včetně prestižních produktů, určených na export do západní Evropy, a jiných zřídka dostupných druhů zboží. Na konci osmdesátých let již byly mezi sortimentem i některé druhy západních značek z výše zmiňované povolené výroby, jako například *Nutella* anebo káva *Jacobs Krönung*.⁵⁴⁰ Rostoucí význam Delikatů lze vyvodit také růstu obratu Intershopů, který se po roce 1977 znatelně zpomalil.⁵⁴¹ Lidé nakupovali v Delikátech, neboť tím získali přístup ke kvalitnímu zboží bez toho, aby vlastnili devizy, a zároveň tím nevědomě pomáhali státu odčerpat přebytek jejich kupní síly tím, že za nabízené zboží požadoval přemrštěné ceny. Východoněmeckým důchodcům, kteří směli na povolenky cestovat za příbuznými do Spolkové republiky, neuniklo, že konzerva ananasu, která stála u západních sousedů jednu marku, byla v obchodech Delikat v nabídce za sedm marek, a

⁵³⁹ Beratung beim Generalsekretär des Zentralkomitees der SED, Genosse Erich Honecker, zur weiteren Durchführung des Planes 1977 und zur Zusammenarbeit des Volkswirtschaftsplanes 1978 am 2. Juni 1977, in: BArch, DE1/56348, s. 199.

⁵⁴⁰ ZATLIN, Jonathan. R., *The Currency of Socialism*, s. 268.

⁵⁴¹ Dobový tisk ve Spolkové republice odhadoval už na konci sedmdesátých let roční zisk společnosti Forum nad jednu miliardu západních marek, viz *Wie Monopoly. Mit dem neuen Intershop-System nimmt SED-Chef Honecker der innerparteilichen Kritik an seinem Konsum-Sozialismus die Spitzen*, in: Spiegel 33, 1979, 15 s. 131. Ve skutečnosti byl zisk nejvyšší v roce 1978, kdy dosáhl úrovně 896,3 milionu valutových marek, do roku 1981 však roční zisk klesl na 805,2 milionu valutových marek. Opětovný vzestup následoval teprve po rozhodnutí o dalším rozšíření obchodní sítě v roce 1982. Srov. WOLLE, Stefan, *Die heile Welt*, s. 81; ZATLIN, Jonathan R., *The Currency OF Socialism: Money in the GDR and German Unification, 1971–1989*. Fritz Stern Dissertation Prize Presentation, November 9, 2001, in: Bulletin of the German Historical Institute 16, 2002, 30, s. 110.

to přes ujištění stranických špiček o tom, že kurz 1 východní marka = 1 západní marka odpovídá reálné kupní síle obyvatelstva.⁵⁴² Pro seniory s průměrným měsíčním důchodem 355 východních marek⁵⁴³ byla samozřejmě většina nabízeného zboží v Delikatech nedosažitelná. Jedna ze stížností občanů, které denně přicházely na adresu ústředního výboru, tento jev přesně vystihla: „Socialismus je dobrý, dokud můžeme pracovat. (...) Když člověk odejde do důchodu, jde to s ním rychle z kopce. Musíme včas šetřit, abychom ve stáří měli pár grošů na horší časy.“⁵⁴⁴ Když v roce 1988 řetězec doplnil sortiment o kvalitní máslo s označením Delikat, vzbudilo to mezi běžným obyvatelstvem i stranickými funkcionáři rozporuplné reakce, neboť nový druh másla stál 6,80 východních marek místo běžně prodávaného másla za 2,40 východních marek.⁵⁴⁵ Stejně tak ceny dalších oblíbených produktů byly vysoce nadhodnocené – například za 125gramové balení čaje Lipton Yellow Lable Tea obchody Delikat požadovaly 16,50 východních marek,⁵⁴⁶ přičemž 50gramové balení běžně prodávaného čaje Spezial stálo 1,20 východních marek.⁵⁴⁷

⁵⁴² WOLLE, Sthefan, Die heile Welt, s. 278.

⁵⁴³ Výše průměrného starobního důchodu po valorizaci v roce 1979, srov. VORTMANN, Heinz, Einkommen und privater Verbrauch, in: DDR und Osteuropa. Wirtschaftssystem, Wirtschaftspolitik, Lebensstandard. Ein Handbuch, Opladen 1981, s. 132.

⁵⁴⁴ KAMINSKY, Annette, Ungleichheit in der SB/DDR am Beispiel des Konsums: Versandhandel, Intershop und Delikat, in: MERTENS, Lothar (Hrsg.), Soziale Ungleichheit in der DDR. Zu einem tabuisierten Strukturmerkmal der SED-Diktatur, Berlin 2002, s. 61.

⁵⁴⁵ MERKEL, Ina, Utopie und Bedürfnis. Die Geschichte der Konsumkultur in der DDR, Köln - Wien 1999, s. 277.

⁵⁴⁶ Information zu den Ergebnissen der weiteren Verbesserung der Versorgung mit Exquisit- und Delikaterzeugnissen, 16. Dezember 1977, Anlage, s. 1, in: SAPMO-BArch, DY 30/9022.

⁵⁴⁷ KLEINER, Franziska (Hrsg.), Das DDR-Sammelsurium, Berlin 2008, s. 129. Již v roce 1979 si západoněmecký tisk všiml trendu zdražování prostřednictvím zavádění nových značek základních potravin, jako bylo kvalitnější máslo v ceně 14,40 východních marek za kilogram, viz Ulbrichts Schatten wird größer. Die DDR im dreißigsten Jahr (1): Vorwärts in die Vergangenheit, in: Spiegel 33, 1979, 40, s. 106. Na druhé straně je třeba zdůraznit, že máslo nebylo nedostatkové zboží a jeho spotřeba byla v NDR v roce 1976 dvakrát vyšší než v SRN. THALHEIM, Karl C., Die wirtschaftliche Entwicklung der beiden Staaten in Deutschland. Tatsachen und Zahlen, Opladen 1978, s. 127. Nepřímo to potvrdil ve svém telefonickém hovoru Erich Honecker se spolkovým kancléřem Helmutem Schmidtem, když řekl, že NDR má s 14 kilogramy nejvyšší spotřebu másla na osobu. Srov. Mitschnitt eines Gesprächs, 17. Oktober 1978, 20.30 Uhr, Hallo hier Honecker II, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 65. V letech 1978/1979 bylo ve Spolkové republice spotříváno pouze 6,9 kilogramu másla na osobu. Srov. STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1986 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart, Mainz 1986, s. 464.

Tab. 13: Porovnání cen jednotlivých produktů v obchodech Delikat a Intershop za duben 1984

Potravina	Marka NDR	DM	srovnání
Ananas	10,50	2,80	3,7:1
Broskve	10,50	2,50	4,2:1
Mandarinky, pomeranče	12,50	3,00	4,1:1
Maggi Bolognese fix	4,50	1,09	4,1:1
Pálenka Nordhäuser Korn	22,00	5,50	4,0:1
Vermouth	20,00	4,90	4,0:1
Káva	22,50	4,50	5,0:1
Čokoláda Schogotten	7,80	1,30	6,0:1

Zdroj: RÜDEN, Bodo von, Die Rolle der D-Mark in der DDR, Baden-Baden 1991, s. 171.

Uvedené příklady dokumentují pragmatickou a vlastně protisocialistickou politiku SED, která vedla k jevu typickému pro kapitalistickou společnost, kdy vyšší kvalita a cena zaváděných výrobků v obchodech Delikat vyvolala nerovnováhu v kupní síle obyvatelstva a rozdělila společnost na dvě třídy. Bodo von Rügen dokonce mluví o trojtřídní společnosti: část obyvatelstva měla devizové prostředky na nákup v Intershopech, část, která měla dobré zaměstnání, si mohla dovolit zaplatit vyšší ceny v Delikatu, a zbytek byl odkázán na klasickou obchodní síť trpícím nedostatečným přísunem zboží.⁵⁴⁸ Proto byla západní marka nejen symbolem silné zahraniční měny, ale slovy německého spisovatele Güntera Grase také „mincí štěstí. Náhrada myšlenek

⁵⁴⁸ RÜDEN, Bodo von, Die Rolle, s. 106. Pro tento typ rozložení kupní síly obyvatelstva se ustálil pojem two-tier economy. Srov. WORLD CURRENCY YEARBOOK 1986, s. 309. Zejména prostřednictvím projektů oral history jsou zdokumentovány případy rodin bez příbuzenstva na Západě a úspor, které v zoufalství posílaly dopisy známým ve Spolkové republice, a prosili je o zaslání zboží, ke kterému se doma nemohly dostat. Viz například rozhovor s Gudrun Minnich v MENZEL, Rebecca, Jeans in der DDR. Vom tieferen Sinn einer Freizeithose, Berlin 2004, s. 93. Pro poslední zmíněnou třídu s omezenými možnostmi nákupu může platit myšlenka, kterou vyslovil americký historik a profesor University of Texas at Austin David F. Crew: „Východní Němci se naučili kupovat, co bylo k mání, ne to, co chtěli. Pořád ještě to mohli později vyměnit za něco jiného později.“ CREW, David F., Consuming Germany in the Cold War: Consumption and National Identity in east and west Germany, 1949-1989, an Introduction, in: CREW, David F. (ed.), Consuming Germany in the Cold War, Oxford, New York 2003, s. 6. Srov. KAMINSKY, Annette, Wohlstand, Schönheit, Glück, s. 138.

a univerzální lék na všechno. Zázrak v novém vydání“.⁵⁴⁹ Paradoxně znevýhodnění byli i členové SED na vedoucích pracovních funkcích. Pro ně bylo nepřijatelné, aby je někdo z podřízených v podniku anebo stranických kolegů viděl v Intershopu. Znamenalo by to totiž, že nakupující soudruh udržuje kontakty se Západem, neboť má k dispozici devizové prostředky.⁵⁵⁰ Druhým důvodem byla nutnost hrát role šťastného občana, který je přesvědčen o kvalitě a dostatku zboží v socialistickém sektoru. Nákup v devizových obchodech by byl přiznáním opaku.⁵⁵¹ V této souvislosti souhlasím s italským historikem Marcellem Anselmem, který pracuje s konceptem „osobního štěstí“ a konstatuje, že NDR dosáhla díky uspokojování potřeb těm, kteří si mohli vytoužené zboží koupit, žádanou legitimizaci moci. Naopak v otázce „veřejného štěstí“ vytvářela strategie devizových a specializovaných obchodů a tím související rozšiřování sociálních nůžek mezi obyvatelstvem naprostou kontradikci k platné státní ideologii o rozvinuté socialistické společnosti.⁵⁵² Německý historik Jens Gieske považuje samotný princip přístupu k západním devizám a různé ekonomické výsady za orgán k zajišťování moci a vytváření specifických východoněmeckých elit, jakousi „economy of favours“.⁵⁵³

Přes všechna negativa se Delikaty staly oblíbeným místem pro nákup nedostatkového kvalitního zboží, které bylo mimo socialistických zemí dováženo také ze Spolkové republiky, z Nizozemí, Dánska, Francie, Portugalska, Španělska a

⁵⁴⁹ GRAS, Günter, Ein Schnäppchen namens DDR. Letzte Reden vom Glockengeläut, München 1999, s. 41.

⁵⁵⁰ Tuto tezi považuji za správnou, přesto je však důležité vzít v potaz kritiku Jense Gieskeho, který tvrdí, že v porovnání s rumunskou nebo sovětskou elitou si nemohly stranické špičky SED žít tak nadstandardně, neboť byly pod drobnohledem a kritikou západoněmeckých médií. Srov. GIESKE, Jan, GIESKE, Jan, Die Einheit, s. 1005.

⁵⁵¹ Muffig-erdig, wirklich gemein. Warum sich DDR-Bürger über ihren Kaffee beschwerten, in: Spiegel 43, 31, 1977, 43, s. 57. V článku časopisu Spiegel k třicetiletému výročí založení NDR se toto tvrzení opakuje, přičemž se zdůrazňuje, že i řadoví členové strany měli kontakt se Západem zakázán. Vzhledem k vysokému počtu straníků na obyvatele a dokumentovaným výnosům Intershopů je zřejmé, že alespoň část členů SED toto pravidlo obcházel. Srov. Ulbrichts Schatten wird größer. Die DDR im dreißigsten Jahr (1): Vorwärts in die Vergangenheit, in: Spiegel 33, 1979, 40, s. 114, 116.

⁵⁵² Srov. ANSELMO, Marcello, La frontiera porosa. Consumo di massa e consumo informace a Berlino prima del muro, in: Passato e presente. Rivista di storia contemporanea 75, 2008, 3, s. 81.

⁵⁵³ Svůj historicko-filosofický přístup k reálnému socialismu a jeho zabezpečovacímu mechanismu Jan Gieske shrnul ve své studii z roku 2003. Srov. GIESKE, Jan, Die Einheit von Wirtschafts-, Sozial und Sicherheitspolitik, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 51, 2003, 7, s. 996-1021, zde s. 1004-1005.

dalších.⁵⁵⁴ Už v roce 1974 byl zaveden na vnitřní trh prodej italského Cinzana v ceně 20 východních marek za láhev⁵⁵⁵ a v srpnu 1978 byl například zkušebně zaveden prodej italského Martini v lahůdkách Feinkosthaus Berlin, a to v ceně 24 východních marek za láhev, přičemž valutové náklady na nákup jedné láhve v zahraničí vyšly Delikat v přepočtu na 2,36 východních marek. Velký zájem zákazníků o tento produkt umožnil jeho zavedení v prodejnách ve všech krajských městech a v konečném důsledku vedl k dohodě s italskou dodavatelskou firmou o plnění Martini ve dvou berlínských nápojových závodech, čímž se náklady snížily na 1,67 východních marek, ovšem s nezměněnou konečnou cenou pro spotřebitele.⁵⁵⁶ Úspěch Martini či Cinzana u východních Němců podle mého názoru není překvapivý, zejména od počátku sedmdesátých let NDR znovuobjevovala domácí likérky a pivovary jako zdroj příjmů z domácí spotřeby i exportu a spotřeba alkoholu rychle narůstala. Zcela souhlasím s německým historikem a etnologem Thomasem Kochanem, který tvrdí, že „tvrdý alkohol v nedostatkové ekonomice nikdy nechyběl. (...) Východoněmecká každodennost měla svůj pevný bod v alkoholu. Zvyky v pití, místa a doba pijatky se přizpůsobily podmínkám v zemi, byly zrcadlovým obrazem reálně existujících poměrů“⁵⁵⁷.

Přesto by nebylo správné považovat tuto politiku za jednoznačně výhodnou pro finanční hospodaření státu. Na jedné straně sice odčerpala nabídkou dováženého kvalitního zboží část úspor obyvatelstva, získané finance však neumožňovaly návratnost valutových prostředků, které byly na nákup produktů v zahraničí použity. Kvůli velkým devizovým nákladům dokonce několik hospodářských expertů ve studii ministerstva

⁵⁵⁴ Maßenplan zur Entwicklung des Delikatprogramms im Bereich des Außenhandels, Ministerium für Auenhandel, 1. November 1977, s. 2-5, in: SAPMO-Barch, DY 30/9022; srov. Vorschläge für Importe zur Sicherung des Warenfonds Delikat 1977, s. 2, in: SAPMO-Barch, DY 30/9022.

⁵⁵⁵ Kooperationsprojekte Konsumgüter mit westlichen Firmen, darunter Ferrero, Pepsi Cola, Cinzano, Wrigley's, am 8. November 1973, in: SAPMO-Barch DC 20/11837, s. 300.

⁵⁵⁶ Information über die Aufnahme des Erzeugnisses „Martini“ in das Delikat-Sortimenr, 5. Februar 1979, s. 1, in: SAPMO-Barch DY 30/9022. Více k obchodním vztahům s Itálií, zejména v oblasti strojní a chemické výroby srov. PÄTHIG, Charis, Italien in Geschichte und Gegenwart. Band 15: Italien und die DDR. Die politischen, ökonomischen und kulturellen Beziehungen von 1949 bis 1980, Frankfurt/Main 2000. V italské historiografii je dávana větší váha zejména politickým a kulturním dějinám, např. MARTINI, Magda, Relazioni culturali tra Italia e Ddr (1949-1989), Bologna 2007; ZORATTO, Bruno, Gestapo rossa. Italiani nelle prigioni della Germania dell'Est, Milano 1992.

⁵⁵⁷ Thomas Kochan se dlouhodobě věnuje problematice výroby alkoholových nápojů v bývalé NDR, přičemž ve svých pracích kritizuje alkoholismus jako nedílnou součást režimu. Srov. KOCHAN, Thomas, Blauer Würger. So trank di DDR, Berlin 2011, zde s. 13.

státní bezpečnosti politbyru navrhovali Delikaty a Exquicity zcela zrušit.⁵⁵⁸ Na přímých devizových nákupech v zahraničí však významně vydělávaly západní firmy. Podle jednoho rakouského obchodníka, který o svých obchodech s NDR rozmlouval s redaktory Spiegelu, nebyli východní Němci příliš chytří, neboť nakupovali často nejdražší zboží: „Za tu cenu by mohli mít o třetinu více jiné dobré značky.“⁵⁵⁹

Obchodní síť Delikatu se rychle rozrůstala a dosáhla svého vrcholu v osmdesátých letech. Mezi lety 1981 a 1985 vrostl jejich obrat z 2,1 miliardy východních marek na 4,1 miliard východních marek za rok, což znamenalo vzestup o 195 %. Z 2.884 obchodů v roce 1985 bylo 843 samostatných obchodů Delikat, 761 oddělení Delikat v jiných obchodních domech, zbylých 1.281 fungovalo jako oddělení ve specializovaných prodejnách.⁵⁶⁰

Od roku 1962 existoval v NDR vedle Intershopů také neustále rostoucí počet speciálních obchodů *Exquisit* s velmi kvalitními oděvy, obuví a kosmetikou, které měly doplnit nabídku již existujících butiků *Sybille* a *Chic* - v roce 1985 s již 442 pobočkami po celé NDR.⁵⁶¹ Obchody *Exquisit* měly však na rozdíl od *Delikatů* pro občany NDR také lesk skutečné domácí kvality a luxusu. Ceny oděvů byly totiž určovány komisí, složené z výrobců a vedoucích obchodů, a často překračovaly výši průměrné měsíční mzdy východoněmeckého dělníka. V kontrastu s konfekčními výrobky oděvního

⁵⁵⁸ HERTLE, Hans-Hermann, Die DDR an Sowjetunion verkaufen? Stasi-Analysen zum ökonomischen Niedergang der DDR, in: Deutschland Archiv 42, 2009, 3, s. 477.

⁵⁵⁹ Cit. dle časopisu Spiegel: Teure Ware, in: Spiegel 43, 1988, 34, s. 14. Tento příspěvek považuji za dobrý příklad nechopení východoněmecké konzumní kultury. Tím, že mohli občané NDR sledovat západoněmecké televizní kanály, znali velmi dobře výrobky, které byly propagované v komerčních reklamách. V rozhovoru se Steffenem Wolfem z 8. října 2009 jsem k tomuto problému zaznamenal zajímavé svědectví: „Jako dítě jsem si vždy strašně přál dostat západní žvýkačky. Z televize jsem znal Wrigley's a když přijel strýc ze západního Německa, nadšeně jsem čekal, co vytáhne z brašny. Místo Wrigley's to ale byly levné žvýkačky z Lidlu. Nakoupil to nejlevnější a čekal, že ze z toho posadíme na zadek. Ty žvýkačky jsem pak od zlosti vyhodil.“ Záznam rozhovoru se Steffenem Wolfem z 8. října 2009 (osobní archiv autora).

⁵⁶⁰ Analyse über die Erfahrungen und Ergebnisse bei der Entwicklung des Delikathandels in den Jahren 1981 bis 1985, s. 1, in: SAPMO-Barch, DY 30/9025.

⁵⁶¹ STITZIEL, Judd, Fashioning Socialism: Clothing, Politics, and Consumer Culture in East Germany, Oxford 2005, s. 143. Armin Volze uvádí, že v roce 1989 fungovalo 429 prodejen *Exquisit*. Srv. VOLZE, Armin, Devisengeschäfte, s. 1153. První butiky *Sybille* a *Chic* byly otevřeny již v roce 1958. Srv. STITZIEL, Judd, Von „Grundbedürfnissen zu „höheren Bedürfnissen“? Konsumpolitik als Sozialpolitik in der DDR, in: HOFFMANN, Dierk, SCHWARTZ, Michael (Hrsg.), Sozialstaatlichkeit in der DDR. Sozialpolitische Entwicklungen im Spannungsfeld von Diktatur und Gesellschaft 1945/49-1989, München 2005, s. 145.

průmyslu, které byly považovány za nevábne a staromódní, vyrobené kromě toho často z nekvalitních a umělých materiálů, byly šaty koupené v obchodech Exquisit vnímány jako známka společenské prestiže. Velmi rychle po otevření řetězce s textilem se mezi obyvatelstvem NDR škodolibě roznesly názory, že oděvy Exquisit nejsou nic jiného, než vyřazené levné výrobky ze SRN, kde je nikdo nechtěl, a byly proto levně nabídnuty lačnému východoněmeckému „trhu“. Na začátku šedesátých let skutečně docházelo k situacím, kdy srovnatelné druhy oděvů, běžné v západoněmeckých obchodech, byly k dostání i v síti Exquisit, ale za mnohem vyšší cenu. Například kvalitní svetr se prodával ve Spolkové republice za 20 západních marek, ale v NDR v přepočtu až za 200 západních marek, anebo boty v běžné ceně 30 západních marek za 50 západních marek.⁵⁶²

Zvláštní význam výrobků Exquisit spočíval v tom, že pro firmu pracovalo 30 módních návrhářů, kteří navrhli kolekci pro danou sezónu a prezentovali jí na výstavě v Lipsku. Z každého modelu přitom bylo vyrobeno pouze 300 kusů, často i méně.⁵⁶³ Standardní modely prošly náročným testováním předtím, než se dostaly do obchodů. Použité materiály byly většinou ze západních zemí jako Rakousko, Itálie, Francie a Japonsko. Jejich finální ceny poté odpovídaly kvalitě a i díky této strategii se staly obchody Exquisit velmi žádanou značkou.⁵⁶⁴ Samozřejmým důsledkem byla nedostupnost těchto výrobků pro velkou část obyvatelstva, přesto však získala síť obchodů Exquisit stabilně rostoucí oblibu, o čemž svědčí vývoj maloobchodního obrátu v osmdesátých letech (viz. tabulka 14), ale také lidové přejmenování Exquisitů na zkrácené *Ex* a Delikatů na takřka vulgární *Freß-Ex*.⁵⁶⁵ Obliba Exquisitů neklesla ani v neustále se zhoršujících podmínkách nákupu kvalitních surovin v zahraničí v pozdějším období. Obchody byly státní bankou a hospodářskými ministerstvy

⁵⁶² MERKEL, Ina, *Utopie und Bedürfnis*, s. 260.

⁵⁶³ Přesto, že se konfekce vyráběly v malém měřítku, objevovaly se podle výpovědí pamětníků případy, kdy velkou část konfekce dovezly do několika prodejen v kraji. Německé historičce Rebecce Menzel se takový případ povedl zachytit u pamětnice ve městě Schwerin. V roce 1985 si koupila v obchodě Exquisit džínové kalhoty v sumě 250 marek, ale již na druhý den zjistila, že ve škole mají stejné kalhoty další dvě dívky. MENZEL, Rebecca, *Jeans in der DDR. Vom tieferen Sinn einer Freizeithose*, Berlin 2004, s. 167.

⁵⁶⁴ STITZIEL, Judd, *Fashioning Socialism*, s. 136-138.

⁵⁶⁵ MERKEL, Ina, *Luxus im Sozialismus. Eine Widersinnige Fragestellung?* In: REYTH, Reinhold, MEYER, Torsten (Hrsg.), *"Luxus und Konsum": eine historische Annäherung*, Münster 2003, s. 230.

dlouhodobě kritizovány za nadměrné využívání přidělených devizových prostředků. Jedním z řešení, které mělo nákup surovin omezit, byla změna složení nabízených látek, ze kterých měla například vlna ustoupit uměle vyráběné buničité vlně či polyesteru.⁵⁶⁶ Kromě využívání devizových prostředků byla však ze strany hospodářského oddělení ÚV SED kritizována také tvorba cen. Například v druhém pololetí 1978 se měly zvýšit ceny bot domácí výroby o 25 %, anebo v druhém pololetí 1980 ceny pánských obleků v průměru o 150 marek, ovšem bez známek zlepšení kvality.⁵⁶⁷

Tab. 14: Vývoj maloobchodního obrátu řetězců Exquisit a Delikat v letech 1980-1988 (ve valutových markách)

rok	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988
Exquisit	5,6	6,1	6,6	6,8	7,3	7,5	7,9	8,3	8,6
Delikat	5,3	5,5	5,7	5,8	6,0	6,2	6,6	7,0	7,3

Zdroj: VOLZE, A., Devisengeschäfte der DDR. Genex und Intershop, in: Detschland Archiv, 24, 1991, 11, s. 1153.

Oblibu si prodejny s nadstandardním zbožím získaly také v zemích východního bloku. Zejména turisté z Československa, Polska a občané SSSR, kteří do NDR jezdili na dovolené či služební cesty, považovali šaty koupené v Exquisitech za rovnající se kvalitou západnímu zboží. NDR byla v tomto ohledu sovětskými občany paradoxně vnímána jako země „opravdového socialismu (...), kde člověk může jen tak vejít do obchodu a porozhlížet se“.⁵⁶⁸ Na rozdíl od Čechů, Slováků či Poláků nebylo pro občany Sovětského svazu jednoduché dostat se do NDR. Sovětští zákazníci buď dočasně žili na území NDR jako součást sovětských jednotek anebo to byli návštěvníci, kteří přijížděli do země zpravidla v turistických skupinách, případně jako obchodní cestující. Sergej Donatovič Dovlatov ve své novele *Kompromis* vzpomínal novinářské roky v Estonsku a

⁵⁶⁶ Information von Hans Joachim Rüscher an Genossen Mittag, 24. září 1983, s. 1, in: SAPMO-BArch, DY 30/25068.

⁵⁶⁷ WEIß, Helmut, Verbraucherpreise in der DDR. Wie stabil waren sie? Schkeuditz 1998, s. 86.

⁵⁶⁸ TIKHOMIROVA, Anna, West-Pakete aus der DDR? In: Horch und Guck. Zeitschrift für kritische Aufarbeitung der SED-Diktatur 24, 1998, 3, s. 47.

řeč hlavního redaktora, ve které připomínal, že probíhá soutěž: „Autoři nejlepších materiálů budou vyznamenáni. Nejlepší z nejlepších pojedou na Západ. Do NDR.“⁵⁶⁹

Jak vzpomíná Ljudmila Alexandrovna Putinová, pro běžného obyvatele Moskvy bylo nepředstavitelné přijít do obchodu, ve kterém jsou vystavené skutečné výrobky, na které nemusel čekat dlouhé fronty: „Přišli jsme koneckonců z Ruska, kde na každém kroku rohu vládl nedostatek, a tady pak bylo všeho dost a všude (...). Přirozeně že se život v NDR zásadně lišil od toho v Sovětském svazu (...). Bohatá nabídka zboží, sice ne tak hojná jako v západním Německu, ale pořád ještě lepší než v Rusku (...) Životní úroveň byla mnohem vyšší než u nás.“⁵⁷⁰ Oproti občanům NDR měli Rusové velkou výhodu. Manželky vojáků oficiálně nepracovaly, a tudíž mohly během pracovní doby zkoumat, ve kterých obchodech dostali právě zboží a jaké zboží by bylo možné poslat známým do Sovětského svazu a dokonce jej dále zpeněžit. Ruským zákazníkům totiž často nešlo o kvalitu, nýbrž o kvantitu.

V NDR byli občané nepochybně lépe zásobeni potravinami a různé spotřební zboží bylo velkým lákadlem pro turisty z jiných socialistických zemí. Toto porovnání však bylo oboustranné, jak dokumentuje Henri Vogt ve svém rozhovoru s mladým Němcem: „Samozřejmě jsem porovnával situaci s jinými zeměmi, s Polskem, Českou republikou a tak. A výsledek byl pro NDR do určité míry dost pozitivní. Jasně že lidé nám to říkali, vlastně se tady nemáte tak špatně. Ale myslím, že se lidé v Polsku, nebo v České republice cítili mnohem lépe. Nebylo to tak striktně organizováno jako v NDR, kde všechno bylo pod takovou kontrolou.“⁵⁷¹

4.2.6 Kávová krize

Vzorovým příkladem rozvoje spotřeby a nedostatků v sortimentu zboží je káva, pochutina, která podobně jako jiné nedostatkové produkty nemohla být plně nahrazena domácí výrobou či dovozem ze zemí RVHP, ale musela být importována z tzv.

⁵⁶⁹ DOVLATOV, Sergej D., Kompromis, in: DOVLATOV, Sergej D., Sobranije prozy v trjoch tomach, Sankt-Petěrburg 1995, s. 193.

⁵⁷⁰ Z rozhovoru s Ljudmilou A. Putinovou, manželkou Vladimira V. Putina, cit. dle: GEWORKJAN Natalija P. u. a., Aus erster Hand. Gespräche mit Wladimir Putin, München 2000, s. 85, 89.

⁵⁷¹ VOGT, Henri, Between Utopia and Disillusionment, s. 280.

nesocialistického zahraničí. Na rozdíl od jižního ovoce a různého luxusního zboží však byla káva považována za objekt každodenní potřeby. Britský žurnalista Ewan Butler si během svého pobytu v první polovině padesátých let v Berlíně poznamenal: „Každý Berličan začíná svůj den kávou. Ze všech těžkostí, které přinesla válka a její následky, byl nedostatek kávy pravděpodobně tou nejhorší. V oněch dnech byli Berličané stejně jako všichni ostatní Němci, ochotni dát cokoliv za kávu, a ještě pořád jsou.“⁵⁷²

Za výrobu kávy, čaje a sladkého pečiva odpovídaly podniky, které sdružoval kombinát *VVB Süß- und Dauerbackwarenindustrie Halle*.⁵⁷³ Se vznikem kombinátu souvisí postupné rozšiřování nabídky zboží. Od padesátých let existovaly nové druhy kávy, jež se staly standardním sortimentem v nákupních střediscích po celé NDR. Jednalo se o následující směsi:

First class;

Mona, vysokohorská směs, plná, aromatická, ušlechtilá;

Rondo, vysokohorská směs a *Santos*, plná, kulatá;

Kosta, konsumní směs, silná, kořenitá;

Kosta-Melange, konzumní směs se 40% obsahem kandovaných bobů;

Kaffee-Verlesemischung, obsahuje směsi méně kvalitních bobů *Mona*, *Rondo*, *Kosta*, plus syrové kávy v poměru 80:20;

Koffeinfreier Kaffee, vysokohorská směs a *Santos*, bez kofeinu;

Presto-Kaffee, kávový práškový extrakt.⁵⁷⁴

Uvedené směsi se vyráběly v různých množstvích, přičemž některé z nich si lidé v následujících letech obzvláště oblíbili. To se odrazilo na změnách poměru produkce:

⁵⁷² BUTLER, Ewan, *City Divided*, Berlin 1955, London 1955, s. 143. Srov. také PENCE, Katherine, *Grounds for Discontent? Coffee from the Black Market to the Kaffeeklatsch in the GDR*, in: BREN, Paulina, NEUBURGER, Mary (ed.), *Consumption in Cold War Eastern Europe*, Oxford, New York 2012, s. 197.

⁵⁷³ Organizace do jednoho koncernu byla provedena v roce 1948 ve formě VVB, která přetrvala až do roku 1979, kdy byly státní podniky reorganizovány do nové struktury kombinátů. Srov. kapitola 3.2. Více k dobové interpretaci VVB srov. HEUER, Helmut, *Zur Organisation der Betriebsplanung in der volkseigenen Industrie des sowjetischen Besatzungsgebiets*, Berlin, 1958, s. 66-67.

⁵⁷⁴ *Prognose zur Entwicklung des Verbrauchs von Röstkaffee bis 1980*, Institut für Marktforschung, in: BArch, DL 102/394, s. 3.

Tab. 15: Vývoj struktury vyráběných kávových směsí (v procentech)

rok/směs	Mona	Rondo	Kosta	Melange	KVM
1963	14,7	25,4	52,6	6,0	1,3
1964	10,3	27,8	53,5	7,0	1,4
1965	8,5	29,7	52,9	7,5	1,4
1966	7,2	31,2	52,1	8,3	1,2
1967	5,6	32,6	51,2	9,2	1,4
1968	4,4	34,2	50,3	9,7	1,4

Zdroj: Prognose zur Entwicklung des Verbrauchs von Röstkaffee bis 1980, Institut für Marktforschung, s. 3, in: BArch, DL 102/394, s. 3.

Kvalitativně nejlepší směs *First Class* představovala již brzy po uvedení na trh důležitý faktor v získávání devizových prostředků pro státní pokladnu. V roce 1957 se stala součástí kontroverzního dárkového balíčku, který nabízel Genex,⁵⁷⁵ *First Class* si však zachovávala dobré jméno a později se stala jednou z firemních značek Intershopů.

Spotřeba pražené kávy v NDR v průběhu let rychle rostla. Podle údajů *Institut für Marktforschung* v Lipsku vypil běžný občan NDR během roku 1961 1,4 kilogramu kávy, zatímco v roce 1968 to byly již dva kilogramy.⁵⁷⁶ Ve Spojených státech amerických ovšem připadlo v roce 1961 na jednoho obyvatele 7,2 a v Dánsku dokonce 9,5 kilogramu kávy.⁵⁷⁷ Ačkoli byla spotřeba kávy v NDR ve srovnání se jmenovanými zeměmi poměrně malá, lze zde zaznamenat rychlý růst poptávky po této pochutině: jestliže v roce 1958 se v celé zemi spotřebovalo téměř 12 tun pražené kávy, roku 1968 to bylo již bezmála 35 tun.⁵⁷⁸ To znamená, že během deseti let se spotřeba kávy trojnásobně zvýšila. Rychlý nárůst ovlivnila i skutečnost, že řada textilních výrobků, bot a dalšího spotřebního zboží byla nedostatkovým artiklem, a obyvatelé NDR tak utráceli peníze častěji právě za pochutiny. Káva se popíjela převážně v domácnostech, třetina se zkonsumovala o přestávkách během pracovního dne a v kancelářích; jen pouhou pětinu

⁵⁷⁵ GROHNERT, E., „Es gab nichts, aber jeder hatte alles“, in: LUDWIG, Andreas (Hrsg.), Fortschritt, Norm & Eigensinn. Erkundungen im Alltag der DDR, Berlin 1999, s. 114.

⁵⁷⁶ Prognose zur Entwicklung des Verbrauchs von Röstkaffee, s. 9.

⁵⁷⁷ Ve stejném roce však spotřeba na jednoho obyvatele ve Velké Británii činila pouze jeden kilogram a v ČSSR dokonce jen 0,7 kilogramu. Srov. Prognose zur Entwicklung des Verbrauchs von Röstkaffee, s. 49.

⁵⁷⁸ Tamtéž, s. 10.

denní spotřeby kávy pili lidé v restauracích nebo kavárnách. Při nákupu kávy pro vlastní potřebu obyvatelé upřednostňovali kvalitou průměrné a cenově výhodné směsi *Ronda* a *Kosta*. V roce 1968 zaplatili za jeden kilogram směsi *Ronda* 70 východních marek, za značku *Kosta* 60 východních marek. Nejdražší ze všech směsí byla *Mona*, jež stála 80 východních marek.⁵⁷⁹

Přes zrychlující se růst spotřeby dokázal východoněmecký stát v šedesátých letech plně pokrýt poptávku po kávě. Ústřední výbor SED dostával pravidelné zprávy z *Institut für Marktforschung* tak, aby jeho členové zůstali v kontaktu se skutečným světem a byli připraveni reagovat na případný nedostatek zboží na trhu. Informace institutu potvrzují pozitivní vývoj v šedesátých letech: „Produkce pražené kávy rok od roku stoupala. V letech 1962-1968 vzrostla o 34,4 %... S vyrobeným množstvím pražené kávy bylo možno pokrýt plánovanou poptávku.“⁵⁸⁰

Sledování odhadů spotřeby mělo zásadní význam v sedmdesátých letech, kdy byl systém dovozu surové kávy ze zahraničí a zpracování v domácích závodech kapacitně omezen. Rozšiřování produkce se dalo realizovat pouze uzavíráním nových dovozních smluv. V roce 1973 se kromě napjatého stavu na světových ropných trzích objevila i tzv. *Kaffeekrise*. Po katastrofálních staletých mrazech v Brazílii se totiž káva stala nedostatkovým zbožím. Britské velvyslanectví v hlavním brazilském městě hlásilo do Londýna velké ztráty úrody: „Předpokládané ztráty z červencového mrazu v Paraně a São Paulu dosahují 40 %, což představuje ztrátu úrody ve výši 6 milionů žok.“⁵⁸¹ Mrazy, sněť kávová a s tím související výkyvy v produkci existovaly i dřív, ale společně s problémy v produkci se silně projevoval rychlý vzestup spotřeby v průmyslových

⁵⁷⁹ Tamtéž, s. 31, 57.

⁵⁸⁰ Tamtéž, s. 5.

⁵⁸¹ Jeden žok představuje 60 kilogramů kávy. Z dopisu Arthura J. Collinse z britského velvyslanectví v Brazílii pro Foreign & Commonwealth Department z 12. září 1972, in: Exports of Coffee from Brazil, The National Archives, Kew, FCO 67/685, s. 21. Na zvýšení ceny mělo vliv opakování mrazů v následujících letech, kdy nestačily dorůst mladé rostliny. Například v roce 1975 podle německého týdeníku *Zeit* zničil mráz až na 70 % kávovníků. Viz FREESE, Grunhild, Teurer Kaffee, treue Kunden, in: *Die Zeit* 31, 1977, 8 /online/, cit. 30. července 2012, WWW: <http://www.zeit.de/1977/08/teurer-kaffee-treue-kunden>. Ke ztrátě úrody ve výši 30 % došlo už také mezi lety 1967 a 1968 a až 45 % mezi lety 1969 a 1970. Srov. Ministerstvo zahraničního obchodu: Přehled vývoje hospodářství Brazílie v letech 1968 a 1969, červenec 1970, s. 16-17, in: AMZV, f. Dokumentace teritoriálních odborů 1945-1989, Brazílie, ev. č. 9, s. 397.

zemích a následně i ceny surové kávy.⁵⁸² Oproti plánovaným valutovým výdajům musela NDR vynaložit na zabezpečení smluvených dodávek o 171 milionů valutových marek víc, z čehož káva představovala položku 22,7 milionu valutových marek.⁵⁸³ Podobně tomu bylo roku 1977, kdy ve státě Paraná sklidili pouze 1.800.000 žoků kávy místo 11.700.000 žoků z předchozího roku.⁵⁸⁴ Ceny surové kávy určovali brazilští exportéři jakožto největší dodavatelé komodity pro světové trhy. Nedostatek brazilské kávy tudíž způsobil strmý nárůst cen o takřka 400 %.⁵⁸⁵ Ve Spolkové republice musely firmy Tschibo a Jacobs zvýšit své obchodní ceny z 16,80 západních marek za kilogram v roce 1975 na 19,92 západních marek v roce 1976 až na 28,40 západních marek za kilogram v roce 1977.⁵⁸⁶ Také Československý obchod s Brazílií přešel kvůli vysokým cenám brazilské kávy po dlouholetých ziscích k pasivu ve výši 131, 37 milionu amerických dolarů.⁵⁸⁷

Neustále rostoucí poptávka po pochutinách mezi obyvatelstvem spolu s kávovou krizí významně ovlivnily zahraniční politiku NDR vůči rozvojovým zemím; prioritou bylo dovézt co nejvíce čajových lístků, kávových a kakaových bobů. Zpráva britského ministerstva zahraničí o mezinárodním obchodě NDR z 15. září 1978 tuto novou orientaci potvrzuje: „NDR využívá příležitostí, které vznikají v třetím světě – stejným způsobem, jako se v minulosti snažila využít příležitosti jak ve Vietnamu, tak v Chile.“⁵⁸⁸ Zejména vztahy s africkými státy, které po vlně dekolonizace na začátku

⁵⁸² Jen mezi lednem a dubnem 1970 se ceny brazilské kávy zvýšily o 8,5 %. Viz Ministerstvo zahraničního obchodu: Přehled vývoje hospodářství Brazílie v letech 1968 a 1969, červenec 1970, s. 17, in: AMZV, f. Dokumentace teritoriálních odborů 1945-1989, Brazílie, ev. č. 9, s. 397.

⁵⁸³ Information über die Entwicklung der Valutapreise für wichtige Positionen des NSW-Importes der DDR, in: BArch, DC 20/11837, s. 162-163.

⁵⁸⁴ OLIVEIRA, José T. de, *História do café no Brasil e no mundo*, Rio de Janeiro 1984, s. 299.

⁵⁸⁵ DÖRING, Hans-Joachim, „Es geht um unsere Existenz“, s. 115.

⁵⁸⁶ WÜNDERLICH, Volker, Die „Kaffeeekrise“ von 1977. Genussmittel und Verbraucherprotest in der DDR, in: *Historische Anthropologie. Kultur. Gesellschaft. Alltag* 11, 2003, 2, s. 245.

⁵⁸⁷ Informace o vztazích k ČSSR, s. 6, in: AZMV, f. Dokumentace teritoriálních odborů 1945-1989, Brazílie, ev. č. 14, inv. č. 101.978.

⁵⁸⁸ Information from A. D. S. Goods from the Western European Department, in: The National Archives, Kew, FCO 31/2200, s. 1. Východoněmečtí a českoslovenští komunisté dokonce mluvili o Etiopii jako o „Chile v Africe“. Viz Zpráva o průběhu a výsledcích návštěvy delegace Prozatímní vojenské správní rady Etiopie, vedené členem rady a předsedou jejího správního výboru majorem Fiseha Destou, vykonané ve dnech 18. – 23. března 1977, s. 1, in: NA, f.KSČ-ÚV-02/1, zápis č. 35/77, bod schůze: 5.

šedesátých let hledaly nové silné spojence ve východním bloku, měly pro NDR v mezinárodním obchodě zvláštní význam. Příkladem problémů, jež z této zahraničně politické orientace v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let vznikaly, byly vztahy s Etiopií, africkou zemí, která se po sesazení císaře Haile Selassieho I. v roce 1974 pokoušela o rychlé vybudování socialismu. Etiopie neplatila za významného světového producenta kávy: v roce 1975 vyvezla 914.000 žoků, zatímco Pobřeží slonoviny 4.014.000 a Brazílie dokonce 15.604.000 žoků surové kávy.⁵⁸⁹ Přesto etiopská produkce stačila na to, aby zvládla saturovat východoněmeckou poptávku po kofeinovém nápoji.

NDR se díky vývozu moderních strojírenských výrobků, vozidel a zemědělské techniky do zaostalé, častými suchy poznačené Etiopie brzy stala po Sovětském svazu jejím nejdůležitějším obchodním partnerem. V letech 1972-1975 musela NDR ročně zaplatit průměrně 150 milionů valutových marek za dovoz kávy, v roce 1977 to bylo dokonce 667 milionů valutových marek.⁵⁹⁰ Kritická situace přinutila představitele NDR k jednání s Etiopií o zvýhodněných podmínkách vzájemného obchodu. Vyjednávání člena politbyra SED Wenera Lamberze⁵⁹¹ v Addis Abebě přinesla tzv. dohodu o obchodu zboží za zboží. V praxi to znamenalo odstranění dosavadního problému obou zemí ve vzájemných obchodních vztazích, jímž byl akutní nedostatek devizových prostředků. Prostřednictvím clearingů se za roční dovoz 10.000 tun kávy NDR zavázala poskytnout etiopské vládě vojenský materiál ve formě 550 nákladních vozů, které potřebovala v boji proti eritrejským povstalcům snažícím se vyhlásit na pobřeží Rudého moře samostatný stát.⁵⁹² V britském Foreign & Commonwealth Department se domnívali, že dohody o poskytnutí vojenské techniky učinily z NDR jednoho z nevýznamnějších dodavatelů zbraní v regionu: „NDR (...) je (...) třetí v seznamu

⁵⁸⁹ Kafee & Tee Markt, 26, 1976, 17, s. 23.

⁵⁹⁰ DÖRING, Hans-Joachim, „Es geht um unsere Existenz“, s. 115.

⁵⁹¹ Werner Lamberz (1929-1978), člen politbyra odpovědný za agitaci a propagandu. Byl považován za následníka Ericha Honeckera ve funkci generálního tajemníka ÚV SED, zahynul při leteckém neštěstí v Libyi.

⁵⁹² DAGNE, Haile G., Das entwicklungspolitische Engagement der DDR in Äthiopien: eine Studie auf der Basis äthiopischer Quellen, München 2004, s. 73. K obchodní výměně etiopské kávy za východoněmecké zbraně srov. také STORKMANN, Klaus, Geheime Solidarität. Militärbeziehungen und Militärlieferungen der DDR in die „Dritte Welt“, Berlin 2012, s. 88-89. Storkmann ve své práci dokonce vyslovuje hypotézu, že bez východoněmeckých zbraní by se etiopský režim Mengistu Meriama zhroutil, což by byl úder také pro možnosti levného dovozu kávy do NDR. Srov. Tamtéž, 376-377.

dodavatelů vojenské pomoci v subsaharské Africe, a to za Sovětským svazem a Kubou.⁵⁹³ Celkově byla pětina veškeré etiopské úrody kávy určené na export smluvně vázána na NDR.⁵⁹⁴

Dojednané smlouvy přesto pokrývaly pouhou třetinu potřeb východoněmeckého státu, jež se ve druhé polovině sedmdesátých let odhadovaly na 15.000 tun kávy ročně, což činilo přibližně 20 % etiopské roční produkce.⁵⁹⁵ Ačkoli Etiopie souhlasila s možností zvýšit dohodnuté množství dodávek, neměla pro strojírenské zboží, které Berlín výměnou nabízel, takřka žádné uplatnění. Ve vzájemném obchodě chyběly položky NDR, jež by se postaraly o vyrovnanou obchodní bilanci.⁵⁹⁶ Výsledkem nezájmu Etiopie o východoněmecké stroje bylo v říjnu 1977 pasivní saldo zahraničního obchodu vůči Addis Abebě ve výši 24 milionů valutových marek, které o rok později dosáhlo hodnoty až 660 milionů valutových marek. K jeho vyrovnaní nestačily ani opakované dodávky zbraní, armádních vozů a trvanlivého chleba, který byl kvůli omezeným kapacitám NDR dokonce objednávan z pekáren v Západním Berlíně a Spolkové republice.⁵⁹⁷ Zvýšené úsilí vedlo k enormnímu nárůstu ročního obratu zahraničního obchodu mezi oběma státy. Zatímco v roce 1975 vzájemně „proobchodovaly“ pouhých 0,2 milionu valutových marek, roku 1978 to bylo již 316,5 milionu.⁵⁹⁸ Z bezvýznamného dodavatele zemědělských produktů se v roce 1977 stala

⁵⁹³ Z dopisu Arthura J. Collinse, s. 21.

⁵⁹⁴ Na základě uzavřených dohod dostala NDR přislíbených 10.000 tun kávy ročně, přičemž celková produkce Etiopie za rok 1977 byla odhadována na 48.165 tun. *Kafee & Tee Markt*, 26, 1976, 17, s. 23.

⁵⁹⁵ Podle zprávy ministerstva zahraničních věcí ČSSR se v roce 1976 v Etiopii vyprodukovalo 70.000 tun kávy a vyvezeno bylo 68.000 tun. Zaměření a hlavní úkoly čs. Zahraniční politiky vůči Etiopii. Příloha III. Vnitropolitická a hospodářská situace Socialistické Etiopie a její zahraniční politika in: *AMZV, f. Porady kolegia 190, č. j. 014815*, s. 8.

⁵⁹⁶ Údajně podle *Neue Zürcher Zeitung* z 9. října 1980 byla jedna z dohod mezi oběma státy v roce 1978 zneužita. NDR, která získala kávu za 85 % ceny na světových trzích, prý koupenou kávu s vysokým ziskem prodala na burze v New Yorku. Cit. dle: POST, Ulrich, SANDVOSS, Frank, *Die Afrikapolitik der DDR*, Hamburg 1982, s. 66; WINROW. Autoři zřejmě udělali v odkazování chybu - v *Neue Zürcher Zeitung* daného data se tato informace nenachází, ale potvrzuje jí WINROW, Gareth M., *The Foreign Policy of the GDR in Africa*, Cambridge 1990, s. 181.

⁵⁹⁷ DÖRING, Hans-Joachim, „Es geht um unsere Existenz“, s. 125.

⁵⁹⁸ POST, Ulrich, SANDVOSS, Frank, *Die Afrikapolitik*, s. 61.

Etiopie druhým nejdůležitějším obchodním partnerem NDR v celé Africe.⁵⁹⁹ Na druhé straně se intenzivní rozvoj vzájemného obchodu negativně zobrazil na exportu etiopské kávy do nesocialistických států, které byly prováděny za platby v konvertibilních měnách. Například do Itálie byla v roce 1962 dovezena káva v ceně 7 milionů etiopských dolarů, ale v roce 1972 již pouze za 3,65 milionů dolarů s klesající tendencí v dalších letech.⁶⁰⁰

Vláda NDR se snažila o podobné dohody i jinde, nejen v Etiopii, neboť ta se snažila dodávky kávy, jediného zdroje devizových příjmů v zemi, po roce 1977 do NDR omezit.⁶⁰¹ Podobně se snažily jednat i další africké země s málo vyvinutou průmyslovou infrastrukturou. Znamý nigerijský autor Chiuna Achebe o své zemi napsal: „Na světových trzích kávy náhle klesly ceny a přes noc (tak nám to aspoň připadalo) se vláda ocitla v nebezpečné finanční krizi. S kávou naše ekonomika stála.“⁶⁰²

Při své snaze však východní Němci naráželi na konkurenci dalších zemí východního bloku – Československa a Polska, jež v daném období rovněž čelily problémům s nedostatkem deviz pro nákup drahé brazilské kávy a také hledaly řešení ve spolupráci s africkými zeměmi.⁶⁰³ V této konkurenci NDR uspěla při pokusu vybudovat

⁵⁹⁹ Tamtéž, s. 61. Reprezentativní přehled smluv a dokumentů o rozvoji spolupráce mezi oběma státy sestavil v roce 2003 Harald Möller. Srov. MÖLLER, Harald, DDR und Äthiopien – Unterstützung für ein Militärregime 1977-1989, Berlin 2003.

⁶⁰⁰ Podle zprávy československého velvyslanectví v Addis Abebě byl klesající vývoz etiopské kávy do Itálie způsoben tím, že Etiopie nevyužila generálního systému preferencí, neboť neměla napojení na spolčený trh EHS jako jiné evropské země, dále malá propagace a špatná úprava kávy. S tím lze souhlasit pouze částečně, neboť zpráva bere v potaz pouze italsko-etioipské vztahy, avšak nevnímá nový rozměr etiopské zahraniční politiky v důsledku většího zaměření na země východního bloku. Srov. Rozbor obchodně-ekonomických vztahů mezi Etiopií a Itálií – zaslání, Addis Abeba, 14. ledna 1974, in: AMZV, f. TO-T 1970-1974 Etiopie, 212/211, kr. 2, ob. 3, č. j. 010508, s. 3-4. Více k obchodu potravinami a exportu viz také BEKELE, Getnet, Weaving the Breadbasket: The Political Roots of a Globalizing Food Market in Ethiopia (1907-1955), in: Archív orientální. Quarterly Journal of African and Asian Studies 77, 2009, 2, s. 89-121.

⁶⁰¹ Podle prozkoumaných nevydaných pramenů, na které se výše odvolávám, sice Etiopie měla dostatek kávy na export, ale souhlasím s tímto argumentem bývalého velvyslance NDR v Etiopii Wolfganga Bayerlacher, neboť NDR neplatila Etiopii v konvertibilních měnách a kromě zbraní neměl režim Mengistu Meriama zájem na dalším navyšování vývozu vzácného artiklu do NDR. Srov. BAYERLACHER, Wolfgang, Die außenpolitischen Interessen und die Beziehungen der DDR zu Äthiopien, in: BOCK, Siegfried, MUTH, Ingrid, SCHWIESAU, Hermann (Hrsg.), DDR-Außenpolitik im Rückspiegel. Band 2, Berlin 2006, s. 111.

⁶⁰² ACHEBE, Chinua, Muž z lidu, Praha 1979, s. 7.

⁶⁰³ V této souvislosti je však zajímavé, že ve zprávách kolegia ministra zahraničních věcí je sice zmíněna důležitost dovozu kávy z afrických států, ale její strategický význam, tak jak je tomu v případě NDR, není akcentován. Viz například Kolegium ministra dne 19. prosince 1979. Zaměření a hlavní úkoly čs.

vlastní podnik pro produkci kávy v Angole, jímž zamýšlela nahradit tamní státní monopolní firmu. Projekt se podařilo realizovat v roce 1976 díky rozsáhlým darům ve formě vojenského materiálu za 100 milionů valutových marek.⁶⁰⁴ V této oblasti se však jednalo o ojedinělý úspěch a ekonomické oddělení ÚV SED bylo nuceno hledat i vnitropolitická řešení kávové krize.

Jednou z možností, jak ušetřit devizové prostředky, bylo vyrábět kávu formou směsi s menším obsahem skutečné kávových zrn, avšak tak, aby nedošlo k výraznému omezení chuti a kvality konečného výrobku. Alexander Schalck byl pověřen Günterem Mittagem hledat účinné řešení v zahraničí. Schalck odcestoval jednat přímo se společností Jacobs v Zürichu, kde mu bylo tamním vedením řečeno, že se nemůže počítat s poklesem cen do roku 1980 a že firma připravuje zavedení kávovinových směsí s 50% podílem kávových náhražek.⁶⁰⁵ Po svém návratu Schalck v rámci hledání cesty z krize ihned doporučil zavedení drastických úsporných opatření v nabídce kávy na domácím trhu. Od 1. července 1977 měla být v obchodech k dostání nová značka, která svou konsistencí již spadala do kategorie kávovinových směsí, neboť obsahovala 50 % pražené kávy a 50 % náhražek.⁶⁰⁶ Dosavadní druhy kávy měly být od června 1977 podle Schalckových plánů kromě směsi *Rondo* staženy z prodeje.⁶⁰⁷ Zbývající *Rondo* se

Zahraniční politiky vůči Socialistické Etiopii, in: AMZV, f. Porady kolegia 207, č. j. 018244, s. 6-7. Na konkurenci československého PZO Koospol NDR narážela v případě kávy často. Do Brazílie se obě země snažily prodat co nejvíce chmelu, co jeho cenu v roce 1978 výrazně snížilo. Viz Informace o vztazích k ČSSR, s. 45, in: AZMV, f. Dokumentace teritoriálních odborů 1945-1989, Brazílie, ev. č. 14, inv. č. 101.978.

⁶⁰⁴ DÖRING, Hans-Joachim, „Es geht um unsere Existenz“, s. 117. Více o rozvíjení ekonomických a politických vztahů s Angolou viz LINDERMANN, Hans, Zur Politik der DDR gegenüber der Dritten Welt am Beispiel von Kuba, Nicaragua und Angola sowie die Konsequenzen für das Verhältnis der Bundesrepublik zu diesen Ländern, in: DEUTSCHER BUNDESTAG (Hrsg.), Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“. Acht Bände in 14 Teilbänden. Band VIII, Baden-Baden 1999, s. 1840-1965; HUSEMANN, Bettina, DDR - VR Angola: Fakten zur bildungspolitischen Zusammenarbeit von 1975-1989, in: HEYDEN, Ulrich, van der, Engagiert für Afrika, Münster 1994, s. 158-178.

⁶⁰⁵ Bericht zur Dienstreise vom 15-16. 4. nach Zürich, in: SAPMO-BArch DY 30/9026 / 2. Schalckovo jméno v dokumentu není zmíněno, ale je pod dokumentem podepsán. Jacobs plánoval směs Jota s 50% podílem surogátů, ale reakce spotřebitelů je donutila okamžitě zavedení produktů odvolat. WÜNDERLICH, Volker, Die „Kaffeeekrise“ von 1977. Genussmittel und Verbraucherprotest in der DDR, in: Historische Anthropologie. Kultur. Gesellschaft. Alltag 11, 2003, 2, s. 246.

⁶⁰⁶ WOLLE, Stefan, Die heile Welt, s. 278.

⁶⁰⁷ Západoněmecký Spiegel zaujalo, že nová značka Kaffee-Mix sice není vůbec chutná, ale má atraktivní celofánový obal. DDR: Die Bürger werden aufsässig, in: Spiegel 31, 1977, 43, s. 54.

měla prodávat v ceně za 120 východních marek za jeden kilogram,⁶⁰⁸ klasické 250-gramové balení tak přišlo na 30 marek místo dosavadních 15 marek.⁶⁰⁹ Výrazné zvýšení cen znamenalo nebezpečí neklidu mezi obyvatelstvem, ale politbyro je považovalo za nutnost, neboť v sousedním Československu na 20. červenec plánovali zavést nové ceny kávy, které by vedly k příhraničním nákupům Čechoslováků v NDR.⁶¹⁰ Stoprocentní zvýšení cen a zrušení výroby většiny druhů kávy pro občany NDR ale znamenalo, že budou odkázáni na balíčky od příbuzných ze Spolkové republiky, případně na předražené nákupy v obchodech *Intershop*.

Častým úkazem fenoménu východoněmeckého maloměšřáctví se v domácích kuchyních či kancelářích staly použité kávové dózy, do nichž se sypala některá z domácích směsí, případný návštěvník však měl nabýt dojmu, že hostitel pije kávu ze Západu. Bývalý korespondent *Süddeutsche Zeitung* v NDR Peter Pragal tento zvyk trefně komentoval z obou stran: „Když byli občané Spolkové republiky na návštěvě v NDR, často si obě strany vzájemně něco nalhávaly. Východáci hojně servírovali na stůl a přitom zamlčeli, že celé dny běhali po Delikatech a dalších obchodech, aby ty potraviny sehnali. A Západáci ukazovali hrdě svá auta, která málokdy používali nebo koupili na úvěr.“⁶¹¹

Pro východoněmecké obyvatelstvo se již v šedesátých letech stalo pití kávy naprostou samozřejmostí a předmětem každodenní potřeby. Ještě předtím, než vešla nová pravidla v platnost, napsal člen politbyra Albert Norden⁶¹² Honeckerovi dopis, ve kterém jej před unáhleným jednáním varoval: „Tady nejde jen tak o nějakou zásobovací

⁶⁰⁸ Information an Günter Mittag vom 18. April 1977, in: SAPMO-BArch, DY 30/25624. Hans-Joachim Döring uvádí stejnou informaci, avšak s chybně uvedeným archivním odkazem. Srov. DÖRING, Hans-Joachim, „Es geht um unsere Existenz“, s. 116.

⁶⁰⁹ KAMINSKY, Annette, „Nieder“, s. 105.

⁶¹⁰ WÜNDERLICH, Volker, Die „Kaffeeekrise“ von 1977. Genussmittel und Verbraucherprotest in der DDR, in: Historische Anthropologie. Kultur. Gesellschaft. Alltag 11, 2003, 2, s. 248.

⁶¹¹ Pragelovy vzpomínky jsou vynikajícím obrazem návštěvníka NDR, který není pouze turistou, ale seznamuje se s východoněmeckou každodenností jako její nový obyvatel, v čemž tkví jedinečnost tohoto textu. PRAGAL, Peter, *Ihr habt es aber schön hier! Als West-Korrespondent in der DDR*, München 2011, s. 64.

⁶¹² Albert Norden (1904-1982), německý politik, člen KPD od roku 1931, v průběhu druhé světové války v USA, v letech 1955-1967 vedoucí Agitační komise při politbyru ÚV SED, 1955-1981 člen a tajemník politbyra ÚV SED. Více k Nordenovi srov. PODEWIN, Norbert, *Der Rabbinersohn im SED-Politbüro: Albert Norden - Stationen eines ungewöhnlichen Lebens*, Berlin 2001.

politiku, jedná se o lidovou pochutinu v pravém slova smyslu (...). Obávám se, že provedení těch (...) opatření se nesetká s porozuměním, ale vyvolá velkou nespokojenost.⁶¹³ Reakce na nové druhy kávovinových směsí, jež se dostaly do obchodů v rámci snahy o snížení nákladů na dovoz skutečné kávy jako její náhražka, byly vesměs negativní. Nově nabízená směs *Kaffee-Mix* sestávala z 51 % pražené kávy, 5 % cikorky, 5 % sušených řepných řízků, 5 % špaldy a nakonec z 34 % směsi ječmene a žita.⁶¹⁴ Nevůli spotřebitelů dokumentují stížnosti, jež směřovaly přímo na výrobce, a zároveň i na stranické orgány po celé NDR.⁶¹⁵

Příkladem těchto reakcí je dopis obyvatele z krajského města Halle: „Vyzkoušeli jsme nový druh kávy *Kaffee-Mix* a zjistili jsme, že neodpovídá požadavkům... Po vypití jednoho šálku jsme nemuseli čekat dlouho na bolesti žaludku a byli jsme nuceni vzít si (...) kapky. Velice doufáme, že zvýšení obrátu v prodeji žaludečních kapek není předmětem Vašeho zájmu.“⁶¹⁶ Občan z města Weißenfels pro změnu napsal: „Podle mého názoru nemůže být v zájmu závěrů IX. sjezdu SED zvyšovat tímto způsobem životní úroveň občanů. Kromě toho postrádám na Vašem obalu přesný popis receptury.“⁶¹⁷ Negativní odezvy přicházely rovněž od provozovatelů jídelen a restaurací, kteří museli povinně novou směs nabízet. Směs ucpávala kávovary a kromě

⁶¹³ Z dopisu Nordena Honeckerovi z 28. června 1977, in: SAPMO-Barch, DY 30/9026/2. Dopis vyšel rovněž v edici dokumentů jako Albert Norden, 28. Juni 1977, Kaffee und Kakao, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 62-63.

⁶¹⁴ DÖRING, Hans-Joachim, „Es geht um unsere Existenz“, s. 121. Sledování západoněmeckého tisku z daného období vede k závěru, že přestože měly redakce novin dobré informační kanály a dokonce i vlastní korespondenty v NDR, nechápali rozhodovací procesy uvnitř mocenského aparátu a důležitá rozhodnutí, jako bylo zavedení nových druhů kávy, spojovali osobně s předsedou vlády Willi Stophem. Viz Glatte Erpressung, in: Spiegel 31, 1977, 34, s. 74. Mýlně Spiegel hodnotil i předpokládaný silný dopad útěku Stophovy neteře do SRN v roce 1984 na postavení premiéra. Mit Pantoffeln, in: Spiegel 38, 1984, 16, s. 128-131. Podle Gerharda Schürera se Stoph se svou neteří takřka neznal a nikdy se nestýkali. SCHÜRER, Gerhard, Gewagt, s. 161.

⁶¹⁵ Srov. MÜHLBERG, F., Bürger, Bitten und Behörden. Geschichte der Eingabe in der DDR, Berlin 2004.

⁶¹⁶ DÖRING, Hans-Joachim, „Es geht um unsere Existenz“, s. 121. Podle historika Jürgena Schmidta nešlo o chuť směsi, ale o pocit, že se NDR vrací do poválečných let. Souhlasím s tím, že pro běžného východního Němce byl dostatek skutečné kávy důkazem prosperující společnosti. Srov. SCHMIDT, Jürgen, Goldmokka und Kaffeemix. Kaffee im geteilten Deutschland, in: LUMMEL, Peter (Hrsg.), Kaffee. Vom Schmuggelgut zum Lifestyle-Klassiker, Berlin 2003, s. 82-83.

⁶¹⁷ DÖRING, Hans-Joachim, „Es geht um unsere Existenz“, s. 121.

toho vyvolávala nevoli zejména v zařízeních patřící do lepší cenové skupiny.⁶¹⁸ Nestravitelná kávovinová směs dostala brzy lidové pojmenování „Erichova Krönung“ (*Erichs Krönung*), což parodovalo název oblíbené lidové kávy *Jacobs Krönung* vyráběné ve Spolkové republice. Po rychlé reakci politbyra se povedlo změnit složení Kaffee-Mix tak, aby jí bylo možné používat v kávomatech. Přesto se někdy personál kantýn a kaváren snažil nadále používat pouze zrnkovou kávu, nebo Kaffee-Mix aktivně bojkotovat jako v případě studentů Karl-Marx-Universität a zaměstnanců tamější menzy, kteří si společně po měsíci protestů vynutili obnovit zásobování zrnkovou kávou.⁶¹⁹ Dokonce ani snahy vedení SED o vylepšení kávové náhražky umělým aromatizováním a snížení ceny ze 48 na 32 marek za kilogram⁶²⁰ nemohly zvýšit prodejnost nabízené směsi. Nešlo totiž pouze o obsah nové kávovinové směsi. Ač se jednalo o povzbuzující nápoj, který plnil základní představu kávy, samotné zavedení náhražky za opravdová kávová zrna vyvolávalo konotace na historická období první a druhé světové války, přidělové hospodářství a obecnou nouzi.⁶²¹ Skutečná káva byla naopak znakem moderního životního stylu v době společnosti blahobytu v obou částech Německa i celém zbytku Evropy.

Pití kávy v každodenním životě se odrážela i v krásné literatuře. Známý východoněmecký dramatik Paul Gratzik svůj román *Transportpaule oder wie man über den Hund kommt* dokončil ještě před vypuknutím kávové krize v roce 1977. Stejně zvyky Berličanů na obou stranách zdi zobrazil právě na příkladě kávy: „Životní rytmus lidí je určován jejími přestávkami na kávu. Pijí jí sladkou, horkou a ve značných množstvích. Člověk by mohl, kdyby byl anarchista, lidi úplně demoralizovat, kdyby zamezil dovážení oblíbené kávy. Dělnická moc si u nás může dovolit dělat chyby, ale

⁶¹⁸ Jednoduché jídelny a hospody patřily do cenové skupiny I, nejkvalitnější restaurace měly cenovou skupinu IV, existovala však také cenová skupina S (Sonderklasse), do které patřily specializované a luxusní restaurace, vlastní cenovou skupinu měla restaurace „Peking“ v Berlíně, stejně jako kavárna na vrcholu televizní věže na Alexandrově náměstí. Srov. WEIß, Helmut, *Verbraucherpreise in der DDR. Wie stabil waren sie?* Schkeuditz 1998, s. 70. Podle Spiegelu nařízení podávat pouze Kaffee-Mix platilo v nižších kategoriích jídelen a kaváren, v luxusních provozovnách bylo pořád možné objednat si klasickou kávu. Srov. DDR: Die Bürger werden aufsässig, in: Spiegel 31, 1977, 43, s. 54.

⁶¹⁹ WÜNDERLICH, Volker, Die „Kaffeekrise“ von 1977. Genussmittel und Verbraucherprotest in der DDR, in: *Historische Anthropologie. Kultur. Gesellschaft. Alltag* 11, 2003, 2, s. 252.

⁶²⁰ WÜNDERLICH, Volker, Die „Kaffeekrise“ von 1977, s. s. 251.

⁶²¹ Srov. WÜNDERLICH, Volker, Die „Kaffeekrise“ von 1977, s. 241.

ani chvíli nesmí zapomenout shánět kávu.⁶²² Německý historik Stefan Wolle východoněmeckou kávovou kulturu velmi výstižně popsal: „Posezení u kávy se stalo důležitou součástí specifické východoněmecké kultury, přesněji řečeno tzv. ‚kancelářské komunikace‘, srovnatelné s brigádami výrobního podniku, které společně popijely pivo a chodily do hospody. To vytvářelo onen, pro NDR tak typický, jednotící prvek a pocit soudržnosti mezi obyčejnými lidmi.“⁶²³

Obavy, že stížnosti obyvatel povedou k demonstracím a nepokojům, se však nenaplnily. Občané se zásobili kvalitními druhy kávy v „šedé zóně“ ekonomiky, během letních dovolených v zahraničí je nakupovali ve velkém množství do zásoby, případně začali pít místo kávy čaj. Stát fungování „šedé“, neboli tzv. „druhé ekonomiky“ toleroval a fakticky na ni i spoléhal.⁶²⁴ Interní analýza pro politbyro z února 1989 prokázala, že soukromý dovoz spotřebního a potravinářského zboží částečně převyšoval vlastní výrobu v NDR.⁶²⁵ Tomu napomáhalo i zvýšení limitů pro dovoz kávy formou dárkových balíků ze Spolkové republiky, který byl v roce 1976 zvýšen z 500 gramů na 1000 gramů.⁶²⁶ Naopak výroba domácí Kaffee-Mix musela být prudce snížena po tom, co se v prosinci 1977 na 134 tun neprodaných balení ze skladů vrátilo výrobcům. Bez

⁶²² GRATZIK, Paul, *Transportpaule oder wie man über den Hund kommt*. Berlin 1977, s. 45.

⁶²³ WOLLE, Stefan, *Die heile Welt*, s. 279. Stejně argumentuje také novinářka Jutta Voigt a dodává, že šálek kávy tvořil ve východoněmecké společnosti naprostý základ komunikace. Srov. VOIGT, Jutta, *Der Geschmack des Ostens. Vom Essen, Trinken und Leben in der DDR*, Berlin 2005, s. 160. Americká historička Katherine Pence ze City University of New York považuje tuto vlastnost za celoněmecký fenomén, který sahá do 19. Století a zažitím přestávek na kávu v kancelářích, případně odpolední posezení u kávy a koláčů – *Kaffee und Kuchen*, neboli v dámském kruhu tzv. klevet u kávy – *Kaffeeklatsch*. Přestože se jednalo o celoněmecký trend, káva byla pro nižší vrstvy obyvatelstva vzácným zbožím, proto nesouhlasím s tím, že se jednalo o celospolečenský fenomén. Srov. PENCE, Katherine, *Grounds for Discontent? Coffee from the Black Market to the Kaffeeklatsch in the GDR*, in: BREN, Paulina, NEUBURGER, Mary (ed.), *Consumption in Cold War Eastern Europe*, Oxford, New York 2012, s. 198-199.

⁶²⁴ Srv. MANZ, Günter, „Schattenwirtschaft“ in der DDR, in: *Wirtschaftswissenschaft* 38, 1990, 1, s. 219-229. S tím, že je dobré tolerovat šedou ekonomiku a neoficiální obchody s kávou, které ušetří státu devizy, měl na zasedání ústředního výboru v říjnu 1977 podle získaného přepisu protokolu redakcí *Spiegela* souhlasit také Honecker, viz *Mit West-Kaffee Devisen sparen*, in: *Spiegel* 30, 1977, 13, s. 54.

⁶²⁵ KAMINSKY, Annette, *Konsumpolitik in der Mangelwirtschaft*, in: VOLLNHALS, Clemens, WEBER, Jürgen (Hrsg.), *Der Schein der Normalität. Alltag und Herrschaft in der SED-Diktatur*, München 2002, s. 107.

⁶²⁶ KIM, Tae-Heon, *Außenwirtschaft der DDR und Handelsbeziehungen zwischen der BRD und der DDR. Ihre Konsequenzen für die Deutsche Wirtschafts- und Währungsunion und die Zeit danach*, Regensburg 2000, s. 203.

možnosti dalšího využití muselo být těchto více než jeden milion balíčků s maloobchodní cenou takřka 4,29 milionu marek.⁶²⁷

V roce 1978 ceny surové kávy na světových trzích opět klesly na úroveň z počátku desetiletí a zásobování maloobchodní sítě kávou se normalizovalo. K dosažení předkrizové úrovně nabídky však musela vláda NDR nakoupit v zahraničí téměř 500.000 tun surové kávy za 470 milionů valutových marek. Obyvatelé si v obchodech tuto kávu koupili za 3,3 miliardy východních marek, což byla suma, která se blížila maloobchodnímu obratu s nábytkem, jenž dosahoval částky 3,7 miliardy východních marek, a dokonce daleko předstihla prodej obuvi s 1,8 miliardy východních marek.⁶²⁸ V roce 1979 se dovezené množství kávy zvýšilo na 518.000 tun za 479,7 milionu valutových marek.⁶²⁹ Na Technické Univerzitě v Magdeburku vyvinuli ekvivalent nedostupných patentovaných pražírnických strojů ze Západu, které snižovaly energetickou náročnost výroby, a zároveň měla výsledná káva lepší chuť.⁶³⁰

Problémy s nedostatkem kávy se opakovaly ještě jednou na začátku osmdesátých let, kdy bylo dovezeno nejvíce kávy za celé období existence NDR – v roce 1983 až 1.237.083 tun.⁶³¹ Přes přetrvávající vysoké ceny lidé nadále kávu kupovali ve velké míře. Pokud neměli příbuzné, kteří by jim kvalitní kávu ze Spolkové republiky dovezli či poslali v balíku, museli jí nakupovat v Intershopech za devizy anebo v domácí měně za přehnané ceny v Delikatech. Příkladem může být lahůdkářství Feinkost-Geschäft v Leipziger Straße v Berlíně. V roce 1977 se tady denně prodalo průměrně 3 kilogramy kávy Mona, 15 kilogramů značky Tschibo, 10 kilogramů DDR-Spitzenklasse, 4 kilogramy Rondo, 12 kilogramů Mocca-Fix, nejvíce však oblíbené Jacobs – až 20 kilogramů.⁶³² Kvůli velké oblíbě se v Delikatech v osmdesátých letech

⁶²⁷ Vlastní výpočty na základě WÜNDERLICH, Volker, Die „Kaffeekrise“ von 1977. Genussmittel und Verbraucherprotest in der DDR, in: Historische Anthropologie. Kultur. Gesellschaft. Alltag 11, 2003, 2, s. 251.

⁶²⁸ WOLLE, Stefan, Die heile Welt, s. 280.

⁶²⁹ Vorschläge zum Umfang des Importes von Kaffee, Kakaobohnen, Trockenfrüchten, Wein und Sekt, Südfrüchten und Pbst aus dem NSW, s. 1, in: SAPMO-Barch, DY 30/16777.

⁶³⁰ PENCE, Katherine, Grounds for Discontent? Coffee, s. 217.

⁶³¹ Kafee & Tee Markt 37, 1987, 13, s. 8.

⁶³² Information zur Entwicklung des Feinkosts Berlin, Leipziger Straße und der Verbesserung der Versorgung mit Delikat-Erzeugnissen in der Hauptstadt, s. 3, in: SAPMO-Barch, DY 30/9022.

objevily vlastní značky kávy, v roce 1984 směs *Premiere*, a to v neuvěřitelné ceně 23 východních marek za 350gramové balení, vůbec nejvyšší spotřebitelská cena za kávu, jaká byla v NDR dosažena.⁶³³ Za stejné balení kvalitní směsi Mocca Fix Gold zaplatil zákazník v běžných prodejnách 17,50 východních marek.⁶³⁴ Po uvolnění dovozního režimu v roce 1990 ceny kávy výrazně klesly a její spotřeba značně vzrostla. V současnosti se Spolková republika řadí na čtvrté místo v Evropě ve spotřebě kávy a v roce 2009 jí vypil jeden Němec 6,4 kilogramu.⁶³⁵

4.2.7 Problémy v zásobování

Analyzovaná kávová krize je typickým příkladem neschopnosti centrálně řízeného hospodářství zabezpečit obyvatelstvu přísun nejen chronicky nedostatkového spotřebního zboží, ale i některých druhů potravin a pochutin. Jejich dodávky do maloobchodní sítě byly často nedostatečné a nárazové. Dokonce i brambory, jinak běžná plodina, zmizely na přelomu let 1970 a 1971 z pultů prodejen velmi rychle.⁶³⁶ To i pro mnohé členy strany popudilo, neboť se dalo pochopit, že stát nemůže za vzácné devizy nakupovat jižní ovoce a ořechy, ale brambory byla jiná kategorie zboží.⁶³⁷ V roce 1979 zase chyběl v obchodech v létě květák, přestože jeho sklizeň byla rekordní. Podle reportérů Spiegelu, kteří krizi sledovali, na skladování zeleniny totiž chyběly vhodné prostory a dopravní kapacity, proto zelenina rychle shnila. Okurek se ve stejném roce také vypěstoval dostatek, v jejich případě zase chyběli na zavaření sudy a

⁶³³ Information zum Delikatsortiment vakuumverpackter Kaffeesorten, s. 1, in: , in: SAPMO-Barch, DY 30/6975.

⁶³⁴ Tamtéž, s. 2.

⁶³⁵ Na prvním místě v konzumaci kávy na hlavu jsou Lucemburčané s 25,6 kg, následují Finové s 12,6 kg Švýcaři s 9,2 kg. Srov. Pro Kopf Verbrauch an Kaffee in den vier Ländern mit dem größten Kaffeeverbrauch Europas 2009 (in Kilogramm) /online/, cit. 18. srpna 2011, WWW: <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/198069/umfrage/entstehung-des-kaffeepreises/>.

⁶³⁶ FULBROOK, Mary, The People's State, s. 42.

⁶³⁷ Ve stížnostech na nedostatek brambor se často objevovala poznámka o tom, že tato situace mohla nastat v roce 1945, ale ne v období rozvinutého socialismu. Srov. MÜHLBERG, Felix, „Wenn die Faust auf den tisch schlägt: Eingaben als Strategie zur Bewältigung des Alltags“, in: NEUE Gesellschaft für bildende Kunst (Hrsg.), Wunderwirtschaft: DDR-Konsumkultur in den 60er Jahren, Köln, Weimar, Wien 1996, s. 176.

sklenice.⁶³⁸ Obyvatelé si vytvářeli síť známostí mezi pracovníky obchodů, aby se k nedostatkovému zboží dostali dříve, než bude opět vyprodáno. O konstantně napjatých dodavatelsko-odběratelských vztazích svědčí zaznamenaný telefonický rozhovor dvou vedoucích prodejen:

„Ahoj Heinrichu, to jsem já, prosím tě, teď před Vánoci vám vždy do obchodu dovezou maďarský salám. Můj syn nechce pod stromeček nic jiného než celou štangli salámu. Nedalo by se s tím něco udělat?“

„To by šlo. Nejlepší bude, když přijdeš zítra dopoledne, kolem devíti hodin, to ostatní akorát snídají.“

„Perfektní. Hele, letos dostaneme ještě extra uzené úhoře na svátky. Potřebuješ nějaké? Pak bych Ti zavolala, až dorazí.“⁶³⁹

Problematika nedostatku kávy ovšem rezonovala ve vnímání obyvatelstva více než maďarský salám či uzený úhoř, což byly sváteční pokrmy a nebyly předmětem každodenní potřeby; z klimatických důvodů ji navíc nebylo možné získat z domácích zdrojů, podobně jako exotické plody nebo bavlnu.⁶⁴⁰ Jižní ovoce se vláda NDR snažila saturovat dovozem pomerančů z Kuby, bavlnu zase importem nekvalitní suroviny ze sovětského Kazachstánu.⁶⁴¹ O nízké jakosti těchto produktů svědčí zpráva pro politbyro

⁶³⁸ Ulbrichts Schatten wird größer. Die DDR im dreißigsten Jahr (1): Vorwärts in die Vergangenheit, in: Spiegel 33, 1979, 40, s. 108. O problémech zemědělských družstev, nedostatku techniky a omezení distribučních možností napsal vynikající práci britský historik George Last. Srov. LAST, George, After the „Socialist Spring“. Collectivisation and Economic Transformation in the GDR, New York, Oxford 2009, zde s. 195-223.

⁶³⁹ GROHNERT, Evelin, „Es gab nichts, s. 113.

⁶⁴⁰ CIESLA, Burghard, Eine sich selbst versorgende Konsumgesellschaft? Industrieller Fischfang, Fischverarbeitung und Fischerwarenkonsum in der DDR, in: Thomas Lindenberger (Hrsg.), Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR, 1999, passim.

⁶⁴¹ Nedostatek devizových prostředků vedlo během sedmdesátých let k omezením v dovozu jižního ovoce. Zatímco se jeho roční spotřeba pohybovala ve výši 18,9 kilogramu na obyvatele v roce 1975, v roce 1980 to už bylo jen 13,7 a v roce 1985 dokonce jen 12,8 kilogramu. Teprve v roce 1989 se spotřeba vrátila na téměř na úroveň roku 1975. Ve Spolkové republice byla například spotřeba citrusových plodů daleko větší – v roce 1976 se jich spotřebovalo 33,6 kilogramu na osobu, v roce 1985 26,3 kilogramu v roce 1989 34,2 kilogramu na osobu. Srov. Statistisches Amt der DDR (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik '90, Berlin 1990, s. 323. Srov. GRUNDMANN, Siegfried, DDR-Alltag im Jahre 1987, in: TIMMERMANN, Heiner (Hrsg.), Die DDR – Analysen eines aufgegebenen Staates, Berlin 2001, s. 136; STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1986 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart, Mainz 1986, s. 464, STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1990 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart 1990, s. 498.

z konce roku 1974, ve které je zdůrazněno, že přestože jsou chuťově kubánské pomeranče nezávadné, na zákazníky v obchodech působí jejich vzhled nevábně. Důvodem bylo zelené anebo žluté zabarvení se stopami poškození kůry plísní.⁶⁴² Tento vzhled byl podle zprávy způsoben rozdílem v teplotě, v jaké dozrávaly pomeranče ve Středomoří a v oblasti Karibiku. Je ovšem překvapivé, že Kuba nebyla největším exportérem pomerančů do NDR, pro vánoční svátky v roce 1977 se do východního Německa dovezlo nejvíce tohoto jižního ovoce z Egypta.⁶⁴³

Ne vždy a všude bylo však možné během zimních měsíců toto ovoce získat. Kdo měl dobré kontakty na lékaře, mohl jej požádat o recept, se kterým získal v obchodě přednostní právo na toto nedostatkové zboží.⁶⁴⁴ Jižní ovoce bylo vzácností, která byla podle německé žurnalistky Jutty oigt drahocenným dárkem: „Koloniální jižní ovoce (...) někdy sloužilo jako důkaz lásky. Muž, kterému na mně záleželo, dal hodně východních peněz na to, aby mi při každém našem setkání daroval trs banánů, který si předtím v Západním Berlíně vystál v kurzu jedna k pěti nebo jedna k šesti.“⁶⁴⁵

Zatímco exotické ovoce bylo možné nahradit doma pěstovaným sezónním ovocem, případně zavařeninami, a bavlnu umělými vlákny, pokusy o zavedení kávovinových náhražek do maloobchodní sítě se u obyvatelstva setkaly s velkými protesty.⁶⁴⁶ Nedostatek devizových prostředků, nevyrovaná bilance zahraničního obchodu a s tím související zadluženost v zahraničí však možnosti nákupu kávy na světových trzích omezovaly. Hledání náhradních řešení deformovalo přirozenou zahraničně politickou orientaci NDR a v sedmdesátých letech přispělo k vytváření nových nadstandardních vztahů s některými rozvojovými zeměmi. V důsledku rychlého rozvoje vzájemného obchodu s Etiopií ve druhé polovině sedmdesátých let dokázal Honeckerův stát částečně nahradit výpadek v dovozu kvalitní latinskoamerické kávy,

⁶⁴² Information zum Import von Kuba. Orangen im IV. Quartal 1977, SAPMO-Barch., DY 30/16776, s. 3.

⁶⁴³ Importe Orangen, 30. 12. 1977, SAPMO-.Barch, DY 30/16776, s. 1.

⁶⁴⁴ STOLL, Ulrich, Einmal Freiheit und zurück. Die Geschichte der DDR-Rückkehrer, Berlin 2009, s. 145.

⁶⁴⁵ VOIGT, Jutta, Der Geschmack des Ostens. Vom Essen, Trinken und Leben in der DDR, Berlin 2005, s. 65.

⁶⁴⁶ Více k zavádění nových umělých vláken do textilního průmyslu srov. RUBIN, Eli, The Order of Substitutes: Plastic consumer goods in the *Volkswirtschaft* and Everyday Domestic Life in the GDR, in: CREW, David F. (ed.), Consuming Germany in the Cold War, Oxford, New York 2003, s. 87-120.

z pohledu lidské etiky je však nepochopitelné, že tak činil výměnou za armádní techniku a zbraně, které v této zemi prodlužovaly občanskou válku a hladomor.⁶⁴⁷

Na pultech obchodů však často nechybělo pouze zboží, které bylo nutno dovážet. I potraviny, které se vyráběly z domácích surovin, byly nedostatkové. Zejména po roce 1972, kdy byly zestátněny zbylé soukromé, polosoukromé podniky a spotřební družstva, nedokázaly velké kombináty reagovat na poptávku po zboží určené pro menšinou část společnosti. Typickým příkladem chybějícího zboží byly potraviny pro diabetiky, vegetariány, celiaky a p.⁶⁴⁸ Některé státní firmy se snažily do své výroby zavést stratifikaci a nabídnout spotřebitelům větší škálu zboží, kvantitativně jej však nedokázaly správně odhadnout a jejich distribuce často vázla. Například suchý dietní chléb Knäckenbrot si spotřebitelé velmi oblíbili a vyvážel se i do zahraničí, ovšem kvůli rostoucí poptávce často chyběl na pultech obchodů i specializovaných pekáren. Nejvíce se tento nedostatek projevoval na konci osmdesátých let. Obyvatel Lipska se po několika stížnostech v prodejnách a přímo u výrobce obrátil se stížností na ústřední výbor. Ve svém dopisu konstatoval, že když nedostal srozumitelnou odpověď na chybějící Knäckenbrot u obchodníků, obrátil se na výrobce, závody Burger Knäcke-Werke, které mu odpověděly: „Denně k nám dorazí zprávy od občanů z nejrůznějších krajů s dotazem, proč není k dostání Knäckenbrot. My sami si denně klademe otázku, kam se poděly ty tisíce tun knäckenbrotu.“⁶⁴⁹ Ve stížnostech adresovaných Ústřednímu výboru i okresním představitelům strany či ministerstvu pro obchod a zásobování je možné najít více podobných stop, které poukazují na fakt, že firmy pro trh sice vyrobily dostatek zboží, do domácí distribuce se však nikdy nedostaly a místo toho mířily do západní Evropy jako nouzové řešení nedostatečného exportu do nesocialistického hospodářského prostoru. Tuto teorii zastává například Stefan Wolle⁶⁵⁰ a nepřímo jí podporují výpovědi pamětníků. Podle bývalé vedoucí prodejny potravin v Durynsku

⁶⁴⁷ Gerhard Schürer obhajoval export zbraní tím, že Sovětský svaz, USA, Spolková republika, Francie, ale i srovnatelné socialistické země jako Československo a Polsko vyvážely více zbraní než NDR. Viz SCHÜRER, Gerhard, *Gewagt*, s. 134.

⁶⁴⁸ SAPMO-BArch, DY 30/25626.

⁶⁴⁹ Dopis H. B. z Lipska ÚV SED, 15. června 1988, in: SAPMO-BArch, DY 30/25626.

⁶⁵⁰ WOLLE, Stefan, *Die heile Welt*, s. 281.

lidé často sháněli věci, které v obchodě nebyly na skladě, například výše zmiňované uzené úhoře: „Myslím, že se chytilo dost úhořů. Věděli jsme, kam je vezli, u nás však nebyli. Nebo taková vepřová panenka. Věděli jsme, že dole v masokombinátu byly brzy ráno nakládány velká auta, která pak odjela do Západního Berlína. U nás však to zboží do obchodů nikdy nepřišlo.“⁶⁵¹

Skutečného dostatku snad dosáhla NDR pouze v základním potravinářském zboží. Velké investice do průmyslového chovu drůbeže ve velkých výrobních podnicích v Königs Wusterhausen u Berlína nebo Möckern nedaleko Magdeburku společně s dalšími devíti výkrmnými farmami Kombinate Industrielle Mast (KIM) sdružených do VVB Industrielle Tierproduktion například od sedmdesátých let stačily zásobit kuřecím masem a vejci domácí trh a občas přejít dokonce do role exportéra.⁶⁵² V osmdesátých letech se tyto kapacity nadále zvyšovaly. Například v roce 1987 hlásili výrobci nábytku a bytových doplňků, automobilů či módního oblečení problémy s dodávkami a nedostatky v zásobování, zásobování masem a masnými výrobky překročilo plánovaný meziroční přírůstek o 3,4 až 3,7 %, zásobování mlékem dokonce o 4,6 %⁶⁵³ a bylo schopno nadstandardně pokrýt potřeby obyvatelstva.⁶⁵⁴ Masově se rozvíjelo také zásobení rybími výrobky, oblíbené byly například rybí prsty, tzv. Rostocker Fischsticks⁶⁵⁵, nebo specializovaná síť restaurací Gastmahl des Meeres.⁶⁵⁶ Právě

⁶⁵¹ GROHNERT, Evelin, „Es gab nichts, s 118.

⁶⁵² POUTRUS, Patrice G., *Lebensmittelkonsum*, s. 396. Srov. CIESLA, Burghard, POUTRUS, Patrice, *Food Supply in a Planned Economy. SED Nutrition Policy between Crisis Response and Popular Needs*, in: JARAUSCH, Konrad (ed.), *Dictatorship As Experience: Towards a Socio-Cultural History of the Gdr*, New York, Oxford 1999, s. 147-151. Úspěšný chov kuřat byl spojen s pojmem Goldbroiler, grilovaným kuřetem, které bylo možné dostat v restauracích s rychlým občerstvením Zum Goldbroiler a ve stáncích před nákupními středisky. Více o tomto fenoménu viz POUTRUS, Patrice G., *Die Erfindung des Goldbroilers*, Köln 2002.

⁶⁵³ 58. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates vom 15. Oktober 1987. Kurzinformation zu Fragen der planmäßigen Versorgung der Bevölkerung, in: BArch, DC 20-I/4/1602, Standort 51, s. 102. Množství nových restaurací Goldbroiler bylo například otevřeno po uzavření Berlínské dohody na dálničních odpočívadlech pro západoněmecké turisty. Wenn se wollen, in: Spiegel 26, 1972, 16, s. 93.

⁶⁵⁴ 58. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates vom 15. Oktober 1987. Kurzinformation zu Fragen der planmäßigen Versorgung der Bevölkerung, in: SAPMO-BArch, DC/20/I/4 1602, Standort 51, s. 98.

⁶⁵⁵ Přestože potravinářský průmysl byl díky velké východoněmecké rybářské flotile a rozvinutému rybozpracovatelskému sektoru dodávat na trh množství čerstvých ryb i mražených polotovarů, právě jejich výroba musela být částečně omezena již na počátku sedmdesátých let – mražené polotovary neměly prodejny v maloobchodní síti jak skladovat a zboží zůstávalo dlouhodobě ve skladech. CIESLA, Burghard, *Eine sich selbst versorgende Konsumgesellschaft? Industrieller Fischfang, Fleischverarbeitung und Fischerwarenkonsum in der DDR*, in: Thomas Lindenberger (Hrsg.), *Herrschaft und Eigen-Sinn in*

restaurace se staly místem, kde si lidé chodili vychutnat jídlo, běžně v obchodech nedostupné: „Když jsem si například chtěla dát vepřové medailonky – to jsem v masně často nedostala, ale v restauraci byly napsány v jídelníčku!“⁶⁵⁷

Soběstačnost v některých základních zemědělských produktech však chyběla a NDR pro plynulé zásobování na léta 1975 až 1980 nákup 500.000 tun australské pšenice ročně.⁶⁵⁸ Přesto mohla návštěva západoevropského turistu, zvyklého na široký sortiment zboží ve své zemi, nabídka v běžných obchodech NDR vyděsit: „Situace se podobá podmínkám před měnovou reformou v roce 1948: hodně peněz, málo zboží. Ložní prádlo, nábytek, nádobí, náhradní díly a jiné jsou nedostatkovým zbožím.“⁶⁵⁹

4.2.8 Vývoj vybavenosti domácností

Zatímco nabídka potravin přes dokumentované potíže postupně kvantitativně i kvalitativně rostla, politika konzumního socialismu selhávala v případě vybavenosti obyvatelstva spotřebním zbožím. Ve srovnání se západoevropskými státy měli občané NDR k dispozici méně televizních přijímačů, telefonů či praček a lednic.

der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR, 1999, s. 224. O východoněmeckém rybolovu a zpracování ryb na polotovary v rostockém kombinátu poskytl detailní výpověď ve svých vzpomínkách jeho bývalý zaměstnanec Bernd Jacobshagen. Srov. JACOBSHAGEN, Bernd, Aus dem Leben eines Hochseefischers. Erinnerungen eines Produktionsleiters der Hochseefischerei der DDR, Rostock 2012.

⁶⁵⁶ Tato síť restaurací podobně jako Zum Goldbroiler využívala určitou kombinaci rychloobčerstvení a rodinné restaurace. CIESLA, Burghard, Eine sich selbst versorgende Konsumgesellschaft? Industrieller Fischfang, Fleischverarbeitung und Fischerwarenkonsument in der DDR, in: Thomas Lindenberger (Hrsg.), Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR, 1999, s. 223; RITZER, George, McDonaldisierung der Gesellschaft, Frankfurt/Main 1995, s. 27-31.

⁶⁵⁷ Z rozhovoru s bývalou vedoucí provozu v restauraci. FRAUMANN, M. (Hrsg.), „Die DDR war ein Teil meines Lebens“. Ein deutsches Geschichtsbuch 1918-2000, Berlin 2006, s. 192.

⁶⁵⁸ Information, Betreff: Langfristige Verträge über Getreideimporte von Australien, in: BArch, DC 20/11837, s. 266.

⁶⁵⁹ ASMUS, Bernd, Die DDR-Wirtschaft aus der Sicht eines Reisenden. Mannigfache planwirtschaftliche Hindernisse, in: Neue Zürcher Zeitung, 10. října 1980, s. 20.

Tab. 16: Vývoj vybavenosti domácnosti lednicemi a automatickými pračkami (počet kusů na 100 domácností)

	Lednice			Pračky ⁶⁶⁰		
	1965	1970	1973	1965	1970	1973
NDR	26	56	74	28	54	66
ČSSR	80	85	89	80	85	90
SSSR	11	32	49	21	52	60
Maďarsko	8	32	53	37	50	65
Polsko	26	52	X	72	x	82
Bulharsko	x	36	X	x	59	X

Zdroj: SAPMO-BArch, DY 42 2469, Entwicklung des Verbrauchs an hauswirtschaftlichen Konsumgütern in ausgewählten RGW-Mitgliedsländern sowie in ausgewählten kapitalistischen Ländern vom 26. 7. 1976, Institut für Marktforschung, Leipzig, s. 21, 34.

Tab. 17: Vývoj vybavenosti domácnosti automatickými pračkami v kapitalistických zemích (počet kusů na 100 domácností)

	Pračky		
	1965	1970	1973
USA	87	X	x
SRN	51	74	80
Francie	38	54	65
Nizozemí	X	83	85

Zdroj: SAPMO-BArch, DY 42 2469, Entwicklung des Verbrauchs an hauswirtschaftlichen Konsumgütern in ausgewählten RGW-Mitgliedsländern sowie in ausgewählten kapitalistischen Ländern vom 26. 7. 1976, Institut für Marktforschung, Leipzig, s. 27.

Ve srovnání s vyspělými kapitalistickými státy je zajímavé, že v roce 1972 mělo lednici 99 ze sta amerických domácností, ve Švédsku 92 a ve Spolkové republice 90 domácností. Překvapivá je však poměrně nízká úroveň vybavenosti domácností ve Velké Británii, kde mělo ve sledovaném období lednici pouhých 72 ze sta domácností,

⁶⁶⁰ Údaje byly autorem upraveny na celá čísla.

tedy srovnatelně nebo méně než v Československu a NDR. Tyto údaje částečně dokumentují stagnaci britské ekonomiky, v níž měl až do začátku osmdesátých let velký podíl státní sektor. Je však třeba zohlednit také neekonomické faktory, jako velké zastoupení zaměstnaného obyvatelstva v domácnostech, či nedostatečně vybudovaná elektrická síť.⁶⁶¹

V kvantitativní rovině lze na základě disponibilních dat v NDR pozorovat postupný nárůst životní úrovně, která byla podle dostupnosti a vybavenosti domácností sledovanými výrobky srovnatelná s některými západoevropskými zeměmi. Zejména počty praček a jejich srovnání se západoevropskými zeměmi a USA je však třeba přejímat opatrně. Zatímco ve Spolkové republice již byly na vzestupu plně automatické pračky, v nabídce NDR ještě v sedmdesátých letech převládaly vířivé pračky bez automatických funkcí:

Tab. 18: Vývoj ve struktuře nabídky praček v NDR mezi lety 1964-1974

	vířivé pračky	pračky s bubnem	z toho automatické pracky
1965	85	15	4
1972	71	29	29
1973	67	33	33
1974	61	39	39

Zdroj: SAPMO-BArch, DY 42 2469, Entwicklung des Verbrauchs an hauswirtschaftlichen Konsumgütern in ausgewählten RGW-Mitgliedsländern sowie in ausgewählten kapitalistischen Ländern vom 26. 7. 1976, Institut für Marktforschung, Leipzig, s. 22.

I kvůli nízké úrovni nabízených domácích spotřebičů se musely ženy ještě v roce 1970 věnovat domácím pracím v průměru až 37 hodin týdně.⁶⁶² Teprve postupně se zlepšovala také kvalita pomocných prostředků v domácích pracích, jako byly různé čisticí prášky a saponáty. Například teprve v roce 1987 byl zaveden na trh prací prášek

⁶⁶¹ Například ještě v roce 1950 na 36 % italských domácností zaměstnávalo služebnictvo. Zároveň nebylo ještě přibližně 10 % domácností připojeno k elektrické síti. Srov. PARIS, Ivan, White goods in Italy during a Golden Age (1948-1973), in: The Journal of Interdisciplinary History 44, 2013, 6, s. 98.

⁶⁶² KAMINSKY, Annette, Wohlstand, Schönheit, Glück. Kleine Konsumgeschichte der DDR, München 2001, s. 87-88.

Spee-universal, který nahradil předchozí Spee-optimiert a Spee-intensiv, zvláště používané na konkrétní způsob praní a různých druhů prádla.⁶⁶³

Kriticky musí být vnímán také nárůst vybavenosti osobními automobily. V sedmdesátých letech jejich počet v NDR rychle rostl: v roce 1970 vlastnilo automobil pouze 16 ze sta domácností, v roce 1978 již 34, což již představovalo polovinu stavu ve Spolkové republice.⁶⁶⁴ Bez zohlednění kvalitativních rozdílů a disproporcí v nabídce modelů jsou ale tyto údaje zavádějící. Na východoněmeckém trhu byly k dispozici vozy nízké kvality s neúměrně dlouhou čekací lhůtou pro odběr. Další problém představovalo skryté rozdělení společnosti, neboť zemědělci, řemeslníci, samostatně výděleční a živnostníci si na automobil vydělali rychleji než dělníci, pro které auto představovalo často nedosažitelný luxus.⁶⁶⁵ Zvláštní skupinu tvořili také zaměstnanci státních úřadů a vedení kombinátů, kteří využívali na soukromé účely firemní vozy. Tito také přednostně získávali právo na nákup automobilu z nesocialistického zahraničí, nejčastěji západoněmecký Volkswagen či švédské Volvo.⁶⁶⁶ Západoněmecké a švédské automobily, stejně jako velký nákup několika tisíců japonských vozů a autodoplňků byl prováděn za pomoci tzv. Honeckerova konta, jednalo se však spíše o ojedinělé akce a po roce 1981 již nebyl proveden žádný masový nákup aut západních značek.⁶⁶⁷

Běžnou interpretací důvodů, proč východoněmecké podniky nevyráběly automobily v lepší kvalitě, či lepší třídě, je snaha o rovnostářství: pokud si každý občan NDR mohl zvrát pouze z omezeného výběru automobilů podobné kvality a ceny, na

⁶⁶³ 58. Sitzung des Präsidiums des Ministerrates vom 15. Oktober 1987. Kurzinformation zu Fragen der planmäßigen Versorgung der Bevölkerung, in: BArch, DC 20-I/4/ 6102, Standort 51, s. 106.

⁶⁶⁴ VORTMANN, Heinz, Einkommen und privater Verbrauch, in: DDR und Osteuropa. Wirtschaftssystem, Wirtschaftspolitik, Lebensstandard. Ein Handbuch, Opladen 1981, s. 133. Ani o desetiletí později nedokázalo hospodářství NDR vyprodukovat dostatek osobních automobilů. V roce 1987 se v NDR celkově vyrobilo 218.000 vozů oproti 4,3 milionu v SRN. DALE, Gareth, Between State Capitalism and Globalisation. The Collapse of the West German Economy, Oxford a.o. 2004, s. 208.

⁶⁶⁵ KLEINSCHMIDT, Christian, Konsumgesellschaft, Göttingen 2008, s. 173.

⁶⁶⁶ V roce 1978 bylo do NDR dovezeno 10.000 kusů vozu Volkswagen Polo, které bylo pro běžného obyvatele nedosažitelné. FRAUMANN, M. (Hrsg.), „Die DDR war ein Teil, s. 192. Z automobilky Volvo dostávali nejvyšší manažeři, vedoucí stranických oddělení a vládní ministři. V září 1977 byla domluvena dodávka 1.000 kusů automobilů prostřednictvím podniku zahraničního obchodu AHB Transinter. ERIKSSON, Gösta A., DDR Stasi och Sverige, Uppsala 2000, s. 81.

⁶⁶⁷ JUDT, Mathias, Häftlinge für Bananen? Der Freikauf politischer Gefangener aus der DDR und das „Honecker-Konto“, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 94, 2007, 3, s. 431.

silnicích vznikl dojem opravdu socialistické společnosti, kde si řidiči nemohly navzájem závidět lepší vozidlo. Německý etnolog a historik Thomas Kochan však vyslovil hypotézu, kterou považují za odůvodněnou: „Představa, že by východní Němci jezdili nikoli Trabantem či Wartbugem, nýbrž Golfem GTI a BMW, se zdá právem absurdní – zemička o ploše třista krát pětset kilometrů by se Němcům z NDR stala brzy malou.“⁶⁶⁸

Proti této hypotéze ovšem stojí snahy oddělení KoKo o navázání spolupráce s firmou General Motors, která chtěla formou povolené výroby produkovat v NDR 250.000 vozů značky Opel, z nichž pouze 100.000 kusů mělo být dodáno koncernu GE k refinancování technologických investic v NDR, dalších 150.000 kusů mělo zůstat v prodeji v NDR. K podpisu smlouvy nedošlo na neschopnosti domluvy množství dodávek, podobně jako smlouvy s podniky Volvo nebo Citroen.⁶⁶⁹ Přesto se pomocí různých modernizačních prvků snažila automobilka v Eisenachu vyvézt do nesocialistického zahraničí alespoň co nejvíce vozů Wartburg 310 a později Wartburg 311. Východní Němci proto zůstali odkázáni především na lidový Trabant P601, osobní automobil, který fabrika ve Zwickau vyráběla nepřetržitě od zavedení modelu v roce 1963 až do její uzavření v roce 1991.⁶⁷⁰ Jeho modernizaci měla zaručit alespoň spolupráce s Československem, která měla kombinovat karoserii Trabantu s motory mladoboleslavské Škody s počátkem výroby v roce 1982.⁶⁷¹

⁶⁶⁸ KOCHAN, Thomas, Blauer Würger, s. 232.

⁶⁶⁹ Dopis viceprezidenta General Motors Overseas Corporation Newtona ministru G. Beilovi z 8. listopadu 1978, in: SAPMO-BArch, DY 30/2966. K sondážním rozhovorům s GM a dalšími podniky srov. JUDT, Matthias, Kompensationsgeschäfte der DDR – Instrumente einer europäischen Ost-west-Wirtschaftsintegration? In: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 2008, 2, s. 123.

⁶⁷⁰ RUBIN, Eli, The Trabant: Consumption, Eigen-Sinn, and Movement, in: History Workshop Journal 68, 2009, 2, s. 35.

⁶⁷¹ Během let 1982-1985 byla plánována výroba 150.000 vozů, poté se měla v letech 1987-1988 zvýšit na 200.000 kusů. Spolupráce ve vývoji a výrobě osobních automobilů mezi ČSSR a NDR – ekonomická informace, Berlín, 10. prosince 1974, in: AZMV, f. TO-T 1980-1984 NDR, 0344/211, kr. 9, ob. 1, č. j. 018434, s. 1; AMZV, f. TO-T 1980-1984 NDR, 0344/211, kr. 9, ob. 1, č. j. 015875, s. 2.

4.2.9 Berlín jako výstavní skříň socialismu

Zvláštní postavení měl v politice konzumního socialismu Berlín. Hlavní město NDR přes zeď sousedilo se Západním Berlínem a moderní stavby měly ohromit domácí obyvatelstvo i zahraniční návštěvníky. Redaktoři Spiegelu ve své reportáži o návštěvě hlavního města NDR popsali Berlín jako moderní velkoměsto, kde byly místo “sklepních schůdků eskalátory, místo zadních dvorků mrakodrapy, neonové světlo v odraze fasád města ze skla a kachliček“.⁶⁷² Novému centru města již od šedesátých let dominovala televizní věž na Alexanderplatzu, která měla dodat socialistické metropoli zdání prestiže a rychlého pokroku. Věž v noci troufale zářila do dálky v jinak potměšlém městě, které osvětlovaly pouze pouliční lampy a okna obývacích pokojů.⁶⁷³ Podobně tomu bylo s výstavbou bytů v rámci panelových sídlišť na severním a východním okraji hlavního města.

Kult hlavního města posilovala skutečnost, že zde bylo obyvatelstvo nejlépe zásobeno nejen základními potravinami, ale rovněž spotřebním zbožím a mělo k dispozici moderní obchodní domy s velkou prodejní plochou. Nejvýrazněji se nadšení stranického aparátu v tomto směru projevilo v letech 1972, 1973 a 1987 – vesměs při událostech, kdy hlavní město navštívil výrazně vyšší počet zahraničních turistů, než bylo obvyklé. Prvním případem byly Velikonoce v roce 1972, sváteční období, kdy lidé navštěvují své rodinné příslušníky, případně tento čas využijí také k prodloužené dovolené. V případě Velikonoc 1972 se ovšem jednalo o výjimečné svátky, neboť se nesly v duchu nově platných pravidel cestování mezi Spolkovou republikou, Západním Berlínem a NDR. Díky tzv. Berlínské dohodě z roku 1971 mohli nyní tisíce západoněmeckých občanů navštívit své příbuzné na druhé straně zdi, další cestovali do NDR v touze po dobrodružné dovolené za železnou oponou.⁶⁷⁴ Úřady přepokládaly

⁶⁷² Wellkemm tu se käpitell. SPIEGEL-Report über die DDR-Hauptstadt Berlin, in: Spiegel 27, 1973, 15, s. 54-68.

⁶⁷³ Tendenci uzavírat se do svého soukromí po pracovním dnu si všimli i zahraniční publicisté. Britský publicista Jonathan Steele to chápal jako část společenské smlouvy, ve které strana respektuje, že domov a rodina jsou legitimní soukromá sféra, ve které mají zůstat lidé nerušení okolím. Srov. STEELE, Jonathan, *Socialism with a German Face*, London 1977, s. 153. Východoněmecká oficiální literatura tento fakt rovněž přiznávala. Srov. např. GYSI, Jutta (Hrsg.), *Familienleben in der DDR*, Berlin 1989, s. 50.

⁶⁷⁴ Velmi dobrý přehled o německo-německých vztazích a uzavření Berlínské dohody z amerického pohledu nabízí práce amerického odborníka na mezinárodní vztahy z The American University ve

zvýšenou poptávku po velikonočním zboží a KoKo navrhovalo tuto poptávku pokrýt neplánovaným dovozem čokoládových výrobků od firem Storck, Ferrero, Turmpf či Sarotti ve výši 2 milionů marek ve formě převoditelných jednotek *Verrechnungseinheit* (VE).⁶⁷⁵

Korespondenti západoněmeckého tisku si všimli, že již několik dnů před přepokládaným přívalem turistů nastoupily na Alexanderplatz uklízečičky, aby vyčistily fasády výstavních budov.⁶⁷⁶ V létě roku 1973 se konal Světový festival mládeže a studentstva⁶⁷⁷, které byly stejně jako 750leté jubileum založení Berlína v roce 1987 pro státní vedení prestižní záležitostí s velkým počtem účastníků. Nebývalá plynulost dodávek potravin a rozšíření sortimentu například dokumentuje 1,8 milionu kusů obědových balíčků pro hosty na mládežnickém festivalu, ve kterých byl mimo jiné zabalený banán a pomeranč. Kromě toho v době her NDR objednávala z Maďarska denně čerstvé vodní melouny, kterých se jinak během léta dostávalo jen v omezené míře.⁶⁷⁸

Ve všech jmenovaných případech byla zvýšená pozornost věnována zlepšení služeb, zejména v ubytovacích zařízeních a obchodních domech. Dalším krokem bylo posílení zásobování jak hlavního města, tak sousedících okresů Postupim a Frankfurt nad Odrou. Aby nevznikly mezery v přísunu zboží, byla na jaře 1972 dokonce na ministerstvu pro obchod a zásobování vytvořena operativní skupina, která měla zejména

Washingtonu, D.C. Ernesta D. Plocka, srov. PLOCK, Ernest D., *The Basic Treaty and the evolution of East-West German Relations*, Boulder, London 1986. Z pohledu Waltera Ulbrichta a Sovětského svazu zpracoval téma ředitel Bundesinstitut für ostwissenschaftliche und internationale Studien v Kolině Gerhard Wettig. Srov. WETTIG, Gerhard, *Ulbricht, die UdSSR und die Vier-Mächte-Rechte in Berlin 1963-1971*, in: LEMKE, Michael (Hrsg.), *Schaufenster der Systemkonkurrenz. Die Region Berlin-Brandenburg im Kalten Krieg*, Köln 2006, s. 56-64.

⁶⁷⁵ Notiz über den Importabschluß zur Realisierung des Sonderprogramms Kakaoerzeugnisse im Zusammenhang mit der Osterversorgung, am 2. Mai 1972, in: SX 20 / 11835, s. 134. V rámci německo-německých obchodních styků bylo možné provádět clearingový obchod, kdy se vyměňovalo zboží za zboží ve stejné ceně. Tato cena byla určena převoditelnými, resp. zúčtovacími jednotkami VE tak, že původní cena v západních a východních markách byla převedena ve stejné výši na cenu VE. Interzonenhandel. Rauhe Töne, in: Spiegel 12, 1958, 38, s. 14.

⁶⁷⁶ Wenn se wollen, in: Spiegel 26, 1972, 16, s. 93.

⁶⁷⁷ Světový festival mládeže a studentstva, pravidelné mezinárodní setkání mládeže, které organizuje Světová federace demokratické mládeže. Setkání jsou pořádána od roku 1947, přičemž v letech 1951 a 1973 byla organizátorem NDR. Účastníci jsou převážně levicově nebo komunisticky orientovaní.

⁶⁷⁸ WESENBERG, Denise, *Unter „operativer Kontrolle“*. Die X. Weltfestspiele der Jugend und Studenten 1973 in Ost-Berlin, Erfurt 2007, s. 17-18.

v centru města zabezpečovat dodržování otevírací doby, dostatek nabídky potravin až do konce pracovní doby, pořádek, čistotu, vracení lahví apod. Operativní skupina dohlížela na pohotovostní službu, která měla ihned dovést zboží do obchodů, které ohlásily jeho nedostatek. Obchody u dálkových nádraží měly být otevřeny po celou sobotu a neděli.⁶⁷⁹ Důležitost různých svátků potvrzuje i rok 1979, kdy v rámci příprav na oslavy 30. založení NDR provedlo ministerstvo pro zahraniční obchod objednávku zvláštních importů z nesocialistického zahraničí ve výši 20 milionů valutových marek pro obchody Exquisit a více než 34 milionů valutových marek pro radiotechniku a televizní přijímače, kromě jiného přístroje SANYO, AIWA, Japan Victor Comp, nebo 50.000 kusů náramkových hodinek SHARP.⁶⁸⁰

Prvořadé postavení Berlína v zásobování vyplývá také z rozvinuté sítě obchodů Delikat, Exquisit a dalších prodejen, které v menších městech buď vůbec neexistovaly, anebo měly pouze nepatrné zastoupení. Zpráva ministerstva pro zahraniční obchod z roku 1979 konstatuje, že „sortiment v Delikatech musí být v nabídce v následovním pořadí: Nabídka v Berlíně s kompletním sortimentem, krajská města s lahůdkami, jako Lipsko, Halle, Drážďany, Erfurt, Magdeburg – nabídka o počtu 200 až 220 druhů zboží, okresní města – postupné rozšiřování nabídky na 150 až 180 druhů zboží“.⁶⁸¹ Lze předpokládat, že výčet kompletního sortimentu zboží se soustavně měnil, materiály ministerstva proto zřejmě neuvádějí konkrétní počet celkové nabídky pro jednotlivé kvartály. Z tohoto pohledu jsou informace ministerstva zavádějící, neboť bez přesných

⁶⁷⁹ SCHÜTTERLE, Juliane, Klassenkampf im Kaufhaus. Versorgung und sonderversorgung in der DDR 1971-1989, Erfurt 2009, s. 17. Dokladem o důležitosti jubilea je také otevírání dosud neexistujících specializovaných obchodů s výrobky z východoněmeckých regionů, jako byly například durynské masné výrobky apod. Příkladem rozsáhlé komunikace o těchto problémech na úrovni politbyra e například dopis Wenera Jarowinského generálnímu tajemníku na začátku roku 1986. Viz Werner Jarowinski, Februar 1986, Die Potemkinische Hauptstadt, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 56-527.

⁶⁸⁰ Information über den Stand der Vorbereitung und Durchführung von Sonderimporten, 29. Mai 1979, s. 2-3, in: SAPMO-BArch, DY 30/9022. Německý historik si pro zvláštní zásobovací akci vybral poslední čtvrtletí roku 1976. Podle jeho zjištění bylo v v říjnu vynaloženo 45,5 milionu západních marek na nákup ovoce a zeleniny v zahraničí, o tři týdny později dalších 36,6 milionu západních marek na dovoz 800.000 párů dámské a pánské obuvi, přičemž ještě 12. listopadu následovala objednávka dalšího ovoce a zeleniny za 2,4 milion západních marek. JUDT, Mathias, Häftlinge für Bananen? Der Freikauf politischer Gefangener aus der DDR und das „Honecker-Konto“, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 94, 2007, 3, s. 430.

⁶⁸¹ Ausgewählte Schwerpunkte für die Entwicklung des Delikathandels im Jahre 1979, s. 2, in: SAPMO-BArch, DY 30/9022.

údajů o kompletním sortimentu zboží nelze efektivně zjistit, jak přesně se lišila kvalita zásobování Berlína ve srovnání s krajskými a okresními městy.

Při příležitostech, jako byla oslava 750 let založení Berlína, očekávaly východoněmecké orgány návštěvníky ze Západního Berlína a Spolkové republiky, ovšem turisté přijížděli do Berlína a celé NDR také mimo velké svátky. Ve většině případů se však nejednalo o lidi z nesocialistického zahraničí, nýbrž z tzv. spřátelených zemí – zejména z Polska a Československa. Naopak východní Němci rádi cestovali do Československa a německá reportérka Jutta Voigt si vzpomíná, že na Václavském náměstí turisté z NDR „stáli jako děti před vánočním stromečkem. (...) Snídali jsme v čistých samoobslužných bufetech s blýskavými skly plnými mléčných jídel, doplněných o čerstvé ovoce. Kde mohl člověk snídat v NDR? Nikde (...); když jste měli štěstí, dostali jste v Mitropě zápražkou nastavovaný guláš“.⁶⁸² Po zavedení bezvízového styku mezi NDR a ČSSR od 1. ledna 1972 došlo k postupnému zvyšování počtu turistů mezi oběma státy a za celý rok Československo navštívilo více než 5,8 milionu východních Němců, což si vyžádalo otevření čtrnácti nových silničních a železničních hraničních přechodů.⁶⁸³

Když došlo v roce 1972 k dohodě o uvolnění hraničního režimu a umožnění bezvízového cestování pro své občany také mezi Berlínem a Varšavou, nastal významný růst kulturní výměny mezi oběma státy. Jen v prvních jedenácti měsících roku 1972 překročilo státní hranice NDR 9 milionů polských občanů, v opačném směru cestovalo za stejné období 6,5 milionu východních Němců.⁶⁸⁴ Zatímco občané NDR jeli do Polska jako turisté zejména v letních měsících, Poláci ve většině případů podnikali

⁶⁸² VOIGT, Jutta, *Der Geschmack des Ostens. Vom Essen, Trinken und Leben in der DDR*, Berlin 2005, s. 137.

⁶⁸³ Informační materiál k návštěvě s. E. Honeckera v ČSSR v září 1973, in: AMZV, f. TO-T 1970-1974 NDR, 0344/112, kr. 5, ob. 1, č. j. 025.183-73-4, s. 3. Podrobně k novým hraničním přechodům Otevření nových hraničních přechodů mezi ČSSR a NDR, in: AMZV, f. TO-T 1970-1974 NDR, 0344/112, kr. 5, ob. 1, č. j. 025.771/73-4, s. 2.

⁶⁸⁴ ZATLIN, Jonathan R., *Scarcity and Resentment: Economic Sources of Xenophobia in the GDR, 1971-1989*, in: *Central European History* 40, 2007, 4, s. 684. Srov. Také OSEKOWSKI, Czesław, *Der pass- und visafreie Personenverkehr zwischen der DDR und Polen in den siebziger Jahren – Politische, wirtschaftliche und gesellschaftliche Auswirkungen*, in: KERSKI, Basil, KOTULA, Andrzej, WÓYCICKI, Kazimierz (Hrsg.), *Zwangsvorordnete Freundschaft? Die Beziehungen zwischen der DDR und Polen 1949-1990*, Osnabrück 2003, s. 125. K uvolňování hraničního režimu mezi NDR, Polskem a Československem srov. TRUTKOWSKI, Dominik, *Der geteilte Ostblock. Die grenzen der SBZ/DDR zu Polen und der Tschechoslowakei*, Köln, Weimar, Wien 2011, s. 113-125.

nákupní turistiku, a to zejména v příhraničních městech Frankfurt nad Odrou, Drážďanech nebo Pasewalku.

NDR trpěla stejně jako další plánované ekonomiky střední Evropy nedostatky v zásobování a malou nabídkou spotřebního zboží, ale dokázalo poskytnout obyvatelstvu přece jen mnohem širší sortiment než polské obchody. Nájezdy polských turistů do východoněmeckých obchodů vyvolávaly mezi mnohými obyvateli hněv, neboť se obávali, že jim „všechno vykoupi“⁶⁸⁵. Polští občané se potýkali s nadávkami, či dokonce násilím. Nelze však argumentovat tvrzením, že by se na tomto místě objevila trhlina v oficiální východoněmecké rétorice o přátelství mezi socialistickými státy, neboť skrytý nacionalismus vyplynul na povrch právě v situacích, jako byl nedostatek zboží, o který byli obyvatelé Cottbusu ukráceni ještě i tím, že před nimi byla v obchodě na nákupu polská rodina. Tento stav velmi dobře charakterizuje pojem *brüderlich entzweit* - bratrsky rozdělení.⁶⁸⁶

Tento druh xenofobie vznikl na základě ekonomického nedostatku, který je pochopitelný ve světle velkých nelegálních úniků východoněmeckých produktů do Polska.⁶⁸⁷ Například jeden polský turista byl chycen na hranicích při pokusu o převoz 103 kilogramů rozinek, jiný s 45 kilogramy margarínu. Pro vlastní komerční záměr se další turista snažil o převoz 1.700 kusů kornoutů zmrzliny.⁶⁸⁸ Polská strana sice omezila

⁶⁸⁵ ZATLIN, Jonathan R., Scarcity and Resentment: Economic Sources of Xenophobia in the GDR, 1971-1989, in: *Central European History* 40, 2007, 4, s. 684. O napjatém vývoji a východoněmecké žádosti polské straně o zamezení nákupní turistiky informovalo také československé velvyslanectví v Berlíně. Viz turistický ruch s Polskem, Berlin, 1. prosince 1972, in: AMZV, f. TO-T 1970-1974 NDR, 0344/114, kr. 5, ob. 3, č. j. 026662, s. 2.

⁶⁸⁶ Více o polsko-východoněmeckých vztazích srov. ANDERSON, Sheldon R., *A Cold War in the Soviet Bloc*, Boulder 2001; FLAM, Helena, *Mosaic of Fear: Poland and East Germany before 1989*, New York 1998.

⁶⁸⁷ Leszek Dzięgiel naopak tvrdí, že nepřátelské postoje se mezi východními Němci a Poláky objevily teprve v devadesátých letech a do té doby byly vztahy mezi lidmi na návštěvě v sousedním státě vždy přátelské. Srov. DZIEGIEL, Leszek, *Friendship Politically Steered: Polish Relations with the GDR Population in the Communist Period. An Ordinary Citizen's Perspective*, in: ROTH, Klaus (Hrsg.), *Nachbarschaft: Interkulturelle Beziehungen zwischen Deutschen, Polen und Tschechen*, München, Berlin 2001, s. 68-69.

⁶⁸⁸ ZATLIN, Jonathan R., Scarcity and Resentment: Economic Sources of Xenophobia in the GDR, 1971-1989, in: *Central European History* 40, 2007, 4, s. 690-691. Podobné případy komentoval západoněmecký týdeník *Die Zeit* již krátce po zavedení uvolněného režimu, viz *Dauerwurst gegen Büstenhalter*, in: *Die Zeit* 27, 1972, 25 /online/, cit. 20. dubna 2012, WWW: <http://www.zeit.de/1972/25/dauerwurst-gegen-buestenhalter>. Zajímavé jsou v tomto ohledu informace celní správy, např. informace z 22. listopadu o zabaveném zboží u polských turistů určeném k prodeji na černém trhu, viz *Zollverwaltung der DDR*, 22. November 1972, *Aufschwung Ost*, in: DEUTZ-

od 1. ledna 1974 oficiální výměnu měny na 100 východních marek na osobu od dubna do října a 100 východních marek na dvě osoby po zbytek roku, ale polští turisté dokázali získat marky nelegální cestou.⁶⁸⁹

Podnikaví východoněmečtí cestovatelé se snažili v Polsku rovněž zpeněžit produkty z NDR. Z návštěvy Polska i zase přivážely nedostatkové náhradní díly do automobilů a kanistry levnějšího benzínu.⁶⁹⁰ Za nelegální obchody a nepovolený převoz zahraniční měny bylo jen za prvních pět měsíců uvolněného hraničního režimu vykázáno z NDR 180 Poláků a z Polska 385 východních Němců.⁶⁹¹ Při nadávkách na polské nákupčí měl jeden návštěvník německému obyvateli říci: „Nejste o nic lepší. Přijedete s celou flotilou prázdných nádrží a vykoupíte všečen benzín.“⁶⁹² Tohoto faktu si byly vědomy i východoněmecké úřady.⁶⁹³ V říjnu 1980 proto došlo z východoněmecké strany k omezení cestování na polsko-německé hranici. Již předtím ovšem došlo k nárůstu seznamu zboží, jehož vývoz z NDR byl zakázán, a přestože měli polští turisté k dispozici východní marky, nemohli si již koupit to, co nejvíc potřebovali.⁶⁹⁴ Důvodem pro omezení však nebyly pouze problémy se zásobováním domácího trhu následkem polských nákupních výletů, ale také bezpečnostní situace po vyhlášení stanného práva v Polsku, neboť vedení SED se obávalo proniknutí nepokojů

SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 32-34.

⁶⁸⁹ Hospodářská spolupráce NDR – PLR – ekonomická informace, Berlín, 3. dubna 1974, in: AMZV, f. TO-T 1970-1974 NDR, 0344/211, kr. 9, ob. 1, č. j. 012638, s. 3; Setkání předsedů vlád NDR a PLR – ekonomická informace, 16. ledna 1974, in: AMZV, f. TO-T 1970-1974 NDR, 0344/211, kr. 9, ob. 1, č. j. 010399, s. 4.

⁶⁹⁰ ZATLIN, Jonathan R., Scarcity and Resentment, s. 691-692.

⁶⁹¹ Großer Schritt, in: Spiegel 36, 1972, 53, s. 63.

⁶⁹² ZATLIN, Jonathan R., Scarcity and Resentment, s. 692. Již v roce 1974 počet východních Němců, kteří cestovali do Polska, klesl. Ve zprávě velvyslanectví ČSSR v Berlíně si východoněmecká strana jako důvod vysvětlovala stoupající ceny benzínu, jakož i služeb v restauračních zařízeních o 20-20 %, v nočních podnicích dokonce o 40-80 %. Srov. Hospodářská spolupráce NDR – PLR – ekonomická informace, Berlín, 3. dubna 1974, in: AMZV, f. TO-T 1970-1974 NDR, 0344/211, kr. 9, ob. 1, č. j. 012638, s. 3.

⁶⁹³ Information über die bisherigen Auswirkungen der Preiserhöhung für Mineralölprodukte in der VR Polen, in: BArch, DC 20/11839, s. 110.

⁶⁹⁴ OSEKOWSKI, Czesław, Stosunki i pogranicze Polski z Niemiecką Republiką Demokratyczną w latach siedemdziesiątych, in: KERSKI, Basil a kol. (red.), Przyjaźń nakazana? Stosunki między NRD i Polską w latach 1949-1990, Wrocław 2009, s. 151. Přestože existuje více prací, které se věnují polsko-německým vztahům ve 20. století, jedná se zřejmě o nejlépe zpracovanou kolektivní práci, která vznikla v rámci projektu Centra německých a evropských studií Willyho Brandta na Wroclavské univerzitě.

do NDR.⁶⁹⁵ Přesto například práce Klause Ziemera o vztazích mladých Poláků k NDR poukazuje na fakt, že zvýšená intenzita výletů do sousedního státu napomohla odstranit různá klišé o národních stereotypch.⁶⁹⁶

Z obrovských objemů, které se snažili na jednu či druhou stranu hranice cestující převážet, vyplývá, že měnu druhého státu nemohli získat omezenou oficiální cestou.⁶⁹⁷ Marka NDR se například v roce 1986 na polském černém trhu prodávala místo oficiálního turistického kurzu 31,5:1 za 60 až 100 zlotých.⁶⁹⁸ NDR i Československo začaly po přílivu polských turistů ve snaze schraňovat nedostatkové spotřební zboží pro své vlastní občany omezovat pohyb občanů PLR na svém území restrikcemi na počet možných dnů pobytu i nutnosti povinné denní výměny měny na oficiálních směnných místech, aby se zamezilo dalšímu rozšiřování černého směnného trhu, tzv. veksláctví.⁶⁹⁹ Při hlubším zkoumání je možné pozorovat antipatie také vůči zahraničním dělníkům z rozvojových zemí, například z Vietnamu a Mosambiku, vůči kterým pociťovali

⁶⁹⁵ KECK-SZAJBEL, Mark, Shop Around the Bloc. Trader Tourism and Its Discontents on the East-German-Polish Border, in: BREN, Paulina, NEUBURGER, Mary (ed.), Consumption in Cold War Eastern Europe, Oxford, New York 2012, s. 385-387.

⁶⁹⁶ ZIEMER, Klaus, Die Beziehungen zwischen der DDR und der Volksrepublik Polen in den 80er Jahren, in: TIMMERMANN, Heiner (Hrsg.), Diktaturen in Europa im 20. Jahrhundert – der Fall DDR, Berlin 1996, s. 663.

⁶⁹⁷ Od listopadu 1972 směli polští občané dovést do NDR maximálně 200 východních marek. Aby se zamezilo opakovaným nákupům, byly od ledna 1973 zřízeny valutové knížky, do kterých se musely zapisovat sumy vyměněných marek NDR. Za rok nesměla výměna překročit 7.000 zlotých na osobu. O následném bujení černého trhu s východoněmeckou měnou v Polsku informoval i západoněmecký Spiegel například v článku Eng und herzlich, in: Spiegel 36, 1972, s. 36-38.

⁶⁹⁸ WINGENDER, Perdita A., Westdevisen, s. 63.

⁶⁹⁹ Tamtéž, s. 63-64. Československá strana již v roce 1972 po zavedení bezvizového režimu z obav před nákupním turismem zavedla roční limit pro výměnu finančních prostředků v bankách NDR na 700 milionů korun, přičemž na jednání vládních delegací NDR a ČSSR v květnu 1972 bylo vysloveně konstatováno, že „regulace turistiky mezi ČSSR a NDR bude nutně srovnávána s neomezeným turistickým ruchem mezi NDR a PLR“. Srov. Jednání místopředsedů vlád ČSSR a NDR o některých otázkách cestovního ruchu, in: AMZV, f. TO-T 1970-1974 NDR, 0344/144, kr. 5, ob. 3, č. j. 023433, s. 2. Limit byl již v polovině roku 1972 dosažen a finanční domy v NDR neměly k dispozici žádné další prostředky. Československá strana se však obávala vysokého zájmu východoněmeckých občanů o cestování spojené s nakupováním, což způsobovalo velké potíže ve vztazích Berlína a Prahy po celý rok 1972. Více k tomuto problému srov. dokumenty k turistickému ruchu mezi NDR a ČSSR v AMZV, f. TO-T 1970-1974 NDR, 0344/144, kr. 5, ob. 3. O nedostatku československých korun se diskutovalo také na akademické půdě, přičemž studenti spojovali omezování přísunu československých korun s omezením samotné svobody cestování do Československa. Srov. BLOBNER, Heinrich, KNÖTZSCH, Dieter, „Auf Weisung des Ministers...“ Die Berichterstattung der Martin-Luther-Universität Halle zur politisch-ideologischen Situation 1959-1989, Magdeburg 2002, s. 43.

obyvatelé NDR závist kvůli přednostnímu přidělování bytů a svojí roli opět hrála otázka vykupování zboží v obchodech a jeho zaslání rodinám do vzdálené vlasti.⁷⁰⁰

Je zřejmé, že snaha politického centra o implementaci konzumního socialismu narážela na řadu překážek, které vyplývaly z nedostatečných výrobních kapacit, resp. chybějících valutových prostředků k nákupu chybějícího zboží v nesocialistickém zahraničí. V menší míře za to nesla vinu Státní plánovací komise, která nepřesně odhadovala nárůst osobní spotřeby obyvatelstva.⁷⁰¹ Srovnání se současným vývojem ve Spolkové republice Německo je pro tuto hypotézu průkazné:

Tab. 19: Srovnání příjmů a výdajů v NDR v roce 1979 a v SRN v roce 2009

	NDR v roce 1979		SRN v roce 2009	
průměrný hrubý měsíční příjem ve střední platové třídě	1.014 M	100 %	1311 EUR	100 %
konzumní brambory (2kg balení)	0,34 M	0,03 %	2,99 EUR*	0,23 %
žitný chléb (1 kg)	0,52 M	0,05 %	2,09 EUR*	0,16 %
zrnková káva, průměrná kvalita (1kg balení, „Rondo“ vs. Jacobs Krönung)	70 M	6,90 %	10,98 EUR*	0,84 %
koňak, 38 % (7dcl láhev domácí výroby)	17,30 M	1,7 %	12,49 EUR*	0,95 %

⁷⁰⁰ DENNIS, Mike, Die Vietnamesen in der DDR im letzten Jahrzehnt der SED-Herrschaft, in: BAKER, Peter – OHSE, Marc-Dietrich, TATE, Dennis (Hrsg.), Views from Abroad – Die DDR aus britischer Perspektive, Bielefeld 2007, s. 116; SCHULZ, Mirjam, Migrationspolitik in der DDR. Bilaterale Anwerbsverträge von Vertragsarbeitern, in: PRIEMEL, Kim Ch. (Hrsg.), Transit/Transfer. Politik und Praxis der Einwanderung in die DDR 1945-1990, Berlin 2011, s. 157. K problematice přednostního přidělování bytů zahraničním gastarbeiterům srov. KLESSMANN, Maria, „Wohnen-Arbeiten“. Zu den Wohnbedingungen vietnamesischer Vertragsarbeiter in Ost-Berlin, in: PRIEMEL, Kim Ch. (Hrsg.), Transit/Transfer. Politik und Praxis der Einwanderung in die DDR 1945-1990, Berlin 2011, s. 188-210. V tomto ohledu je zajímavý příspěvek německého historika Thomase Kunzeho a publicisty Thomase Vogela k ostalgie ze strany zahraničních dělníků, studentů ap. Kteří strávili část života v NDR. K vietnamským vzpomínkám na NDR viz např. IGEL, Thuy, Vom „Trabi“-Arbeiter zum BMW-Verkäufer. Begegnungen in Vietnam, in: KUNZE, Thomas, VOGEL, Thomas (Hrsg.), Ostalgie international. Erinnerungen an die DDR von Nicaragua bis Vietnam, s. 154-155.

⁷⁰¹ Sám předseda SPK Gerhard Schürer ironicky na přesnost předpokladů výroby a spotřeby poznamenal, že až komisi přestěhují do pouště, „rok se nebude dít nic a pak se bude muset začít dovážet písek“. Viz SCHÜRER, Gerhard, Gewalt, s. 127.

lednice (130 l)	1.100 M	108,48 %	147 EUR*	11,21 %
osobní automobil (Polski-Fiat 125 p vs. Volkswagen Polo)	23.500 M	2357,55 %	12.150 EUR	926,77 %
nájem za m2 (Berlin-Ost)	1,25 M	0,12 %	4,57 EUR	0,35 %

Zdroj: Sestaveno podle Mittelwerte der Monatseinkommen nach Einkommensgruppen in Deutschland von 1999 bis 2009 /online/, cit. 18. srpna 2011, WWW: <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/158732/umfrage/entwicklung-der-monatseinkommen-in-deutschland-seit-1999/>; RUBAN, Maria Elisabeth, Einzelhandel, in: DDR und Osteuropa. Wirtschaftssystem, Wirtschaftspolitik, Lebensstandard. Ein Handbuch, Opladen 1981, s. 135; RUBAN, Maria Elisabeth, Arbeits- und Haushaltseinkommen, in: DDR und Osteuropa. Wirtschaftssystem, Wirtschaftspolitik, Lebensstandard. Ein Handbuch, Opladen 1981, s. 332; Nettokaltmieten für Wohnungen in Berlin in den Jahren 2009 und 2011 nach Wohnlage und Wohnungsgröße (in Euro pro Quadratmeter) /online/, cit. 18. srpna 2011, WWW: <http://de.statista.com/statistik/daten/studie/196814/umfrage/wohnungsmieten-in-berlin/>; Preise VW Polo 2009 , cit. /online/, 18. srpna 2011, WWW: <http://www.autobild.de/artikel/preise-neuer-vw-polo-862213.html>; KLEINER, Franziska (Hrsg.), Das DDR-Sammelsurium, Berlin 2008, s. 107.

* autorův záznam vzorku maloobchodních cen v řetězcích Edeka a Saturn, (stav červenec 2011).

Neúměrně vysoké ceny spotřebního zboží či pochutin a jejich podíl na celkových výdajích obyvatel NDR lze vysvětlit dvěma způsoby, přičemž u obou je účel vysokých cen stejný. V případě kávy byla vysoká cena určována nutností jejího drahého dovozu ze zahraničí. Lednice značky Foron se sice vyráběly v NDR a automobily Polski-Fiat bylo možné získat pro východoněmecký trh v platbách převoditelnými rubly, tedy prostřednictvím clearingů uplatňovaného běžně v rámci obchodování mezi zeměmi RVHP. V obou případech však poptávka obyvatelstva vysoce převyšovala kapacitní možnosti východoněmeckého a polského průmyslu. U lednic s malým objemem 130 litrů, jejichž pořizovací cena vyšla spotřebitele v současné Spolkové republice na 10 % měsíčního příjmu, musel občan NDR na konci sedmdesátých let obětovat celý jeden plat. U automobilů je rozdíl ještě markantnější: Zatímco si dnes Němec může koupit nejlevnější model vozu Volkswagen Polo za něco více než devět platů, muselo se na Fiat 125 p vyráběný v polské licenci šetřit bezmála dva roky. Tyto obrovské sumy měly společného jmenovatele: bezprizorně velkou cenou zbrzdit rychle stoupající poptávku a prodejem malého množství kýženého zboží odčerpat co největší podíl úspor domácností. Dalším trikem, jak zajistit větší zájem o dostupné zboží a naopak zájem o nedostatkový sortiment snížit, byla reklamní hesla: „Ti tam nahoře vydávali hesla jako ‘čerstvou rybu na každý stůl’ nebo ‘vem o jedno vejce více’, prý kvůli zdravé výživě a

podobně. Pozornost lidí tak odpoutali od toho, co chybělo, a namluvili jim, co potřebují.⁷⁰²

Do konce osmdesátých let 20. století nebyl východoněmecký stát ve své roli největšího a monopolního podnikatele schopen reagovat na poptávku odpovídající nabídkou zboží a služeb. Ve své snaze učinit socialismus spotřebně atraktivním a životní úroveň srovnatelnou s vývojem v západní Evropě, zejména ve Spolkové republice, zcela selhal. Absence svobodného podnikání a obchodu znemožňovala vývoj konzumní společnosti v pravém smyslu slova, což se významně podílelo na rychlé demonopolizaci trhu v NDR po uvolnění politických poměrů v roce 1989.

⁷⁰² GROHNERT, Evelin, „Es gab nichts, s. 118. Reklamu na vejce a jiné základní potravinářské zboží, či běžné projímadlo a státní pojišťovnu pobaveně i kriticky hodnotil západoněmecký tisk, viz například Nehmen Sie ein Ei, in: Spiegel 29, 1975, 14, s. 58.

5. Závěr

V předložené práci jsem si jako hlavní cíl uložil zjistit, do jaké míry byla politická stabilita NDR závislá na hospodářském vývoji, sociální politice a zahraničním obchodě. Dospěl jsem k závěru, že NDR přes dosažení určitého stupně efektivity zůstávala typickým modelem tzv. nedostatkové ekonomiky, ve které byla konzumní a sociální politika prostředkem k politické stabilizaci režimu. Životní úroveň občanů NDR byla nejvyšší v tehdejším socialistickém světě a dokonce vyšší než v některých regionech Evropského společenství, jako bylo například Portugalsko, jižní Itálie či Řecko. Neexistovala sociální nouze, chudoba, nezaměstnanost či bezdomovectví, přičemž stát důsledně dbal na to, aby minimální mzda nikdy neklesla pod 50 % průměrného příjmu.⁷⁰³ Zároveň však byly vysoce kvalifikované pracovní síly silně platově podhodnocené, jak jsem ukázal na příkladě emigrujících východoněmeckých lékařů.

Poukázal jsem na komplexnost ekonomického a sociálního vývoje NDR. Dokázal jsem, že zánik „prvního německého dělnického státu“ nebyl podmíněn ekonomicky, přestože musela SED bojovat se zhoršujícími se hospodářskými podmínkami právě ve sledovaném období sedmdesátých let. Poukázal jsem na některé úspěchy východoněmecké ekonomiky, jakož i na prohlubující se rozdíly v nových technologiích či pracovní efektivitě oproti západní Evropě. Na tomto místě lze sice souhlasit s Erichem Honeckerem, který v roce 1990 připustil, že východní Němci si žili nad poměry a utratili víc, než vydělali. Zároveň však tvrdil, že NDR byla až do října 1989 silnou ekonomikou.⁷⁰⁴ Znamená to, že plánovaná ekonomika funguje? Ano, funguje, ale špatně. Paul A. Samuelson v roce 1989 napsal: „Každá ekonomika má své rozpory a problémy se soustavou stimulů.“⁷⁰⁵

Jaké problémy měla východoněmecká ekonomika? V souvislosti s úvodní hypotézou o příčinách zpomalení východoněmeckého hospodářství jsem poukázal na

⁷⁰³ NICK, Harry, *Mangelwirtschaft in der DDR. Ursachen und Wirkungen*, Berlin 2001, s. 9.

⁷⁰⁴ ANDERT, Reinhold, HERBERG, Wolfgang, *Der Sturz. Erich Honecker im Kreuzverhör*. Berlin, Weimar 1991, s. 404.

⁷⁰⁵ SAMUELSON, Paul A., NORDHAUS, William D., *Ekonomie*, s. 840.

nevoli Sovětského svazu podporovat svými surovinami energeticky náročný průmysl, na technologické embargo seznamu COCOM, či na neustále srovnávání životní úrovně doma se životem příbuzných ve Spolkové republice. Tím lze sice vysvětlit, proč v NDR nebyly k dostání videorekordéry, cd-přehrávače a proč cena kávy, kterou by bylo třeba dovést za devizy, vedla v roce 1977 ke krizi. Nevysvětluje to však otázky - proč chyběl v obchodech doma vyráběný knäckenbrot nebo brambory? Proč byl v roce 1979 přes nadprůměrnou sklizeň v obchodech nedostatek kvěťáku nebo okurek? Proto nesouhlasím s vysvětlením Gerharda Schürera, že plánovaná ekonomika a priori nepředpokládá nedostatek. Z plánované ekonomiky se podle něj stává deficitní ekonomika teprve tehdy, když má nad hospodářstvím primát politika, „její sociální přání, její subjektivistická rozhodnutí, jakož i její bizarní cenová politika“.⁷⁰⁶

Na rozdíl od něj se domnívám, že nedostatek je trvalým průvodcem plánované ekonomiky. Vytváří zrcadlový odraz pro tržní ekonomiku, jejímž utlumujícím faktorem je nadvýroba. Plánovaná ekonomika reaguje opožděně na poptávku, a i když se státu povede v jednom odvětví poptávku uspokojit, vznikne nová poptávka na jiném místě, kterou stát nedokáže předvídat a z opakovaného nedostatku se stává trvalý fenomén. V tržní ekonomice naopak převážně soukromí výrobci vytvářejí širokou nabídku, na kterou se snaží nasměrovat poptávku spotřebitelů. Zpravidla však i v úspěšném odvětví podniká pořad více subjektů, mezi které se poptávka rozptyluje, čímž vzniká nadvýroba. Neefektivní výrobci musí svojí strukturu nabídky změnit anebo se stáhnout z podnikání. Pokud v nové nabídkové struktuře naleznou dostatečnou poptávku, budou je následovat jiní výrobci a celý proces nadvýroby se zopakuje.

Krize, způsobené fenoménem nedostatku nebo nadvýroby, však nejsou stejné. Zatímco v socialistické ekonomice na krizi reaguje stát jakožto monopolní podnikatel těžkopádně, neboť nemusí soutěžit s jinými výrobci, v tržní ekonomice je stát pouze jedním z množství ekonomicky aktivních subjektů, které ve snaze obnovit svůj zisk rychle reagují a nastalé problémy operativně řeší.⁷⁰⁷ Dospěl jsem k závěru, že jmenované faktory činí z plánované ekonomiky méně dynamickou, méně efektivní, zato

⁷⁰⁶ SCHÜRER, Gerhard, *Gewagt*, s. 127-128.

⁷⁰⁷ Srov. CIESLA, Burghard, POUTRUS, Patrice, *Food Supply in a Planned Economy. SED Nutrition Policy between Crisis Response and Popular Needs*, in: JARAUSCH, Konrad (ed.), *Dictatorship As Experience: Towards a Socio-Cultural History of the Gdr*, New York, Oxford 1999, s. 144-145.

však jakousi „uspokojivě stabilní nedostatkovou ekonomiku“. NDR byla průmyslovým státem s fungující infrastrukturou a bez politických změn v rámci východního bloku byla schopna ekonomicky přežít.

V práci analyzovaný problém zahraničního zadlužení nebyl systémovým problémem národního hospodářství – zadlužování bylo možné snížit či dokonce splatit za podmínky omezení sociálních výdajů a subvencovaných cen. Na srovnání statistických údajů jsem doložil, že interpretace „dluhové pasti“ vychází ze selektovaného výběru let, která autoři do zadlužení počítají. Ukázal jsem, že se zahraniční zadlužení povedlo v letech 1981-1986 značně snížit. Musím však upozornit, že toho bylo kromě běžného exportu docíleno také polokriminální činností odboru Ministerstva zahraničního obchodu Kommerzielle Koordinierung. Docházelo nejen k odprodeji zpracované sovětské ropy na Západ, ale také k výprodeji starožitností a uměleckých děl, k dovozu nebezpečného odpadu na skládky v NDR, či dokonce prodeji krevní plazmy západoněmeckým nemocnicím.

V podmínkách, které komunisté nazvali reálným socialismem, vznikaly prvky moderní konzumní společnosti – tzv. konzumního socialismu. Na příkladě nedostatků v dodavatelsko-odběratelských vztazích, neustálých krizích v distribuci spotřebního zboží a někdy i základních potravin jsem však dokázal, že východoněmecká společnost nedosáhla stupně moderní konzumní společnosti a zůstala pouze vysoce industrializovanou společností.⁷⁰⁸ Ve svých vzpomínkách Alexander Schalck o konzumních představách obyvatelstva napsal: „Nejprve šlo o boty. Pak o boty z ČSSR. Pak o boty od Salamandra. A poté o italské a francouzské modely.“⁷⁰⁹ Zjistil jsem, že poté, co byly na začátku sedmdesátých let odstraněny zbytky soukromého podnikání, bylo možné plnit politiku konzumního socialismu pouze s vypětím sil. Zejména zavedení specializovaných sítí obchodů Delikat a Exquisit s luxusním zbožím a devizových obchodů Intershop zlepšilo nabídku kvalitního tovaru. Avšak přes vysoké

⁷⁰⁸ Vycházel jsem z předpokladu, že konzumerismus je doprovodným jevem post-industriální společnosti. Podobně hodnotí východoněmeckou společnost historička Sárské univerzity Margit Grabas ve své studii *Der wechselvolle Verlauf der wirtschaftlichen Entwicklung in der DDR: Zusammenspiel von akkumuliertem Innovationspotential und institutionellen Diffusionsblockaden*, in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 36, 1995, s. 149-162. Kdybych počítal vývoj životní úrovně na příkladě denního příjmu kalorií na osobu, již na konci šedesátých let byla situace v SRN a NDR srovnatelná – 2.940 kalorií k 3.040 kaloriím na osobu. Srov. RUBAN, Maria Elisabeth u. a., *Die Entwicklung des Lebensstandards in den osteuropäischen Ländern*, Berlin 1975, s. 63.

⁷⁰⁹ SCHALCK-GOLODKOWSKI, Alexander, *Deutsch-deutsche Erinnerungen*, s. 191-192.

ceny v uvedených specializovaných obchodech a platby v zahraničních měnách nešlo nechat spotřebitele zaplatit veškerý dovoz potravin a spotřebního zboží.

Zcela souhlasím s Jonathanem R. Zatlinem, že „NDR nejen že si žila nad poměry, ale konzumovala svoji budoucnost – jedla pomeranče, místo aby nakoupila kapitálové vybavení k posílení exportu a pomeranče jeho prostřednictvím zaplatila“⁷¹⁰. Zároveň jsem zdůraznil, že nepřiměřeně vysoké ceny a nemožnost placení východní markou v devizových obchodech vedly k diskriminaci méně majetných skupin obyvatelstva. Vyslovil jsem přitom myšlenku, že se společnost rozdělila do tří tříd – na lidi s přístupem k zahraničním měnám, dále na ty, kteří valutové prostředky neměli, ale byly vysoce výděleční, a nakonec na nemajetné obyvatele, zejména nekvalifikované dělníky a důchodce, kteří byli odkázáni na standardní obchody s dotovanými základními potravinami. Kromě toho jsem ukázal, že sociální politika byla zaměřena zejména na mladé rodiny s dětmi a přes deklarovanou solidaritu bylo jen málo prostředků věnováno na zlepšení životní úrovně seniorů. Režimu byli starší lidé na obtíž a bylo jim bez průtahů vyhověno, pokud se rozhodli vystěhovat se do Spolkové republiky.

Garnitura Ericha Honeckera zavedla svoji Jednotou hospodářské a sociální politiky do NDR ekonomicko-sociální systém, pro který jsem sice převzal pojmy reálný socialismus/reálně existující socialismus, avšak zejména poslední kapitola práce dokazuje, že nejlépe se pro sledované období východoněmecký dějin hodí označení Tima Gartona Ashe „džínový a golfový socialismus“. Žití na dluh mělo SED získat politickou podporu obyvatelstva, přičemž v kapitole 4.1 jsem neschopnost režimu přijít s novou politikou, která by mohla opodstatnit existenci NDR a její vymezení vůči Spolkové republice, sám nazval „diktaturou se syndromem vyhoření“. Domnívám se proto, že otázka rozvoje konzumní společnosti v konečném důsledku nebyla klíčová. Opravdovým problémem NDR nebyla ekonomická krize, či nedostatek určitého typu zboží, ale fakt, že se jednalo o diktaturu, která potírala základní občanská a lidská práva, a udržovala své občany v trvalé nesvobodě. V nepřirozené situaci, kdy existovala dvě Německa bez toho, aby měla vlastní národní identitu⁷¹¹, nepodmiňoval existenci NDR

⁷¹⁰ ZATLIN, Jonathan R., *Consuming Ideology*, s. 560.

⁷¹¹ Seč se o to SED zejména v sedmdesátých letech snažila například uzákoněním občanství NDR, ideologickým zdůrazňováním pojmu lidu NDR apod.

ekonomický úspěch, nýbrž politický zájem ze strany Sovětského svazu. Když Leonid Iljič Brežněv Erichu Honeckerovi v Moskvě v roce 1970 řekl, že „NDR nemůže bez nás existovat, nemůže být bez Sovětského svazu, bez jeho pomoci a síly“, byla jeho slova až prorocky přesná.⁷¹² Existence NDR bez této podpory neměla smysl, a jakmile supervelmoci SSSR a USA projevíly ochotu nechat rozhodnout Němce o své další budoucnosti, došlo k rychlému sjednocení na základě většího, ekonomicky úspěšnějšího a demokratického západního Německa. Politická situace na mapě Evropy a ve světě až do konce osmdesátých let jasně znemožňovala znovusjednocení, ale jsem přesvědčen, že existence dvou Německů byla z dlouhodobého hlediska neudržitelná. Ideologie „nového socialistického člověka“, na které byla postavena celá existence NDR, čerpala inspiraci spíše z pruské minulosti, spojovala důslednost se silným propojením civilního a vojenského světa. Podle Ernesta D. Plocka by se totiž Bedřich Veliký a Otto von Bismarck vhlíželi spíše v německém dělnickém státě, než v sekulární prozápadní Spolkové republice.⁷¹³

Přínosem práce pro posunutí vědeckého bádání o dějinách NDR je propojení metodologických přístupů politických, hospodářských a sociálních dějin, jakož i politologie a hospodářské politiky. Na rozdíl od většiny odborných prací jsem se nevěnoval pouze politickému či hospodářskému aspektu – oba považuji za nedílné součásti vývoje východoněmeckých dějin. Zatímco ekonomové analyzují nedostatky plánované ekonomiky a historici otázku lidských práv a diktatury, a ideologické napojení na Sovětský svaz odděleně, já díky spojení těchto problémů interpretuji východoněmecké hospodářství a vnitropolitický i mezinárodní vývoj NDR rozdílně. Za nejdůležitější považuji svojí interpretaci „diktatury se syndromem vyhoření“ a „uspokojivě stabilní nedostatkovou ekonomikou“. Po faktografické stránce jsem významně rozšířil stav poznání v otázce tzv. devizových obchodů a kávy jako objektu každodenní potřeby, na jejímž příkladě jsem dokázal, že plnohodnotná konzumní společnost v NDR nikdy neexistovala.

⁷¹² Cit. dle: HONECKER, Erich, *Poslední zpověď*, Praha 1994, s. 49. K příčinám existence NDR z vojensko-politického hlediska srov. DIETRICH, Torsten, *A Child of the Cold War*, in: *Cold War History* 11, 2011, 4, s. 601-624.

⁷¹³ PLOCK, Ernest D., *East German-West German Relations*, s. 41, 103.

Seznam tabulek

Tab. 1: Průměrné investice do ochrany životního prostředí z vyprodukovaného národního důchodu v letech 1980 až 1988 v procentech

Tab. 2: Kapacita atomových elektráren v evropských zemích RVHP v letech 1980 až 1990 (v megawattech)

Tab. 3 Zastoupení atomových elektráren na výrobě elektrické energie v bývalých zemích RVHP a v jiných státech v roce 1993 (v procentech)

Tab. 4 Národohospodářský význam obchodů oddělení KoKo pro NDR vyplývá na příkladě přibližných ročních zisků z nejdůležitějších firem oddělení za rok 1988:

Tab. 5: Regionální struktura zahraničního obchodu NDR v procentech

Tab. 6: Příliv západních marek do NDR za rok 1988

Tab. 7: Počet nově postavených bytů v sedmdesátých a osmdesátých letech v obou německých státech a v rozděleném Berlíně

Tab. 8: Porovnání průměrného platu a průměrného starobního důchodu v NDR v letech 1977-1988 (ve východních markách)

Tab. 9: Přehled průměrných platů u jednotlivých skupin obyvatelstva NDR ve východních markách

Tab. 10: Lékaři, zubní lékaři a lékárníci mezi lety 1970-1989

Tab. 11: Průměrná očekávaná délka života narozených dětí

Tab. 12: Využití konvertibilních měn v jednotlivých socialistických státech

Tab. 13: Porovnání cen jednotlivých produktů v obchodech Delikat a Intershop za duben 1984

Tab. 14: Vývoj maloobchodního obratu řetězců Exquisit a Delikat v letech 1980-1988 (ve valutových markách)

Tab. 15: Vývoj struktury vyráběných kávových směsí (v procentech)

Tab. 16: Vývoj vybavenosti domácnosti lednicemi a automatickými pračkami (počet kusů na 100 domácností)

Tab. 17: Vývoj vybavenosti domácností automatickými pračkami v kapitalistických zemích (počet kusů na 100 domácností)

Tab. 18: Vývoj ve struktuře nabídky praček v NDR mezi lety 1964-1974

Tab. 19: Srovnání příjmů a výdajů v NDR v roce 1979 a v SRN v roce 2009

Seznam použitých pramenů a odborné literatury

Nevydané prameny

Archiv Ministerstva zahraničních věcí (AMZV)

Dokumentace teritoriálních odborů 1945-1989, Brazílie

Porady kolegia, 1972

TO-T 1970-1974, Etiopie

TO-O 1970-1974, Německá demokratická republika

TO-T 1970-1974, Německá demokratická republika

TO-T 1980-1984, Německá demokratická republika

Bundesarchiv (BArch)

DC 20/ 11833 - 11837 Ministerrat der DDR, Schriftverkehr mit dem Min. für Außenwirtschaft, 1971-1974

DC 20/ 11839 Ministerrat der DDR Versorgung der Bevölkerung mit Konsumgütern.- Schriftwechsel mit Ministerien, 1972-1974

DC 20-I/4/ 6100 – 6106 58. Sitzung des Präsidiums des MR vom 15. Okt. 1987

DE 1/56348 Staatliche Plankommission, Direktiven, Informationen, Schriftwechsel zu den Tagungen des Komitees WTZ (13.-22. Tagung), 1976-1980

DL 102 Institut für Marktforschung

Stiftung Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv (SAPMO-BArch)

DY 30/ 2047 - 2620 Büro Erich Honecker im ZK der SED, 1957-1989

DY 30/ 6374 - 7312 Abteilung Planung und Finanzen im ZK der SED, 1972-1989

DY 30/ 8910 – 9076 Büro Werner Jarowinsky im ZK der SED, 1972-1989

DY 30 16501 – 17000 Abteilung Handel, Versorgung und Außenhandel des ZK der SED, 1953-1989

DY 30 11343 - 12070 Abteilung Internationale Verbindungen im ZK der SED

DY 30/ 25001 – 25709 Abteilung Leicht-, Lebensmittel- und bezirksgeleitete Industrie im ZK der SED, 1953-1989

DY 30/J IV 2/3 Sekretariat des ZK der SED (Reinschriftenprotokolle), 1949-1989

DY 30/ vorl. Abteilung Grundstoffindustrie des ZK der SED , 1972-1987

DY 30/IV 2/19 Abteilung Gesundheitspolitik im ZK der SED, 1949 – 1962

DY 30/ IV A 2/6.05 Abteilung Transport- und Nachrichtenwesen des ZK der SED, 1963-1971

DY 30/J IV 2/2J Informationen aus dem SED- und Staatsapparat sowie der Parteien und Organisationen zur Innen- und Außenpolitik der DDR von 1953 bis 1978

DY 30/ 825 - 1394 Abteilung für Sicherheitsfragen im ZK der SED, 1981-1989

DY 42 Gewerkschaft Handel, Nahrung und Genuss

Národní archiv v Praze (NA)

KSČ-ÚV-02/1 Předsednictvo ÚV KSČ

MPE III Ministerstvo paliv a energetiky

National Archives, Kew

FCO Foreign and Commonwealth Office

Vydané prameny

Vydané prameny institucionální povahy

ALBERT Norden, 28. Juni 1977, Kaffee und Kakao, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 62-63

Anatomie einer Pleite. Der Niedergang der DDR-Wirtschaft seit 1971. Materialien einer Diskussionsveranstaltung der Friedrich-Ebert-Stiftung, Berlin 2000

ANDERT, Reinhold, HERBERG, Wolfgang, Der Sturz. Erich Honecker im Kreuzverhör. Berlin, Weimar 1991

Anonym, 21. Mai 1985, Privat geht vor Katastrophe, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 58-61

Aus den Diskussionsreden auf der 9. Tagung des ZK der SED, 28./29. Mai 1973, Berlin 1973

BAYERLACHER, Wolfgang, Die außenpolitischen Interessen und die Beziehungen der DDR zu Äthiopien, in: BOCK, Siegfried, MUTH, Ingrid, SCHWIESAU, Hermann (Hrsg.), DDR-Außenpolitik im Rückspiegel. Band 2, Berlin 2006, s. 98-115

Das Komplexprogramm des wissenschaftlich-technischen Fortschritts der RGW-Länder bis zum Jahr 2000, Moskau 1985

DEUTSCHER BUNDESTAG (Hrsg.), Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“. Acht Bände in 14 Teilbänden. Band III, Teilband I, Baden-Baden 1999

Komplexní program

. Příloha, 7.

srpen 1971

RUMPF, Willy, Zum Staatshaushaltsplan 1966, in: 11. Tagung des ZK DER SED. Referate, Berlin 1966, s. 39.

STAATLICHE Zentralverwaltung für Statistik (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1971, Berlin 1971

STAATLICHE Zentralverwaltung für Statistik (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1976, Berlin 1976

STAATLICHE Zentralverwaltung für Statistik (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1981, Berlin 1981

STAATLICHE Zentralverwaltung für Statistik (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch der Deutschen Demokratischen Republik 1986, Berlin 1986

STATISTISCHES Amt der DDR (Hrsg.), Staatliches Jahrbuch der DDR '90, Berlin 1990

STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1975 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart, Mainz 1975

STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1977 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart, Mainz 1977

STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1980 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart, Mainz 1980

STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1982 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart, Mainz 1982

STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1983 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart, Mainz 1983

STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1986 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart, Mainz 1986

STATISTISCHES Bundesamt (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1990 für die Bundesrepublik Deutschland, Stuttgart 1990

STATISTISCHES Landesamt Berlin (Hrsg.), Statistisches Jahrbuch 1990, Berlin 1990

World Currency Yearbook 1986, Brooklyn 1986

Wochenbericht des Deutschen Instituts für Wirtschaftsforschung 46, 1979, 35

Zweiter Teil des Gesprächs Grobačevs mit dem Staatsratsvorsitzenden Honecker am 28. September 1988, in: GALKIN, Alexandr, TCHERNJAJEW, Anatolij (Hrsg.), Michail Gorbatschow und die deutsche Frage. Sowjetische Dokumente 1986-1991, s. 110-119

Vydané prameny osobní povahy

BEIL, Gerhard, Außenhandel und Politik. Ein Minister erinnert sich, Berlin 2010

BERAN, František (ed.), 15. sjezd Komunistické strany Československa: Dokumentace k ekon. problémům a hosp. politice KSČ, Praha 1976

BIERMANN, Wolfgang, Mikroelektronik in der Volkswirtschaft der DDR, in: Einheit 44, 1989, 1, s. 27-32

BLESSING, Klaus, Die Schulden des Westens. Was hat die DDR zum Wohlstand der BRD beigetragen? Berlin 2010

BOCK, Helmut, Partei – Staat – bürokratische Kaste. Kritik des staatsmonopolistischen Sozialismus, in: BOCK, Helmut, Wir haben erst den Anfang gesehen: Selbstdokumentation eines DDR-Historikers 1983 bis 2000, Berlin 2002, s. 217-246

BÖHM, Michael, Der Anfang vom Ende, in: Der Freitag 2008, 25. června 2008 /online/, cit. 29. července 2012, WWW: <http://www.freitag.de/autoren/der-freitag/der-anfang-vom-ende>

- DAHNS, Daniela, Wir bleiben hier oder Wem gehört der Osten. Vom Kampf um Häuser und Wohnungen in den neuen Bundesländern, Hamburg 1994
- DIECKMANN, Kai, REUTH Ralf G. (Hrsg.), Helmut Kohl. Chtěl jsem sjednocení Německa, Praha 1997
- FRAUMANN, M. (Hrsg.), „Die DDR war ein Teil meines Lebens“. Ein deutsches Geschichtsbuch 1918-2000, Berlin 2006
- GARTON ASH, Timothy, Svazek. Osobní příběh, Praha 1998
- GAUS, Günter, Widersprüche. Erinnerungen eines linken Konservativen, Propyläen, Berlin 2004
- GAUS, Günter, Wo Deutschland liegt. Eine Ortsbestimmung, Hamburg 1983
- GERLACH, Manfred, Mitverantwortlich. Als liberaler im SED-Staat, Berlin 1991
- GEWORKJAN Natalija P. u. a., Aus erster Hand. Gespräche mit Wladimir Putin, München 2000
- GORBAČOV, Michail, MLYNÁŘ, Zdeněk, Reformátoři nebývají šťastni. Dialog o „perestrojce“, Pražském jaru a socialismu, Praha 1995
- GRAS, Günter, Ein Schnäppchen namens DDR. Letzte Reden vorm Glockengeläut, München 1999
- GRAUTZIG, Paul, Transportpaule oder Wie man über den Hund kommt, Berlin 1977
- GROHNERT, Evelin, „Es gab nichts, aber jeder hatte alles“, in: LUDWIG, Andreas (Hrsg.), Fortschritt, Norm & Eigensinn. Erkundungen im Alltag der DDR, Berlin 1999
- GYSI, Jutta (Hrsg.), Familienleben in der DDR, Berlin 1989
- HAGER, Kurt, Erinnerungen, Leipzig 1996
- HERTLE, Hans-Hermann, Die DDR an Sowjetunion verkaufen? Stasi-Analysen zum ökonomischen Niedergang der DDR, in: Deutschland Archiv 42, 2009, 3, s. 476-795
- HERTLE, Hans-Hermann, Gespräch mit Gerhard Schürer. „Es wäre besser gewesen, wir wären früher pleite gegangen!“, in: Deutschland Archiv 25, 1992, 2, s. 132-142
- HEUER, Helmut, Zur Organisation der Betriebsplanung in der volkseigenen Industrie des sowjetischen Besatzungsgebiets, Berlin, 1958
- HILDEBRANDT, Regine, Wer sich nicht bewegt, hat schon verloren, Berlin 1996
- HOBBES, Thomas, Leviathan, Praha 1941
- HONECKER, Erich, Bericht des Zentralkomitees an den VIII. Parteitag der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands, Berlin 1971

HONECKER, Erich, Poslední zpověď, Praha 1994

HONECKER, Erich, Reden und Aufsätze. Band I, Berlin 1975

HORNICH, Siegfried (Hrsg.), Kombinate: was aus ihnen geworden ist. Reportagen aus den neuen Ländern, Berlin 1993

IGEL, Thuy, Vom „Trabi“-Arbeiter zum BMW-Verkäufer. Begegnungen in Vietnam, in: KUNZE, Thomas, VOGEL, Thomas (Hrsg.), Ostalgie international. Erinnerungen an die DDR von Nicaragua bis Vietnam, s. 154-155

JAN PAVEL II., Centissimus annus /online/, cit. 25. května 2013, WWW: http://www.kebrle.cz/katdocs/soc_enc/CentesimusAnnus.htm.

KISSINGER, Henry, Bouřlivé roky, Praha 2004

KLEINSCHMID, Hannelore, „Als Ärzte waren wir zur Sparsamkeit angehalten“, in: HELWIG, Gisela (Hrsg.), Die letzten Jahre der DDR. Texte zum Alltagsleben, s. 92-93

Kollektiv der Intertankstelle Löbau, 30. Juni 1986, Die acht von der Tankstelle, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 43-45

KOTSCHEMASSOW, Wjatscheslaw I., Meine letzte Mission. Fakten, Erinnerungen, Überlegungen, Berlin 1994

KÜCHENMEISTER, Daniel, GERD-RÜDIGER (Hrsg.), Stephan, Honecker Gorbatschow. Vieraugengespräche, Berlin 1993

LENIN, Vladimir, I., Sebrané spisy, sv. 37, Praha 1988

Mitschnitt eines Gesprächs, 17. Oktober 1978, 20.30 Uhr, Hallo hier Honecker II, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 64-66.

Mitschnitte von Telefongesprächen. Hallo hier Honecker I, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 51-52

MITTAG, Günter, Beispiel für die kontinuierliche Entwicklung der Deutschen Demokratischen Republik, in: AUFGABEN und Arbeitsweise der örtlichen Volksvertretungen und ihrer Organe unter den Bedingungen des neuen ökonomischen Systems der Planung und Leitung der Volkswirtschaft. Dokumente und Materialien der 19. Sitzung des Staatsrates der DDR am 2. Juli 1965, s.

MODROW, Hans, Die Perestroika wie ich sie sehe, Berlin 1998

MÖLLER, Harald, DDR und Äthiopien – Unterstützung für ein Militärregime 1977-1989, Berlin 2003.

OSANG, Alexander, Beatmusik – staatlich gepflegt. Levi's, Springsteen, Coca Cola und Herbstrevolution im Osten, in: HANNOVER, Irmela, WICKE, Peter (Hrsg.), Puhdys. Eine Kulturland aus dem Osten, Berlin 1994, s. 56-60

PIRKER, Theo u. a., Der Plan als Befehl und Fiktion. Wirtschaftsführung in der DDR, Gespräche und Analysen. Opladen 1995

PRAGAL, Peter, Ihr habt es aber schön hier! Als West-Korrespondent in der DDR, München 2011

Programm der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Einstimmig angenommen auf dem IX. Parteitag der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands Berlin, 18. bis 22. Mai 1976, Berlin 1976

Projev poslance Federálního shromáždění Františka Kuglera z 30. října 1973, in: Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna /online/, cit. 31. srpna 2012, WWW: <http://www.psp.cz/eknih/1971fs/sl/stenprot/003schuz/s003011.htm>.

PRZYBYLSKI, Peter, Tatort Politbüro. Die Akte Honecker, Berlin 1991

RIECKE, Herbert, Mietskasernen im Kapitalismus, Wohnpaläste im Sozialismus, Berlin 1954

RONNEBERGER, Gerhardt, Deckname „Saale“. High-Tech-Schmuggel unter Schalck-Golodkowski, Berlin 1999

Rudolf S. aus Hermsdorf, 31. Dezember 1985, Kein Anschluss, in: DEUTZ-SCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 49-50

SCHALCK-GOLODKOWSKI, Alexander, Deutsch-deutsche Erinnerungen, Reinbek 2000

SCHÜRER, Gerhard, Gewagt und verloren. Eine deutsche Biografie. Berlin 1998

SCHÜRER, Gerhard, Überlegungen zur weiteren Arbeit am Volkswirtschaftsplan 1989 und darüber hinaus, Berlin, 26. April 1988, in: HERTLE, Hans Hermann, Vor dem Bankrott, Berlin 1991

SCHWABOWSKI, Günter, Der Absturz, Berlin 1991

STALIN, Josif V., Spisy. Sv. 11, 1928 - března 1929, Praha 1953, s. 1959

STEELE, Jonathan, Socialism with a German Face, London 1977

STOLL, Ulrich, Einmal Freiheit und zurück. Die Geschichte der DDR-Rückkehrer, Berlin 2009

STRAUß, Franz Josef, Erinnerungen, Berlin 1989

ŠULC, Zdislav, Psáno inkognito, Praha 2000

THALHEIM, Karl C., Die wirtschaftliche Entwicklung der beiden Staaten in Deutschland. Tatsachen und Zahlen, Opladen 1978

ULBRICHT Walter, Die Bedeutung des Werkes „Das Kapital“ von Karl Marx für die Schaffung des entwickelten gesellschaftlichen Systems des Sozialismus in der DDR und den Kampf gegen die Staatsmonopolistische Herrschaft in Westdeutschland, Berlin 1967

ULBRICHT, Walter, Zu aktuellen Problemen. 10. Tagung des ZK der SED 28./29. 4. 1969, Berlin 1969

VOIGT, Jutta, Der Geschmack des Ostens. Vom Essen, Trinken und Leben in der DDR, Berlin 2005

WENZEL, Siegfried, Plan und Wirklichkeit. Zur DDR-Ökonomie. Dokumentation und Erinnerungen, St. Katharinen 1998

Werner Jarowinski, Februar 1986, Die Potemkinsche Hauptstadt, in: DEUTZSCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 56-527

WOLF, Herbert, Hatte die DDR je eine Chance? Hamburg 1991

Zollverwaltung der DDR, 22. November 1972, Aufschwung Ost, in: DEUTZSCHROEDER, Monika, STAADT, Jochen (Hrsg.), Teurer Genosse! Briefe an Erich Honecker, Berlin 1994, s. 32-34

Dobový tisk

„Hauptkundschaft waren die Kanaken“. Ein ehemaliger Volkspolizist über seinen Dienst in Ost-Berlin, in: Spiegel 36, 1982, 25, s. 43

ASMUS, Bernd, Die DDR-Wirtschaft aus der Sicht eines Reisenden. Mannigfache planwirtschaftliche Hindernisse, in: Neue Zürcher Zeitung, 10. října 1980, s. 20

BERG, Hermann von, „Ein jeder sucht, wie er leben kann“. Der reale Sozialismus in der DDR, in: Spiegel 39, 1986, 22, s. 154-165

Cocom: Ein „Relikt des Kalten Krieges“, in: Spiegel 42, 1988, 34, s. 80-83

Das Gesundheitswesen der DDR steckt in einer Krise: Ärzte wollen auswandern, Medikamente sind knapp, in: Spiegel 42, 1988, 27, s. 35-36

Das kostet, in: Spiegel 22, 1969, 3, s. 42

Dauerwurst gegen Büstenhalter, in: Die Zeit 27, 1972, 25 /online/, cit. 20. dubna 2012, WWW: <http://www.zeit.de/1972/25/dauerwurst-gegen-buestenhalter>

DDR: Die Bürger werden aufsässig, in: Spiegel 31, 1977, 43, s. 46-65

Der Verdacht, daß tonnenweise Gift auf der Deponie Schönberg gelagert wurde, läßt sich nicht entkräften, in: Berliner Zeitung, 4. Januar 1994 /online/, cit. 20. května 2013, WWW: <http://www.berliner-zeitung.de/archiv/der-verdacht--dass-tonnenweise-gift-auf-der-deponie-schoenberg-gelagert-wurde--laesst-sich-nicht-entkraeften-wer-karrt-denn-kochsalz-durch-halb-europa-,10810590,8798802.html>

Devisen-Quellen, in: Spiegel 31, 1977, 18, s. 18

Einaml um die Achse gedreht, in: Spiegel 37, 1983, s. 17-26

Eng und herzlich, in: Spiegel 36, 1972, s. 36-38

FREESE, Grunhild, Teurer Kaffee, treue Kunden, in: Die Zeit 31, 1977, 8, /online/, cit. 30. července 2012, WWW: <http://www.zeit.de/1977/08/teurer-kaffee-treue-kunden>

Genosse Schickimicki, in: Spiegel 41, 1987, 33, s. 37-39

Glatte Erpressung, in: Spiegel 31, 1977, 34, s. 72-74

Großer Schritt, in: Spiegel 36, 1972, 53, s. 61-63

Gute Gaben, in: Spiegel 26, 1972, 13, s. 74-81

Interzonenhandel. Rauhe Töne, in: Spiegel 12, 1958, 38, s. 14-15

Kaffee-Fahrt, in: Spiegel 24, 1970, 1, s. 14

KAISEI, Carl-Christian, Neugier auf ein unbekanntes Land. Zwischen „Kohl-Klause“ und Kuckkoff-Straße — Pionierfieber bei Bonner Abgesandten, in: Die Zeit 29, 1974, 14, /online/, cit. 31. července 2012, WWW: <http://pdf.zeit.de/1974/14/neugier-auf-ein-unbekanntes-land.pdf>

Lücken im Netz, in: Spiegel 32, 1978, 38, s. 67-70

Lülas Läden, in: Spiegel 30, 1977, 14, s. 17

Mit Pantoffeln, in: Spiegel 38, 1984, 16, s. 128-131

Mit West-Kaffee Devisen sparen, in: Spiegel 30, 1977, 13, s. 54-60

Muffig-erdig, wirklich gemein. Warum sich DDR-Bürger über ihren Kaffee beschwerten, in: Spiegel 31, 1977, 43, s. 57-66

Nehmen Sie ein Ei, in: Spiegel 29, 1975, 14, s. 57-58

Ohne Nebenausgang, in: Spiegel 42, 1988, 33, s. 51, 54

Reine Ernte, in: Spiegel 16, 1962, 29, s. 34

- Roter Dior, in: Spiegel 19, 1965, 43, s. 59
- Teure Ware, in: Spiegel 43, 1988, 34, s. 14
- Übel zugerichtet, in: Spiegel 36, 1982, 25, s. 41-45
- Ulbrichts Schatten wird größer. Die DDR im dreißigsten Jahr (1): Vorwärts in die Vergangenheit, in: Spiegel 33, 1979, 40, s. 102-121
- Wellkemm tu se käpitell SPIEGEL-Report über die DDR-Hauptstadt Berlin, in: Spiegel 27, 1973, 15, s.
- Wenn se wollen, in: Spiegel 26, 1972, 16, s. 93-95
- Westgeld als Prämie, in: Spiegel 36, 1982, 47, s. 15
- Whisky von Wneschposiltorg, in: Spiegel 19, 1965, 10, s. 102
- Wie Monopoly. Mit dem neuen Intershop-System nimmt SED-Chef Honecker der innerparteilichen Kritik an seinem Konsum-Sozialismus die Spitzen, in: Spiegel 33, 1979, 15 s. 130-133

Odborná literatura

Monografie

- ADLER-KARLSSON, Gunnar, Western Economic Warfare 1947–1967, Stockholm 1968
- AHRENS, Ralf, Gegenseitige Wirtschaftshilfe? Die DDR im RGW – Strukturen und handelspolitische Strategien 1963-1976, Köln 2000
- AMUZEGAR, Jahangir, Oil Exporters' Economic Development in an Independent World, Washington, D.C. 1983
- ANDERSON, Sheldon R., A Cold War in the Soviet Bloc, Boulder 2001
- BAHRO, Rudolf, Die Alternative. Zur Kritik des real existierenden Sozialismus, Köln 1977
- BARKLEIT, Gerhard, Mikroelektronik in der DDR: SED, Staatsapparat und Staatssicherheit im Wettstreit der Systeme, Dresden 2000
- BEHLING, Klaus, Hightech-Schmuggler im Wirtschaftskrieg. Wie die DDR das Embargo des Westens unterlief, Berlin 2007
- BETHKENHAGEN, Jochen, Energiewirtschaft, in: DDR und Osteuropa. Wirtschaftssystem, Wirtschaftspolitik, Lebensstandard. Ein Handbuch, Opladen 1981

- BETTS, Paul, *Within Walls. Private Life in the German Democratic Republic*, New York 2010
- BISCHOF, Erwin, *Honeckers Handschlag. Beziehungen Schweiz-DDR 1960-1990. Demokratie oder Diktatur*, Bern 2010
- BLOBNER, Heinrich, KNÖTZSCH, Dieter, „Auf Weisung des Ministers...“ Die Berichterstattung der Martin-Luther-Universität Halle zur politisch-ideologischen Situation 1959-1989, Magdeburg 2002
- BLUTKE, Günter, *Obskure Geschäfte mit Kunst und Antiquitäten: ein Kriminalreport*, Berlin 1994
- BOCH, Rudolf, *Uranbergbau im Kalten Krieg: die Wismut im sowjetischen Atomkomplex*, Berlin 2001
- BOCK, Peter, *Interzonenzüge. Eisenbahnverkehr im geteilten Deutschland*, München 2000
- BORCHERT, Jürgen, *Die Zusammenarbeit des Ministeriums für Staatssicherheit (MfS) mit dem sowjetischen KGB in den 70er und 80er Jahren: ein Kapitel aus der Geschichte der SED-Herrschaft*, Berlin 2006
- BROWN, Archie, *Seven Years that Changed the World: Perestroika in Perspective*, Oxford 2007
- DALE, Gareth, *Between State Capitalism and Globalisation. The Collapse of the East German Economy*, Oxford a.o. 2004
- DEUTSCHE BUNDESBANK (Hrsg.), *Die Zahlungsbilanz der ehemaligen DDR 1975 bis 1989*, Frankfurt/Main 1999
- DIETZ, Raimund, GROSSER, Ilse, *COMECON Energy Perspectives and the Long-term Target Programs*, Wien 1981
- DURTH, Werner, DÜWEL, Jörn, GUTSCHOW, Niels, *Architektur und Städtebau der DDR. Band 2: Aufbau. Städte, Themen, Dokumente*
- EISENFELD, Bernd, KOWALCZUK, Ilko-Sascha, NEUBERT, E., *Die verdrängte Revolution: der Platz des 17. Juni 1953 in der deutschen Geschichte*, Berlin 2004
- ERIKSSON, Gösta A., *DDR Stasi och Sverige*, Uppsala 2000
- FLAM, Helena, *Mosaic of Fear: Poland and East Germany before 1989*, New York 1998
- FRENKEL, J. A., JOHNSON, H. G., *The Monetary Approach to the Balance of Payments*, London 1976

FULBROOK, Mary, Ein ganz normales Leben. Alltag und Gesellschaft in der DDR, Darmstadt 2008

GARTON ASH, Timothy, In Europe's Name. Germany and the Devided Continent, London 1994

GELLNER, Ernest, Podmínky svobody. Občanská společnost a její rivalové, Brno 1997

GISLIMBERTI, Tiziana, Mappa della memoria. L'ultima generazione tedesco-orientale racconta, Milano, Udine 2009

GROßFELD, Bernhard, JUNKER, Abbo, Das CoCom im internationalen Wirtschaftsrecht, Tübingen 1991

GRUHN, Werner, LAUTERBACH, Günter, Energiepolitik und Energieforschung in der DDR. Herausforderungen, Pläne und Maßnahmen. Erlangen 1986

HAENDCKE-HOPPE, Maria, Privatwirtschaft in der DDR. Geschichte – Struktur – Bedeutung. Berlin 1982

HANEMANN, Christine, Die Platte. Industrialisierter Wohnungsbau in der DDR, Braunschweig, Wiesbaden 1996

HAYEK, Friedrich A., Choice in Currency: A Way to Stop Inflation, Institute of Economic Affairs, Occasional Paper No. 48, London 1976

HAYEK, Friedrich A., Denationalization of Money: Argument Refined. An Analysis of the Theory and Practice of Concurrent Currencies, London 1990

HECKER-STAMPEHL, Jan, Nordeuropa und die beiden deutschen Staaten 1949-1989: Aspekte einer Beziehungsgeschichte im Zeichen des Kalten Krieges, Leipzig, Berlin 2007

HERBST, Andreas, STEPHAN, Gerd-Rüdiger, WINKLER, Jürgen, Die SED. Geschichte, Organisation, Politik. Ein Handbuch. Berlin 1997.

HERTLE, Hans-Hermann, Chronik des Mauerfalls. Die dramatischen Ereignisse um den 9. November 1989, Berlin 2009

HERTLE, Hans-Hermann, WOLLE, Stefan, Damals in der DDR. Der Alltag im Arbeiter- und Bauernstaat, München 2004

HOFFMANN, Dierk, Am Rande der sozialistischen Gesellschaft. Rentner in der DDR 1945-1990, Erfurt 2010

HOFFMANN, Dierk, Die DDR unter Ulbricht: gewaltsame Neuordnung und gescheiterte Modernisierung, Zürich 2003

HÜFFER, Uwe, Braunkohlenabbau in der ehem. DDR und Sanierungsverpflichtungen, Stuttgart 1994

- IHME-TUCHEL, Beate, Kontroversen um die Geschichte. Die DDR, Darmstadt 2002
- JARAUSCH, Konrad H., Dictatorship as Experience. Towards a Socio-cultural History of the GDR, New York 1999
- JUNGBLUTH, Rüdiger, Die 11 Geheimnisse des IKEA-Erfolgs, Frankfurt/Main 2006
- KAISER, Monika, Machtwechsel von Ulbricht zu Honecker: Funktionsmechanismen der SED-Diktatur in Konfliktsituationen 1962 bis 1972, Berlin 1997
- KAMINSKY, Annette, Wohlstand, Schönheit, Glück. Kleine Konsumgeschichte der DDR, München 2001
- KLEINER, Franziska (Hrsg.), Das DDR-Sammelsurium, Berlin 2008
- KLEINSCHMIDT, Christian, Konsumgesellschaft, Göttingen 2008
- KLENKE, Olaf, Kampfauftrag Mikrochip, Hamburg 2008
- KOCHAN, Thomas, Blauer Würger. So trank die DDR, Berlin 2011
- KOMAR, Walter, MATTHIES, Jörg, WRISHEIMER, Martin, Ursachen für das Versagen des Umweltschutzes in der DDR. Analyse des Gewässerschutzes und der Luftreinhaltung, Köln 1993
- KORNAI, János, Das sozialistische System: die politische Ökonomie des Kommunismus, Baden-Baden 1995
- KROMBHOLZ, Klaus, Landmaschinenbau der DDR. Licht und Schatten: Kader, Pläne, Kombinate, Frankfurt/Main 2005
- KUHLMANN, Bernd, Züge durch Mauer und Stacheldraht. Sechs Kapitel zur Geschichte des Eisenbahnverkehrs über die Grenzen zwischen Deutschland Ost und Deutschland West, Berlin 1998
- KUSCH, Günter u. a., Schlußbilanz – DDR. Fazit einer verfehlten Wirtschafts- und Sozialpolitik, Berlin 1991
- LAST, George, After the „Socialist Spring“. Collectivisation and Economic Transformation in the GDR, New York, Oxford 2009
- LEVINSON, Charles, Wodka-Cola. Die gefährliche Kehrseite der wirtschaftlichen Zusammenarbeit zwischen Ost und West, Reinbek 1980
- MAIER, Charles S., Dissolution. The Crisis of Communism and the End of East Germany, Princeton 1997
- MALYCHA, Andreas; WINTERS, Peter Jochen, Geschichte der SED. Von der Gründung bis zur Linkspartei, Bonn 2009
- MARTINI, Magda, Relazioni culturali tra Italia e Ddr (1949-1989), Bologna 2007

- MARUHN, Jürgen, DIEDRICH, Torsten, 17. Juni 1953. Der Aufstand für die Demokratie, München 2003
- MELZER, Manfred, STEINBECK, Wolfgang, Wohnungsbau und Wohnungsversorgung in beiden deutschen Staaten: Ein Vergleich, Berlin 1982
- MENZEL, Rebecca, Jeans in der DDR. Vom tieferen Sinn einer Freizeithose, Berlin 2004
- METCALF, Lee K., The Council of Mutual Economic Assistance. The Failure of Reform. New York 1997
- MEYER, Gerd, Die DDR-Machtelite in der Ära Honecker, Tübingen 1991
- MÜLLER, Claus, Die deutsche Kaliindustrie im Spiegel ihrer historischen Finanzdokumente. Überarbeiteter und erweiterter Vortrag, gehalten am 23. Juni 2000 zum 2. Sondershäuser Kalibergbauhistorischen Symposium, Sonderhausen 2003
- NAUMANN, Gerhard, Von Ulbricht zu Honecker: 1970 - ein Krisenjahr der DDR, Berlin 1990
- NAWROTZKI, Bettina, Zur Geschichte der Polikliniken im 19./20. Jahrhundert – unter besonderer Berücksichtigung der Entwicklung in Hamburg, Hamurg 1986
- NEUMANN, Ján, ŘÍHA, Ladislav, Energie a hospodářský rozvoj, Praha 1977
- OLDENBURG, Fred, The Impact of Gorbachev's Reform on the GDR, Köln 1988
- PINGEL-SCHLIEMANN, Sandra, Zersetzen -Strategie einer Diktatur. Eine Studie, Berlin 2002
- PLOCK, Ernest D., East German-West German rRelations and the Fall of the GDR, Boulder, San Francisco, Oxford 1993
- PLOCK, Ernest D., The Basic Treaty and the evolution of East-West German Relations, Boulder, London 1986
- PODEWIN, Norbert, "... der Bitte des Genossen Walter Ulbricht zu entsprechen": Hintergründe und Modalitäten eines Führungswechsels, Berlin 1996
- PODEWIN, Norbert, Der Rabbinersohn im SED-Politbüro: Albert Norden - Stationen eines ungewöhnlichen Lebens, Berlin 2003
- PORT, Andrew I., Conflict and Stability in the German Democratic Republic, Cambridge 20
- PORT, Andrew I., Die rätselhafte Stabilität der DDR. Arbeit und Alltag im sozialistischen Deutschland, Bonn 2010
- POUTRUS, Patrice G., Die Erfindung des Goldbroilers, Köln 2002

- PRZYBYLSKI, Peter, Tatort Politbüro. Die Akte Honecker, Berlin 1991
- PULLMAN, Michal, Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu, Praha 2011
- QUILLFELDT, Hendrik von, Dissidenten für Devisen, Häftlingshandel zwischen DDR und Bundesrepublik, Erfurt 2010
- REIBIG, Rolf, Transformationsprozeß Ostdeutschlands : empirische Wahrnehmungen und theoretische Erklärungen, Berlin 1993
- RITZER, George, McDonaldisierung der Gesellschaft, Frankfurt/Main 1995
- ROESLER, Jörg, Der 17. Juni 1953: Aufstand gegen die Norm? Berlin 2003
- RUBAN, Maria Elisabeth u. a., Die Entwicklung des Lebensstandards in den osteuropäischen Ländern, Berlin 1975
- RÜDEN, Bodo von, Die Rolle der D-Mark in der DDR. Von der Nebenwährung zur Währungsunion, Baden-Baden 1991
- SEIFFERT, Wolfgang, TREUTWEIN, Norbert, Dies Schalck-Papiere. DDR-Mafia zwischen Ost und West. Die Beweise. München 1991
- SEMANOV, Sergej, Brežnev : pravitel "zolotogo veka", Moskva 2002
- SCHNEIDER, Gernot, Wirtschaftswunder DDR, Köln 1988
- SCHÖNE, Jens, Stabilität und Niedergang. Ost-Berlin im Jahr 1987, Berlin 1986
- SCHWARZER, Oskar, Sozialistische Zentralplanwirtschaft in der SBZ-DDR: Ergebnisse eines ordnungspolitischen Experiments (1945–1989), Stuttgart 1999
- STADELMANN-WENZ, Elke, Widerständiges Verhalten und Herrschaftspraxis in der DDR: vom Mauerbau bis zum Ende der Ulbricht-Ära, Paderborn 2009
- STARITZ, Dietrich, Geschichte der DDR, Frankfurt/Main 1996
- STEELE, Jonathan, Socialism with a German Face. The State which Came from the Cold, London 1977
- STEINER, A., Von Plan zu Plan. Eine Wirtschaftsgeschichte der DDR, München 2004
- STORKMANN, Klaus, Geheime Solidarität. Militärbeziehungen und Militärhilfen der DDR in die „Dritte Welt“, Berlin 2012
- TRUTKOWSKI, Dominik, Der geteilte Ostblock. Die Grenzen der SBZ/DDR zu Polen und der Tschechoslowakei, Köln, Weimar, Wien 2011
- URBAN, Florian, Neo-Historical East Berlin: Architecture and Urban Design in the German Democratic Republic 1970-1990, Surrey, Burnlington 2009

VOGT, Henri, *Between Utopia and Disillusionment. A Narrative of the Political Transformation in Eastern Europe*. New York, Oxford 2005

VYKOUKAL, Jiří, LITERA, Bohuslav, TEJCHMAN, Miroslav, *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku*, Praha 2000

WÄCHTLER, Eberhard, *Zur Geschichte des Braunkohlebergbaus in Deutschland und Tschechien: 3. Montanhistorisches Kolloquium. Braunkohlebergbau - Tradition und Zukunft*, Borken 1999

WEBER, Hermann, *Dějiny NDR*, Praha 2003

WEGENER FRIIS, Thomas; LINDEROTH, Andreas (Red.), *DDR og Norden*, Odense 2005

WEIß, Helmut, *Verbraucherpreise in der DDR. Wie stabil waren sie?* Schkeuditz 1998

WENZEL, Siegfried, *Die DDR-Wirtschaft im Spannungsfeld zwischen objektiven Bedingungen und Politik der SED, „Ansichten zur Geschichte der DDR“*, Bd. 6, Berlin 1996

WESENBERG, D., *Unter „operativer Kontrolle“*. Die X. Weltfestspiele der Jugend und Studenten 1973 in Ost-Berlin, Erfurt 2007

WINGENDER, Perdita Alexandra, *Westdevisen und Devisenschwarzmärkte in sozialistischen Planwirtschaften*, Stuttgart – New York 1989

WINROW, Gareth M., *The Foreign Policy of the GDR in Africa*, Cambridge 1990

WIRSCHING, Andreas, *Abschied vom Provisorium. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland 1982-1990*, München 2006

ZIVIER, Ernst R., *Der Rechtsstatus des Landes Berlin. Eine Untersuchung nach dem Viermächte-Abkommen vom 3. September 1971*, Berlin 1977

ZORATTO, Bruno, *Gestapo rossa. Italiani nelle prigioni della Germania dell'Est*, Milano 1992

Disertace

DURCHLAUF, Wolfgang, *Die Rechtstellung des Komplementärs in den halbstaatlichen Betrieben der DDR*, Diss. Hamburg 1973

EICH, Edgar, *Strafrechtlicher Umgang mit DDR-Wirtschaftskriminalität am Beispiel des Bereichs kommerzielle Koordinierung sowie des Transferrubelverrechnungsverkehrs*, Aachen 2002

GÖTTE, Helmut, *Die halbstaatlichen Betriebe in der SBZ Deutschland als Rechtsproblem*, Diss. Freiburg. i. Br. 1967

KIM, Tae-Heon, Außenwirtschaft der DDR und Handelsbeziehungen zwischen der BRD und der DDR. Ihre Konsequenzen für die Deutsche Wirtschafts- und Währungsunion und die Zeit danach, Regensburg 2000

KIRCHNER, Otto B., Wafer-Stepper und Megabit-Chip. Die Rolle des Kombinats Carl-Zeiss-Jena in der Mikroelektronik der DDR, Stuttgart 2000

KRUSE, Michael, Politik und deutsch-deutsche Wirtschaftsbeziehungen von 1945 bis 1989, Berlin 1995

POHLE, Meinolf, Staatliche Wirtschaftskriminalität im realen Sozialismus der DDR (1966-1990). Wirtschaftsspionage, Embargoverstöße und Vermögensverschiebungen des Bereichs Kommerzielle Koordinierung (KoKo) und des MfS. Eine volkswirtschaftliche Untersuchung, Clausthal-Zellerfeld 2004

Odborné články a studie

ALLINSON, Mark, More from Less: Ideological Gambling with the Unity of Economic and Social Policy in Honaker's GDR, in: Central European History 45, 2012, 1, s. 102-127

ANSELMO, Marcello, La frontiera porosa. Consumo di massa e consumo informace a Berlino prima del muro, in: Passato e presente. Rivista di storia contemporanea 75, 2008, 3, s. 57-82

ARNDT, Melanie, „Die Frage der Polikliniken ist augenblicklich in Berlin wieder heiß umstritten.“ Die Entwicklung der Berliner Polikliniken und Ambulatorien 1948-1961, in: LEMKE, Michael (Hrsg.), Schaufenster der Systemkonkurrenz. Die Region Berlin-Brandenburg im Kalten Krieg, Köln 2006, s. 247-268

ASKANAS, Benedykt, ASKANAS, Halina, LEVCIK, Friedrich, Die Wirtschaft der RGW-Länder in der zweiten Hälfte der siebziger Jahre. In: Monatsberichte des Österreichischen Institutes für Wirtschaftsforschung 51, 1978, 4, s. 207-222

BAHL, Holger, KoKo – ein allseits geschätzter Kreditnehmer am Euromarkt, in: Deutschland Archiv 43, 2010, 3, s. 453-461

BÄHRE, Heike, Privatisation during Market Economy Transformation as a Motor of Development, in: BURNES, Peter, NOVELLI, Marina (ed.), Tourism and politics. Global Frameworks and Local Realities, s. 33-58

BARKLEIT, Gerhard, Die Spezialisten und die Parteibürokratie - der gescheiterte Versuch des Aufbaus einer Luftfahrtindustrie in der DDR, in: Deutschland Archiv 28, 1995, s. 823-830

BARKLEIT, Gerhard, Hochtechnologien in der Zentralplanwirtschaft der DDR. Zum Dilemma der Mikroelektronik der DDR in den achtziger Jahren, in: Aus Politik und Zeitgeschichte 38, 1997, s. 18-24

BARNERT, Anne, „Besuche von drüben“. Ost-West-Begegnungen im DDR-Spielfilm der 1970er und 80-er Jahre, in Deutschland Archiv 45, 2011, 1, s. 79-85

BEKELE, Getnet, Weaving the Breadbasket: The Political Roots of a Globalizing Food Market in Ethiopia (1907-1955)., in: Archív orientální. Quarterly Journal of African and Asian Studies 77, 2009, 2, s. 89-121

BERGER, Horst, PRILLER Eckhard, Systém sociálních indikátorů socialistického způsobu života — cíle, zásady a zkušenosti z jeho vytváření a použití, in: Sociologický časopis 21, 1985, 4, s. 362-371

BIRNBAUM, Eugene A., The Cost of Foreign Exchange Standard of the Use of a Foreign Currency as the Circulating Medium, in: International Monetary Fund Staff Papers, 1957, 5, s. 477-491

BOUVIER, Beatrix, Sozialpolitik als Legitimationsfaktor? Die DDR seit den Siebzigerjahren, in: Archiv für Sozialgeschichte, Band 47, 2007, s. 127-161

BOYER, Christoph, „1989“ und die Wege dorthin, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 59, 2011, 1, s. 101-118

BOYER, Christoph, Die Sozial- und Konsumpolitik der DDR in den sechziger Jahren in theoretischer Perspektive, in: BOYER, Christoph, SKYBA, Peter (Hrsg.), Repression und Wohlstandsversprechen, Zur Stabilisierung von Parteiherrschaft in der DDR und der ČSSR, s. 37-48

BOYER, Christoph, SKYBA, Peter, Sozial- und Konsumpolitik als Stabilisierungsstrategie. Zur Genese der „Einheit von Wirtschafts- und Sozialpolitik“ in der DDR, in: Deutschland Archiv 32, 1999, 4, s. 577-590

BRUNNER Detlev, „...eine große Herzlichkeit?“ Helmut Schmidt und Erich Honecker im Dezember 1981, in: Deutschland Archiv, 44, 2011, 4, s. 508-517

BUCHHEIM, Christoph, Wirtschaftliche Hintergründe des Arbeiteraufstandes vom 17. Juni 1953 in der DDR, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 38, 1990, 3, s. 415-433

CIESLA, Burghard, Die Transferfalle: Zum DDR-Flugzeugbau in den fünfziger Jahren , in: HOFFMAN, Dieter; MACRAKIS, Krisite (Hrsg.), Naturwissenschaft und Technik in der DDR, Berlin 1997, s. 193-213

CIESLA, Burghard, POUTRUS, Patrice, Food Supply in a Planned Economy. SED Nutrition Policy between Crisis Response and Popular Needs, in: JARAUSCH, Konrad (ed.), Dictatorship As Experience: Towards a Socio-Cultural History of the Gdr, New York, Oxford 1999, s. 143-162

CIESLA, Burghard, Rine sich selbst versorgende Konsumgesellschaft? Industrieller Fischfang, Fischverarbeitung und Fischerwarenkonsum in der DDR, in: Thomas Lindenberger (Hrsg.), Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR, 1999, s. 205-233

CREW, David F., Consuming Germany in the Cold War: Consumption and National Identity in East and West Germany, 1949-1989, an Introduction, in: CREW, David F. (ed.), Consuming Germany in the Cold War, Oxford, New York 2003, s. 1-20

DENNIS, Mike, Die Vietnamesen in der DDR im letzten Jahrzehnt der SED-Herrschaft, in: BAKER, Peter – OHSE, Marc-Dietrich, TATE, Dennis (Hrsg.), Views from Abroad – Die DDR aus britischer Perspektive, Bielefeld 2007, s. 107-118

DIETRICH, Torsten, A Child of the Cold War, in: Cold War History 11, 2011, 4, s. 601-624

DZIEGIEL, Leszek, Friendship Politically Steered: Polish Relations with the GDR Population in the Communist Period. An Ordinary Citizen's Perspective, in: ROTH, Klaus (Hrsg.), Nachbarschaft: Interkulturelle Beziehungen zwischen Deutschen, Polen und Tschechen, München, Berlin 2001, s. 53-70

GIESKE, Jan, Die Einheit von Wirtschafts-, Sozial und Sicherheitspolitik, in: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 51, 2003, 7, s. 996-1021

GORSHKOV, Mikhail K., Perestroika Through the Eyes of Russians: Twenty Years Later, in: Sociological Research 44, 2005, 6, s. 8-76

GRABAS, Margit, Der wechselvolle Verlauf der wirtschaftlichen Entwicklung in der DDR: Zusammenspiel von akkumuliertem Innovationspotential und institutionellen Diffusionsblockaden, in: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 36, 1995, s. 149-162

GRAF, Maximilian, Ein verdrängtes bilaterales Verhältnis: Österreich und die DDR 1949-1989/1990, in: Zeitgeschichte 39, 2012, 2, s. 75-97

GROHNERT, Evelin, „Es gab nichts, aber jeder hatte alles“, in: Ludwig, Andreas (Hrsg.), Fortschritt, Norm & Eigensinn. Erkundungen im Alltag der DDR, Berlin 1999, s. 113-128

GRUNDMANN, Siegfried, DDR-Alltag im Jahre 1987, in: TIMMERMANN, Heiner (Hrsg.), Die DDR – Analysen eines aufgegebenen Staates, Berlin 2001, s. 131-155

HÄRTEL, Christian, KABUS, Petra, Zwischen Gummibärchen und „Playboy“. Ein innerdeutscher Dialog, in: HÄRTEL, Christian, KABUS, Petra (Hrsg.), Das Westpaket. Geschenksendung, keine Handelsware, Berlin 2000, s. 9-24

HERMANN, Felix, Zwischen Planwirtschaft und IBM. Die sowjetische Computerindustrie im Kalten Krieg, in: Zeithistorische Forschungen 9, 2012, 2, s. 212-230

HERTLE, Hans-Hermann, Der Weg in den Bankrott der DDR-Wirtschaft, in: Deutschland Archiv 25, 1992, 2, s. 127-145

HERTLE, Hans-Hermann, Die DDR an die Sowjetunion verkaufen? Stasi-Analysen zum ökonomischen Niedergang der DDR, in: Deutschland Archiv 42, 2009, 3, s. 476-495

HERTLE, Hans-Hermann, Die Diskussion der ökonomischen Krisen in der Führungsspitze der SED, in: PIRKER, T. (Hrsg.), Der Plan als Befehl und Fiktion, Opladen 1995, s. 309-345

HOCKERTS, Hans Günter, Soziale Errungenschaften? Zum sozialpolitischen Legitimationsanspruch der zweiten deutschen Diktatur, in: KOCKA, Jürgen, PUHLE, Hans-Jürgen, TENFELDE, Klaus, Von der Arbeiterbewegung zum modernen Sozialstaat. Festschrift für Gerhard A. Ritter zum 65. Geburtstag, München 1994, s. 790 - 804

HOFFMANN, Dierk, Ölpreisschock und Utopieverlust, in: WENGST, Udo, WENTKER, Hermann (Hrsg.), Das doppelte Deutschland. 40 Jahre Systemkonkurrenz, Bonn, s. 213-234

HUSEMANN, Bettina, DDR - VR Angola: Fakten zur bildungspolitischen Zusammenarbeit von 1975-1989, in: HEYDEN, Ulrich, van der, Engagiert für Afrika, Münster 1994, s. 158-178

JÁGEROVÁ ONDRÁČKOVÁ, Dominika, Německá demokratická republika – případová studie nedemokratického režimu, in: Středoevropské politické studie 11, 2009, 1 /online/, cit. 15. května 2013, WWW: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=359>

JANSEN, Paul, Energiepolitik unter dem Eindruck der beiden Ölpreiskrisen – Die Beispiele der ČSSR, der DDR, Polens und Ungarns, in: GUTMANN, Gernot, THALHEIM, Karl C., WÖHLKE, Wilhelm, (Hrsg.), Das Energieproblem in Ostmitteleuropa. Teil II: Energiepolitik und Energieverbund in den mitteleuropäischen RGW-Staaten, Marburg/Lahn 1984, s. 11-33

JESSE, Eckhard, Die Parteien in der SBZ/DDR 1945–1989–90, in: GABRIEL, Oscar W., NIEDERMEYER, Oskar, STÖSS, Richard (Hrsg.), Parteiendemokratie in Deutschland, Bonn 1997, s. 84–105

JOHNSON, Harry G., The Monetary Approach to the Balance of Payments, in: The Journal of Financial and Quantitative Analysis, 7, 1972, 2, Supplement: Outlook for the Securities Industry, s. 1555-1572

JUDT, Mathias, Häftlinge für Bananen? Der Freikauf politischer Gefangener aus der DDR und das „Honecker-Konto“, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 94, 2007, 3, s. 417-439

JUDT, Matthias, Kompensationsgeschäfte der DDR – Instrumente einer europäischen Ost-west-Wirtschaftsintegration? In: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 2008, 2, s. 117-138

KAMINSKY, Annette, „Nieder mit den Alu-Chips“. Die private Einfuhr von Westwaren in die DDR, in: MARTNES, L. (Hrsg.), Unter dem Deckel der Diktatur. Soziale und kulturelle Aspekte des DDR-Alltags, Berlin 2003, s. 91-111

KAMINSKY, Annette, Ungleichheit in der SB/DDR am Beispiel des Konsums: Versandhandel, Intershop und Delikat, in: MERTENS, Lothar (Hrsg.), Soziale Ungleichheit in der DDR. Zu einem tabuisierten Strukturmerkmal der SED-Diktatur, Berlin 2002, s. 57-80

KARLSCH, Rainer, „Weltniveau“. Spitzenleistungen in Technik und Produktion? In: GROßÖLTING, Thomas (Hrsg.), Friedensstaat, Leseland, Sportnation? DDR-Legenden auf dem Prüfstand, Berlin 2009, s. 22-49

KECK-SZAJBEL, Mark, Shop Around the Bloc. Trader Tourism and Its Discontents on the East-German-Polish Border, in: BREN, Paulina, NEUBURGER, Mary (ed.), Consumption in Cold War Eastern Europe, Oxford, New York 2012, s. 374-392

KITTEL, Manfred, Franz Josef Strauß und der Milliardenkredit für die DDR 1983, in: Deutschland Archiv 40, 2007, 4, s. 647-656

KLESSMANN, Maria, „Wohnen-Arbeiten“. Zu den Wohnbedingungen vietnamesischer Vertragsarbeiter in Ost-Berlin, in: PRIEMEL, Kim Ch. (Hrsg.), Transit/Transfer. Politik und Praxis der Einwanderung in die DDR 1945-1990, Berlin 2011, s. 188-210

KOVÁŘ, Martin – SOUKUP, Jaromír, Vznik a fungování britského sociálního státu v letech 1939–1951, in: Acta Oeconomica Pragensia, 15, č. 7, 2007, s. 257-271

KUNZ, Willi, Zu einigen Problemen der schrittweisen Herausbildung einer integrierten Energie- und Rohstoffbasis der sozialistischen Staatengemeinschaft, in: KOZIOLEK, Helmut (Hrsg.), Materialökonomie, Energie-, und Rohstoffwirtschaft. Berlin 1976, s. 71-76

KUPPE, Johannes, Machtanspruch und Herrschaftspraxis, in: JESSE, Eckhard (Hrsg.), Bundesrepublik Deutschland und Deutsche Demokratische Republik: Die beiden deutschen Staaten im Vergleich, Bonn 1980, s. 207-212

LANDMANN, Warner, Vom lästigen Anhängsel zum sozialpolitischen Flaggschiff. Vergleichende Untersuchung der Wohnungspolitik im Nationalsozialismus und in der DDR, in: Deutschland Archiv 42, 2009, 2, s. 246-255

LINDERMANN, Hans, Zur Politik der DDR gegenüber der Dritten Welt am Beispiel von Kuba, Nicaragua und Angola sowie die Konsequenzen für das Verhältnis der Bundesrepublik zu diesen Ländern, in: DEUTSCHER BUNDESTAG (Hrsg.), Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“. Acht Bände in 14 Teilbänden. Band VIII, Baden-Baden 1999, s. 1840-1965

MACRAKIS, Kristie, Das Ringen um wissenschaftlich-technischen Höchststand: Spionage und Technologietransfer in der DDR, in: HOFFMAN, Dieter; MACRAKIS, Kristie (Hrsg.), Naturwissenschaft und Technik in der DDR, Berlin 1997, s. 59-88

MALYCHA, Andreas, Der „Konsumsozialismus“ der Honecker-Ära und der Eklat um die Erhöhung der Verbraucherpreise im Herbst 1979, in: Deutschland Archiv 45, 2012, 2, s. 305-318

MERKEL, Ina, Arbeiter und Konsum im real existierenden Sozialismus, in: HÜBNER, Peter; TENFELDE, Klaus (Hrsg.), Arbeiter in der SBZ – DDR, Essen 1999, s. 527-554

MICHEL, Harald, SCHULZ, Volker, Von der „Stalinallee“ zur DDR-Plattenbausiedlung. Anmerkungen zur Wohnungs- und Städtepolitik in Berlin-Brandenburg seit 1949, in: LEMKE, Michael (Hrsg.), Schaufenster der Systemkonkurrenz. Die Region Berlin-Brandenburg im Kalten Krieg, Köln 2006, s. 207-224

MÜHLBERG, Felix, „Wenn die Faust auf den Tisch schlägt: Eingaben als Strategie zur Bewältigung des Alltags“, in: NEUE Gesellschaft für bildende Kunst (Hrsg.), Wunderwirtschaft: DDR-Konsumkultur in den 60er Jahren, Köln, Weimar, Wien 1996, s. 175-184

MÜLLER, Horst, Süß, Manfred, VOGEL, Horst (Hrsg.), Die Industriespionage der DDR, Berlin 2008

MÜLLER-ENBERGS, Helmut, Schöneiche – Dreck, Devisen und die Staatssicherheit, in: Horch und Glück 21, 2012, 2, s. 15-19

MUSIAL, Bogdan, Die westdeutsche Ostpolitik und der Zerfall der Sowjetunion, in: Deutschland Archiv 45, 2011, 2, s. 59-65

NEUBERT, Ehrhardt, Flucht aus der Geschichte, in: COURTOIS, Stéphane u. a., Das Schwarzbuch des Kommunismus: Unterdrückung, Verbrechen und Terror, München 1998, s. 829-838

OHMS, Kerstin, Die Verstaatlichung. Das Ende halbstaatlicher und privater Betriebe 1972 in Berlin, in: CERNÝ, Jochen (Hrsg.), Brüche, Krisen, Wendepunkte. Neubefragung von DDR-Geschichte, Leipzig-Jena-Berlin 1990, s. 273-279

OSEKOWSKI, Czesław, Der pass- und visafreie Personenverkehr zwischen der DDR und Polen in den siebziger Jahren – Politische, wirtschaftliche und gesellschaftliche Auswirkungen, in: KERSKI, Basil, KOTULA, Andrzej, WÓYCICKI, Kazimierz (Hrsg.), Zwangsverordnete Freundschaft? Die Beziehungen zwischen der DDR und Polen 1949-1990, Osnabrück 2003, s. 123-134

OSEKOWSKI, Czesław, Stosunki i pogranicze Polski z Niemiecką Republiką Demokratyczną w latach siedemdziesiątych, in: KERSKI, Basil a kol. (red.), Przyjaźń nakazana? Stosunki między NRD i Polską w latach 1949-1990, Wrocław 2009, s. 43-64

PARASKEWOPOULOS, Spiridon, Die systematische Demontage des Mittelstandes in der DDR und die sich daraus ergebenden Gegenwartsprobleme, in: DEUTSCHER BUNDESTAG (Hrsg.), Materialien der Enquete-Kommission „Überwindung der Folgen der SED-Diktatur im Prozeß der deutschen Einheit“. Acht Bände in 14 Teilbänden. Band III, Teilband I, Baden-Baden 1999, s. 16-23

PARIS, Ivan, White goods in Italy during a Golden Age (1948-1973), in: *The Journal of Interdisciplinary History* 44, 2013, 6, s. 83-110

PENCE, Katherine, Grounds for Discontent? Coffee from the Black Market to the Kaffeeklatsch in the GDR, in: BREN, Paulina, NEUBURGER, Mary (ed.), *Consumption in Cold War Eastern Europe*, Oxford, New York 2012, s. 197-225

PFLUGBEIL, Sebastian, Umwelt- und Reaktorsicherheitsprobleme in der Energiewirtschaft der DDR, in: *Horch und Glück* 21, 2012, 2, s. 4-7

POUTRUS, Patrice G., Lebensmittelkonsum, Versorgungskrisen und die Entscheidung für den „Goldbroiler“. Problemlagen und Lösungsversuche der Agrar- und Konsumpolitik in der DDR 1958-1965, in: *Archiv für Sozialgeschichte* 39, 1999, s. 391-422

RAMBUSCH, Karl, Die Kernenergie in der Welt und in der DDR, in: FLACH, Günter (Hrsg.), *Klaus Fuchs - sein Erbe bewahren: Akademisches Kolloquium der Klasse Physik der Akademie der Wissenschaften der DDR zum Gedenken an Akademiemitglied Klaus Fuchs am 19. Januar 1989*, Berlin 1990, s. 15–20

ROESLER, Jörg, Jedes Mal existenzgefährdend? Zur Charakteristik der fünf Wirtschaftskrisen, in: SCHULTZ, Helga, WAGENER, Hans-Jürgen (Hrsg.), *Die DDR im Rückblick. Politik, Wirtschaft, Gesellschaft, Kultur*. Berlin 2007, s. 155-175

ROSLER, Jörg, Neues Denken und Handeln im Neuen Ökonomischen System (NÖS), in: RAUH, Hans-Christoph, RUBEN, Peter (Hrsg.), *Denkversuche: DDR-Philosophie in den 60er Jahren*, Berlin 2005, s. 57-76

ROWELL, Jay, Wohnungspolitik, in: BOYER, Christoph, HENKE, Klaus-Dietmar, SKYBA, Peter (Hrsg.), *Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945, Band 10. 1971-1989: Deutsche Demokratische Republik. Bewegung in der Sozialpolitik, Erstarrung und Niedergang*, Baden-Baden 2008, s. 679-702

RUBIN, Eli, The Order of Substitutes: Plastic consumer goods in the *Volkswirtschaft* and Everyday Domestic Life in the GDR, in: CREW, David F. (ed.), *Consuming Germany in the Cold War*, Oxford, New York 2003, s. 87-120

RUBIN, Eli, The Trabant: Consumption, Eigen-Sinn, and Movement, in: *History Workshop Journal* 68, 2009, 2, s. 27-44

SABROW, Martin, Der führende Repräsentant. Erich Honecker in generationsbiographischer Perspektive, in: *Zeithistorische Forschungen* 10, 2013, 1, s. 61-68

SANDLE, Mark, Brezhnev and Developed Socialism: The Ideology of Zastoi? In: BACON, Edwin, SANDLE, Mark (ed.), *Brezhnev Reconsidered*, Basingstoke 2002, s. 165-187

SELL, Erwin, THIEME, H. Jörg, Nebenwährungen bei zentraler Planung des Wirtschaftsprozesses, in: SCHÜLLER, Alfred, WAGNER, Ulrich (Hrsg.),

Außenwirtschaftspolitik und Stabilisierung von Wirtschaftssystemen, Stuttgart u. a. 1980, s. 127-142

SCHMIDT, Jürgen, Goldmokka und Kaffeemix. Kaffee im geteilten Deutschland, in: LUMMEL, Peter (Hrsg.), Kaffee. Vom Schmuggelgut zum Lifestyle-Klassiker, Berlin 2003, s. 79-83

SCHNEIDER, Franka, Intershop, in: SABROW, Martin (Hrsg.), Erinnerungsorte der DDR, München 2009, s. 376-388

SCHNEIDER, Jürgen, Die Währungsreform in der SBZ: Ausgabe von funktionslosem Geld, in: Orientierungen zur Wirtschafts- und Gesellschaftspolitik 77, 1998, 3, s. 63-69

SCHRÖTER, Harm G., Handlungspfadverengung bis zur "Selbstzerstörung?" Oder: Warum die chemische Industrie der DDR im Vergleich zu der der Bundesrepublik zwischen 1945 und 1990 hoffnungslos veraltete, in: BAAR, Lothar; PETZINA, Dietmar (Hrsg.), Deutsch-deutsche Wirtschaft 1945 bis 1990, St. Katharinen 1999, s. 304-325

SCHRÖTER, Harm G., The German Question, the Unification of Europe, and the European Market Strategies of Germany's Chemical and Electrical Industries, 1990-1992, in: Business History Review 67, 1993, s. 369-405

SCHULTE DÖINGHAUS, Uli, Eine „gesonderte Behandlung“ jenseits des Regellaufs. Der Paketverkehr unter Kontrolle von Stasi und Zoll, in: Christian – KABUS, Petra (Hrsg.), Das Westpaket. Geschenksendung, keine Handelsware, Berlin 2000, s. 65-82

SCHULZ, Mirjam, Migrationspolitik in der DDR. Bilaterale Anwerbeverträge von Vertragsarbeitnehmern, in: PRIEMEL, Kim Ch. (Hrsg.), Transit/Transfer. Politik und Praxis der Einwanderung in die DDR 1945-1990, Berlin 2011, s. 143-168

SKYBA, Peter, Die Sozialpolitik der Ära Honecker aus institutionentheoretischer Perspektive, in: BOYER, Christoph, SKYBA, Peter (Hrsg.), Repression und Wohlstandversprechen. Zur Stabilisierung von Parteiherrschaft in der DDR und der ČSSR, Dresden 1999, s. 49-62

SKYBA, Peter, Konsumpolitik in der DDR 1971 bis 1989. Die Verbraucherpreise als Konfliktgegenstand, in: WALTER, Rolf (Hrsg.), Erträge der 20. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 23.-26. April 2003 in Greifswald, s. 343-366

SKYBA, Peter, Konsumsozialismus als Dogma. Statische Stabilisierungsstrategie und innere Erosion der SED-Diktatur in den siebziger Jahren, in: MÜLLER, Stephan, SCHAL, Gary S., TIERSCH, Claudia, Dauer durch Wandel. Institutionelle Ordnungen zwischen Verstetigung und Transformation, Köln-Weimar-Wien 2002, s. 255-267

STEINER, André, Bolsche Vita in der DDR? Überlegungen zur Korruption im Staatssozialismus, in: GALL, Lothar (Hrsg.), Geld-Geschenke-Politik. Korruption im neuzeitlichen Europa, München 2009, s. 249-276

STEINER, André, Exogene Impulse für den Strukturwandel in der DDR, in: BAAR, Lothar; PETZINA, Dietmar (Hrsg.), Deutsch-deutsche Wirtschaft 1945 bis 1990, St. Katharinen 1999, s. 46-72

STEINER, André, Leistungen und Kosten, in: Dierk Hoffman/Michael Schwartz, Sozialstaatlichkeit in der DDR. Sozialpolitische Entwicklungen im Spannungsfeld von Diktatur und Gesellschaft 1945/49-1989, München 2005, S. 31-46

STEINER, André, Zwischen Konsumversprechen und Innovationszwang. Zum wirtschaftlichen Niedergang der DDR, in: JARAUSCH, Konrad, SABROW, Martin (Hrsg.), Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR, Göttingen 1999, s. 153-194

STEINMETZ, Anne, Staatstreuer Umweltschutz? Die IG Stadtökologie des Kulturbundes in den achtziger Jahren, in: Horch und Glück 21, 2012, 2, s. 44-46

STELLNER, František, SOBĚHART, Radek, Ekonomické příčiny vítězství SSSR a porážky Německa ve druhé světové válce, in: LOUŽEK, Marek (ed.), Šedesát let od konce druhé světové války. Sborník textů, Praha 2005, s. 61-70

STITZIEL, Judd, East German Fashion Shows, in: CREW, David F. (ed.), Consuming Germany in the Cold War, Oxford, New York 2003, s. 51-86

STITZIEL, Judd, Von „Grundbedürfnissen zu „höheren Bedürfnissen“? Konsumpolitik als Sozialpolitik in der DDR, in: HOFFMANN, Dierk, SCHWARTZ, Michael (Hrsg.), Sozialstaatlichkeit in der DDR. Sozialpolitische Entwicklungen im Spannungsfeld von Diktatur und Gesellschaft 1945/49-1989, München 2005, s. 135-150

STOKES, Raymond G., Autarky, Ideology, and Technological Lag: The Case of the East German Chemical Industry, 1945-1964, in: Central European History 28, 1995, 1, s. 29-45

STOKES, Raymond G., Chemie und chemische Industrie im Sozialismus, in: HOFFMAN, Dieter; MACRAKIS, Krisite (Hrsg.), Naturwissenschaft und Technik in der DDR, Berlin 1997, s. 284-296

SZOBI, Pavel, „Überholen ohne einzuholen“. Die DDR-Wirtschaft, Wachstumsrate und ihre politischen Folgen nach 1968. In: STELLNER, František u. a., Die wirtschaftlichen und politischen Auswirkungen der Meilensteine 1848-1968. Prag 2010, s. 245-249

THIEME, Jörg H., Notenbank und Währung der DDR, in: Deutsche Bundesbank (Hrsg.), Fünfzig Jahre Deutsche Mark: Notenbank und Währung in Deutschland seit 1948, München 1998, s. 609-654

VOLZE, Armin, Die gespaltene Valuta-Mark. Anmerkungen zur Währungspolitik und Außenhandelsstatistik der DDR, in: Deutschland Archiv 32, 1999, 5, s. 232-241

VOLZE, Armin, Ein großer Bluff? Die Westverschuldung der DDR, in: Deutschland Archiv 29, 1996, 5, s. 701-713

VOLZE, Armin, Geld und Politik in den innerdeutschen Beziehungen, in: Deutschland Archiv 23, 1990, 3, s. 382-387

VOLZE, Armin, Zur Devisenverschuldung der DDR, in: Am Ende des realen Sozialismus. Band 4: Die Endzeit der DDR-Wirtschaft - Analysen zur Wirtschafts-, Sozial- und Umweltpolitik, Opladen 1999, S. 151-187

WASEM, Jürgen, MILL, Doris, WILHELM, Jürgen, Gesundheitswesen und Sicherung bei Krankheit und im Pflegefall, in: BOYER, Christoph, HENKE, Klaus-Dietmar, SKYBA, Peter (Hrsg.), Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland seit 1945, Band 10. 1971-1989: Deutsche Demokratische Republik. Bewegung in der Sozialpolitik, Erstarrung und Niedergang, Baden-Baden 2008, s. 363-416

WEINREB, Alice, Matters of Taste: The Politics of Food in Divided Germany, 1945-1971, in: Bulletin of German Historical Institute 48, 2011, 2, s. 52-82

WETTIG, Gerhard, Ulbricht, die UdSSR und die Vier-Mächte-Rechte in Berlin 1963-1971, in: LEMKE, Michael (Hrsg.), Schaufenster der Systemkonkurrenz. Die Region Berlin-Brandenburg im Kalten Krieg, Köln 2006, s. 47-64

WIRSCHING, Andreas, Zum Wandel von Individualität in der modernen Massengesellschaft, in: Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 57, 2009, 2, s. 171-199

WÜNDERLICH, Volker, Die „Kaffeekrise“ von 1977. Genussmittel und Verbraucherprotest in der DDR, in: Historische Anthropologie. Kultur. Gesellschaft. Alltag 11, 2003, 2, s. 240-261

ZATLIN, Jonathan R., Consuming Ideology. Socialist Consumerism and the Intershops, 1970-1989, in: HÜBNER, Peter; TENFELDE, Klaus (Hrsg.), Arbeiter in der SBZ – DDR, Essen 1999, s. 555-572

ZATLIN, Jonathan R., Scarcity and Resentment: Economic Sources of Xenophobia in the GDR, 1971-1989, in: Central European History 40, 2007, 4, s. 683-720

ZATLIN, Jonathan R., The Currency OF Socialism: Money in the GDR and German Unification, 1971–1989. Fritz Stern Dissertation Prize Presentation, November 9, 2001, in: Bulletin of the German Historical Institute 16, 2002, 30, s. 99-110

ZATLIN, Jonathan R., Unifying without Integrating: the East German Collapse and German Unity, in: Central European History 43, 2010, 3, s. 484-507

ZIEMER, Klaus, Die Beziehungen zwischen der DDR und der Volksrepublik Polen in den 80er Jahren, in: TIMMERMANN, Heiner (Hrsg.), Diktaturen in Europa im 20. Jahrhundert – der Fall DDR, Berlin 1996, s. 653-664

Ostatní

ACHEBE, Chinua, Muž z lidu, Praha 1979

BUTLER, Ewen, City Divided, Berlin 1955, London 1955

Der Verdacht, daß tonnenweise Gift auf der Deponie Schönberg gelagert wurde, läßt sich nicht entkräften, in: Berliner Zeitung, 4. Januar 1994 /online/, cit. 20. května 2013, WWW: <http://www.berliner-zeitung.de/archiv/der-verdacht--dass-tonnenweise-gift-auf-der-deponie-schoenberg-gelagert-wurde--laesst-sich-nicht-entkraefen-wer-karrt-denn-kochsalz-durch-halb-europa-,10810590,8798802.html>

DOVLATOV, Sergej D., Kompromis, in: DOVLATOV, Sergej D., Sobranije prozy v trjoch tomach, Sankt-Petěrburg 1995

SCHNEIDER, Peter, Der Mauerspringer, Darmstadt/Neuwied 1982